

Historievetenskaplig rapport om området som idag utgörs av Talma samebys bosättnings- och markanvändningshistoria

Judit Malmgren, Dag Avango, Lars Elenius, Curt Persson

Rapportens bakgrund och kontext

Talma sameby är belägen i dagens Kiruna kommun. Samebyn ansökte i maj 2022 om stämning av staten gällande jakt och fiskerättigheter (Stämningsansökan 2022). Därmed uppstod ett behov av ett historievetenskapligt underlag gällande områdets bosättnings- och markanvändningshistoria.

Föreliggande rapport är författad av en grupp forskare vid enheten för historia vid Luleå tekniska universitet. Forskningen har utförts på uppdrag av Justitiekanslern. På grund av Talma samebys stämningsansökan medföljer några på förhand givna avgränsningar gällande den geografi och tidsperiod som ska undersökas. Forskarna bakom rapporten har dock självständigt formulerat rapportens forskningsproblem. Forskningsproblemet är grundat i de rådande debatter och spänningar kring rättigheter i nordligaste Sverige, som i många fall inbegriper frågor om markanvändning i ett långt historiskt tidsperspektiv. Det finns begränsad kunskap om delar av lappmarkernas markanvändnings- och bosättningshistoria, vilket även gäller det område som idag utgörs av Talma sameby. Denna brist är problematisk i en tid när historisk markanvändning kopplad till olika etniska grupper återropas i frågor om olika rättigheter. Detta innebär att det finns en stark inomvetenskaplig relevans liksom en stark samhällsrelevans i att stärka detta kunskapsläge genom historievetenskaplig forskning.

Denna rapport syftar därför till att beskriva och förklara kontinuitet och förändring avseende markanvändning och bosättning i det specifika området, samt till viss del i en vidare geografi, ur ett långt historiskt tidsperspektiv. Forskarna har utformat de tidsmässiga och rumsliga avgränsningarna samt syfte och frågeställningar utifrån ovan nämnda problemformulering. Därefter har områdets markanvändnings- och bosättningshistoria analyserats på ett sätt som svarar till problemet, vilket gör studien relevant i ett större vetenskapligt sammanhang.

Rapportens tidsmässiga avgränsningar skiljer sig från den som Talma sameby anger i sin stämningsansökan, det vill säga 1500–1750. Rapportens avgränsningar innebär att den behandlar en betydligt längre tidsperiod, från tiden före vår tideräkning till 1900-talets andra hälft. Den tidsmässiga tyngdpunkten ligger dock på perioden mellan 1500–1800. Även de geografiska avgränsningarna rör sig ibland utanför de gränser som idag utgör Talma sameby, något som vi bedömt som viktigt för att fånga områdets komplexa historiska förhållanden. Under rubrik 2–6 presenteras de val och avgränsningar som gjorts vad gäller rapportens utformning och innehåll.

Det geografiska undersökningsområdet kommer löpande i denna text att benämnas som *Området*. Benämningen *Området* indikerar alltså att beskrivningen avser en geografi inom

dagens Talma samebys gränser. Om rapporten behandlar områden utanför det specifika *Området* kommer texten att visa detta. Se vidare resonemang om rumsliga avgränsningar under rubrik 3.1 och 3.2.

Författarpresentationer

Judit Malmgren är doktorand i historia vid Luleå tekniska universitet, där hon bedriver forskning om markanvändningskonflikter relaterade till gruvdrift, samt historisk markanvändning generellt, inom Kiruna kommun.

Dag Avango är professor och ämnesföreträdare i historia vid Luleå tekniska universitet. I sin forskning förenar han arkeologi och historia, i studier av interaktionen mellan människor, teknik och miljö i historiska förändringsprocesser, med särskilt fokus på den arktiska regionen, naturresursutvinningens historia och människors förhållningssätt till och användning av historia och kulturarv.

Lars Elenius är professor emeritus i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning vid Luleå tekniska universitet, tidigare professor vid Umeå universitet med samma ämnesinriktning. Han har särskilt intresserat sig för norra Europas historia inom områden som nationella minoriteter, etnicitet, nationalism, utbildningshistoria och kulturarv.

Curt Persson är biträdande universitetslektor i historia vid Luleå tekniska universitet och bedriver forskning främst inom områdena nationella minoriteter, rasbiologins historia med fokus på nationella minoriteter, samt industrihistoria i Norrbotten.

Sammanfattning

Det finns begränsad kunskap om den historiska markanvändningen i *Området* vilket är problematiskt i en tid när sådan kunskap åberopas i frågor om olika rättigheter rörande markanvändning idag. Denna rapports syfte är att beskriva och förklara kontinuitet och förändring avseende markanvändning och bosättning i *Området* ur ett långt historiskt tidsperspektiv. Ett sakligt och omfattande historievetenskapligt underlag ökar möjligheterna att fatta informerade beslut i dylika frågor. Syftet uppfylls genom en omfattande genomgång, analys och sammanställning av källmaterial samt uppgifter i tidigare forskning.

Delar av den tidigare forskningen om lappmarkernas historia karaktäriseras av relativt ensidiga perspektiv och är stundtals tendentiös. Föreliggande rapport strävar efter att ge en saklig och omfattande beskrivning och analys av människors diversifierade markanvändning och de livsvillkor som präglat deras liv, utan att framhålla något särskilt perspektiv. Rapporten antar ett långt historiskt perspektiv, med huvudfokus på tidigmodern tid (1500–1789). Det långa tidsperspektivet, men också rapportens rumsliga avgränsningar, möjliggör analyser och friläggande av kontinuiteter och brott i bosättnings- och markanvändning, men ger även

möjlighet att belysa den omgivande regionens särskilda beskaffenhet och hur *Området* varit en integrerad del av denna.

De geografiska avgränsningar som hör samman med olika administrativa indelningar idag, såsom exempelvis samebyar eller nationer är inte statiska utan har tillkommit, förändrats och försvunnit under historiens gång. Utbyten av varor och idéer över vidsträckta geografiska områden, och givetvis mänskliga möten av olika slag, har dessutom förekommit långt tillbaka i förhistorisk tid. I ett förhistoriskt sammanhang behöver därför *Området* sättas in i en vidare geografisk kontext. För att kunna fånga markanvändningen så som den faktiskt sett ut i olika sammanhang måste undersökningen delvis gå utanför *Områdets* gränser.

Med den omgivande regionen avser vi för äldre tider huvudsakligen Torne lappmark som del av gamla Västerbottens län och nuvarande Norrbottens län. *Området* har ingått i dessa politiska enheter från den tid då det blev del av den svenska statsbildningen. Längre tillbaka i tiden blir regionala gränser lösligare och i den äldre forntiden finns inga statsbildningar och inte heller regioner av ovan nämnda slag. Människorna i *Området* har även en historik i de kommuner och län på norsk sida där de säsongvis bott. Fokus ligger emellertid i denna undersökning på den svenska sidan av deras markanvändningsområde. Sammantaget ger detta vida historiska synfält möjlighet att producera mer nyanserad och tillförlitlig kunskap.

Den viktigaste slutsatsen avseende perioden stenålder till 800-talet är att markanvändningen i *Området* även då ständigt varierade, och att människor även för 2000 år sen kunde vara bofasta och syssla med saker som järnframställning, trots att de samtidigt var jägare- och samlare. Detta visar på vikten att ifrågasätta förenklade och stereotypa föreställningar av hur människor levde i relation till sin omgivning i det förflutna, vad som är ursprungligt och traditionellt, och vad som är utifrån kommande importerat och påtvingat. Det manar till ett ifrågasättande av tolkningar av det förflutna som baseras i föreställningar och relaterade kategoriseringar i vår samtid.

Undersökningen visar att *Området* delar likheter med övriga delar av lappmarkerna, men lokala skillnader är tydliga, inte minst vad gäller demografisk sammansättning. Tornedalningar har vid sidan av samer under åtskilliga århundraden, åtminstone sedan 1300-talet regelbundet nyttjat *Områdets* fiskevatten och marker. Platsspecifika skriftliga källor för *Området* saknas före 1500-talet, men en rad andra källor talar för att det med allra största sannolikhet funnits en finskspråkig befolkning som färdats upp efter Torne älv, till *Området*, för jakt- och (främst) fiskeresor. Detta är en livsföring som är konstaterad för bönder i svenska och finska Tornedalen.

Spåren av markanvändning, både bofast och nomadisk, finns i arkeologiska lämningar. Dessa lämningar och artefakter kan dock inte knytas till någon särskild etnicitet. Etniska grupper kan först på 800-talet, då skriftliga källor nämner etniska grupper i Torne lappmark, börja identifieras och analyseras ur ett etniskt perspektiv (även om det är svårt mot bakgrund av källmaterialets relativa brist på sådant som fångar etnicitetens subjektiva dimensioner). Från

och med 1500-talet ökar tillgången på skriftliga kamerala och kyrkliga källor. Den bild som framträder är då ett område präglad av jakt, fiske och renskötsel, och samiska, finskspråkiga (tornedalska) markanvändare finns dokumenterade.

Kolonisationen av lappmarkerna och *Området* har skett långsamt och många gånger spontant. Förutom den samiska befolkningen som funnits där sedan åtminstone 800-talet (se ovan) har även en finskspråkig befolkning successivt bosatt sig i *Området*. De fasta bosättningarna placerades ofta vid tidigare tillfälliga boställen kallade kenntäplatser, som nyttjats vid säsongsvisa fiskefärder. Dessa kunde ligga upp emot 30 mil från de fasta bosättningarna i nedre Tornedalen. Även många samer etablerade fasta bosättningar med småskaliga jordbruk från och med 1600-talet. De finskspråkiga och samiska grupperna har båda initialt nyttjat markerna säsongsvis. Från och med 1600-talet finns insynade nybyggen i *Området*, men mycket tyder på att fast bosättning, utöver temporär och semipermanent bosättning, funnits redan tidigare. Människor från ett flertal etniska grupper blev nybyggare. I *Området* var de flesta tornedalingar eller samer, men även svenska nybyggare slog sig ned i *Området*. Inte minst i samband med *Områdets* tidigmoderna gruvdrift, vilken etablerades på 1600-talet, och genererade en vidsträckt markanvändning och byabildningar i *Områdets* närhet, och senare inom *Området*.

Den historiska markanvändningen sträckte sig över stora ytor, både för renskötande samer och för de som anlade nybyggen. Naturliga betesmarker och ängar ute i markerna, ibland på flera mils avstånd, användes för att förse djuren med föda. Samtliga bofasta var beroende av både jakt och fiske för att klara uppehållet. Renarna hade en avgörande betydelse för de bofasta och för de nomadiserande samerna. De användes för transport och för att producera livsnödvändigheter av skilda slag (ost, kött med mera), och fanns i varje gård fram till senmodern tid. Ett väl utvecklat system fanns mellan de bofasta och de renskötande samerna, där de bofastas renar som inte hölls vid gårdarna togs om hand av de renskötande samerna. I utbyte fick de renskötande samerna exempelvis uppehälle under vintermånaderna i gårdarna, eller kunde hysa sina getter hos de bofasta. Grupperna bytte även andra varor och tjänster med varandra och över tid blandades *Områdets* kulturer. *Området* var mångkulturellt, och de flesta kom efter hand att bemästra både de samiska och finska språken. Det svenska språket var ovanligt en bra bit in på 1900-talet. Trots kulturblandningen som skedde, har det hela tiden funnits en etnisk distinktion mellan grupperna, där de olika grupperna har sina egna kulturella attribut. Dock har individer kunnat byta etnisk tillhörighet under en livstid. Inte minst i statsmaktens ögon, som under tidigmodern tid i skatte- och mantalsregister kategoriserade människor efter näring.

Starka rådande narrativ och föreställningar om lappmarkernas befolkning har resulterat i en relativt ensidig bild av lappmarkerna som uteslutande samiskt område. Denna undersökning kan emellertid visa på en diversifierad markanvändning och etnisk-folklig bosättning i *Området*. I synnerhet sedan 1500-talet, men även för äldre tid. *Områdets* läge i anslutning till Torne träsk, som utgör Torne älvs källa, har gjort *Området* till en naturlig plats för tornedalsbönder att nyttja för fiskefärder och sedermera att bosätta sig på, jämte de samer som redan bebodde *Området*.

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	1
2. Syfte och frågeställningar.....	2
3. Avgränsningar och begreppsförklaringar.....	3
3.1 Tidsmässiga avgränsningar.....	3
3.2 Rumsliga avgränsningar	3
3.3 Geografiska begrepp som används i rapporten.....	6
3.4 Olika beteckningar för mänskliga grupperingar	7
4. Tidigare forskning	9
4.1. Den arkeologiska forskningens påverkan på historiografin	10
4.2. Historisk forskning rörande bosättnings- och markanvändningshistoria i lappmarkerna	14
4.3 Urfolksforskning och minoritetsforskning	20
4.4 Sammanfattning av tidigare forskning	27
5. Teoretiska begrepp	29
5.1. Etnicitet.....	30
5.2 Institutioner.....	33
5.3 Historiebruk	34
5.4 Kolonisation och kolonialism i lappmarkerna.....	35
6. Metod	35
6.1 Historisk fallstudiedesign	37
6.2 Metoder för datainsamling och tolkning	38
7. <i>Områdets</i> nutida geografiska förutsättningar.....	46
8. Undersökning	47
8.1 Stenålder fram till 1500-talet.....	48
8.2 Tidigmodern tid	53
8.3 Senmodern tid fram till idag.....	113
9. Diskussion och slutsatser	130
9.1 Rapportens avgränsningar	131
9.2 Förändring och kontinuitet i markanvändning	131
9.3 Narrativ i historisk forskning som påverkat tolkningarna av <i>Områdets</i> historia	141
9.4 Rapportens huvudsakliga slutsatser och förslag på vidare forskning.....	155
10. Referenser.....	158
10.1 Källor och litteratur	158
10.2 Arkivmaterial.....	184
Bilagor.....	187
Fotografier	187

1. Inledning

Utgångspunkten i denna rapport är grundad i de rådande debatter och spänningar kring rättigheter i nordligaste Sverige, som i många fall inbegriper frågor om markanvändning i ett långt historiskt tidsperspektiv. Kunskapen gällande markanvändnings- och bosättningshistoria inom delar av lappmarkerna,¹ inklusive *Området* är begränsad, vilket är problematiskt i en tid när historisk markanvändning återopas i frågor om olika rättigheter rörande markanvändning idag. Denna rapports syfte är att beskriva och förklara kontinuitet och förändring avseende markanvändning och bosättning i *Området*. Undersökningen omfattar en tidsperiod från stenåldern till idag, med tonvikt på tidigmodern tid.² Detta för att möjliggöra en analys av kontinuitet och förändringar i *Områdets* bosättning, markanvändning, kultur, livsföring och befolkningsutveckling. Ett långt historiskt perspektiv ger en nyanserad förståelse av händelser över tid och en tillförlitlig historisk representation.

Området har under alla tider varit glest befolkat. Under historiens lopp har marker tagits i anspråk och använts av en långsamt ökande befolkning, där främst två grupper, samer och tornedalingar, nyttjat samma marker, både på liknande och skilda vis. Ett liknande nyttjande av lappmarkerna har skett av etniska svenskar i områden söder om Torne lappmark. En del svenskar och andra etniska grupper har också levt och verkat i och i anslutning till *Området*, men det är de samisk- och finskspråkiga grupperna som helt har dominerat med sin närvaro före förra sekelskiftet, varför rapporten främst kommer att omfatta dessa två grupper.

Samer och tornedalingar har båda sina distinkta kulturer, även inom *Området*. Likväl har grupperna haft stora utbyten med varandra och på naturligt sätt kommit att ingå i varandras grupper genom olika former av samarbeten, giftermål med mera (Hansegård 1978; Hultblad 1968; Nordin 2002; Malmström 1947). De etniska gränserna upprätthölls till stor del inom familjebildning, men de fysiska kulturerna i form av fiske, boskapsskötsel och till viss del även renskötsel har under tidens lopp gått in i varandra. Individer har kunnat skifta näringsmässig gruppstillhörighet under en livstid, exempelvis genom att många nomadiserande samer övergått till att bli fast boende småbrukare (ex. Elenius 2007, s. 96; Hansegård 1988, ss. 27–29; Lundmark 2008, s. 68). Gruppernas distinktioner har legat i livsföring och kultur, genom vissa attribut såsom språk, kläder, byggnadsverk och hantverk, även om dessa även delvis delats av de båda grupperna. Den svenska staten har över tid på olika sätt kategoriserat de människor som bebott de nordligaste delarna av Sverige, vilket har kommit att prägla bland annat

¹ Begreppet lappmark är känt sedan medeltid. Begreppet är mångtydigt och relativt eftersom det betecknar både ett ekonomiskt avgränsat område för kustböndernas historiska handel med rensköttande samer, och samtidigt ett traditionellt samiskt bosättningsområde. *Området* ingår i Torne lappmark, vilken är en av flera lappmarker. Från mitten av 1300-talet var lappmarkerna handelsområden inom vilka birkarlarna innehade ett slags monopol på handeln. Lappmarkerna avgränsades senare (1584, 1751) främst i anslutning till samernas renbetesområden (Arell 1979, s. 3; Olofsson 1962).

² Tidigmodern tid brukar vanligtvis i Sverige anges mellan 1500–1789.

renskötseln, minoritets- samt urfolkspolitiken och således även de båda gruppernas situation i dagens Sverige (ex. Lag 1928:309; Larsson och Päiviö Sjaunja 2022; Lantto 2000).

Den tidigmoderna livsföring som präglats av blandbruk, renskötsel, hel- och seminomadism och i det närmaste naturhushållning har senare ersatts av en livsföring präglad av 1900-talets industrialisering och urbanisering. Renskötseln är idag hårt ansatt av olika former av naturresursexploateringar (ex. Kløcker Larsen et al. 2016; Sehlin MacNeil 2017), i såväl Kirunaområdet som på många andra platser i landets nordliga delar. Ett ökande tryck på de marker som nyttjas inom renskötseln har medfört skärpta krav på utökade urfolksrättigheter, däribland förvaltandet av småviltsjakt- samt fiskerättigheter inom samebyarna (ex. Högsta domstolen 2020). Dessa krav konkurrerar med annan lagstiftning, exempelvis minerallagen (ex. Johansson et al. 2022) samt andra anspråk på rätt till mark.

Idag präglas alltså frågor om *Områdets* markanvändning av en komplexitet med många dimensioner, inte minst etniska och juridiska, och tolkningar av rättigheter (ex. Högsta domstolen 2020) bygger delvis på tidigare tolkningar av historiska källor som utgår från föreställningar om bland annat etnicitet, bosättning och markanvändning, utan stark empirisk grund, och som stundtals har tendentiösa drag. Stora delar av den forskning som rör lappmarkernas historia bygger dessutom på generaliseringar utifrån samtliga lappmarker, vilka sträcker sig över stora markområden. Den historievetenskapliga forskningen om *Området* är dessutom relativt knapphändig (läs mer i avsnitt 4). Således finns ett behov av en bred och nyanserad historievetenskaplig forskning om *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria, som bygger på tidigare forskning men som också kritiskt analyserar denna, liksom behovet av en förnyad tolkning av relevant källmaterial.

2. Syfte och frågeställningar

Syftet med denna forskningsrapport är att beskriva och förklara kontinuitet och förändring avseende markanvändning och bosättning i *Området* samt i en vidare geografi i nordligaste Sverige av relevans för *Områdets* markanvändning. Detta med ett långt historiskt tidsperspektiv, som sträcker sig från forntid till idag, med tidsmässig tyngd på tidigmodern tid. För att uppfylla detta syfte utgår rapporten från följande frågeställningar:

1. Vilka förändringar och vilken kontinuitet gällande *Områdets* bosättning och markanvändning går att identifiera och hur relaterar dessa till närliggande områden?
2. Vilka huvudsakliga faktorer kan förklara dessa förändringar?
3. Vilka idéströmningar har över tid påverkat historieskrivningen och tolkningen av historiska källor och framställningar?

3. Avgränsningar och begreppsförklaringar

I detta avsnitt presenteras rapportens tidsmässiga och rumsliga avgränsningar. Vidare innehåller avsnittet förklaringar av centrala historiska och nutida geografiska beteckningar som används i rapporten. Avslutningsvis redovisas en genomgång av olika beteckningar som används- och historiskt har använts för mänskliga grupperingar i *Området*. Ambitionen med denna forskningsrapport är att åstadkomma en mångfasetterad och övergripande framställning av *Områdets* markanvändnings- och bosättningshistoria. Rapportens fokus innebär att vissa val och avgränsningar behövt göras vad gäller tid och rum.

3.1 Tidsmässiga avgränsningar

Undersökningen behandlar företeelser och förändringsprocesser under ett antal tidsperioder som tillsammans omfattar en tidsrymd från stenålder fram till idag. Det långa tidsperspektivet är enligt vår uppfattning en förutsättning för att det ska vara möjligt att undersöka och analysera kontinuitet och brott i bosättnings- och markanvändning, förstå regionens särskilda beskaffenhet vad gäller kulturer, livsföring och näringsfång, samt för att undersöka och analysera hur folk, folkgrupper och etniska grupper formas och förändras över tid. Användningen av långa historiska perspektiv kan bidra till att skapa en mer nyanserad kunskap då det möjliggör en mer omfattande tolkning av historiska händelser och tendenser över tid. Kortare tidsramar kan resultera i selektivt urval av data och alltför stor betoning på specifika händelser, eller korta förlopp. Ett långt tidsperspektiv kommer ge en mer tillförlitlig representation av *Områdets* historia. Tidsmässigt fokus kommer dock att ligga på tidigmodern tid, vilket avser 1500–1789, på grund av de markant förändrade politiska, administrativa och demografiska förhållanden som rör *Området* under denna period, och som leder till stora förändringar inom *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria. På grund av en ökad officiell statlig administrationen ökar även tillgången på skriftligt källmaterial under denna tid och framåt.

3.2 Rumsliga avgränsningar

De rumsliga avgränsningar som Talma sameby uppger i stämningsansökan (2022) innehåller en önskan att samebyns markområde nedanför odlingsgränsen samt privatägd mark ovanför odlingsgränsen ska undantas historisk granskning. Etablerandet av exempelvis odlingsgränsen och gränserna för privat mark inom *Området* är dock irrelevanta för merparten av denna rapportens tidsmässiga avgränsningar av anledningen att odlingsgränsen upprättades 1867 och laga skifte³ genomfördes inom *Området* stegvist, med start i Jukkasjärvi 1912–1918, Vittangi 1919–1910, samt Kurravaara 1923–1925 (Lag;1921:378, §. 10, om ströängars indragande till

³ Laga skifte avser en process som syftade till att staten omfördelade jordbruksmark för att säkerställa en mer rättvis och effektiv markanvändning. En del av statligt ägda marker blev i och med laga skifte privatägda och vice versa.

kronan; Akt nr: KIJ-35). Den önskade rumsliga avgränsningen i stämningsansökan avser perioden, 1550–1750, och har således ingenting med odlingsgränsen eller laga skifte att göra.

Inom forskning finns behov att använda analytiska definitioner för att kunna undersöka empiriska fenomen. *Området* är ett exempel på en svår empirisk kontext att definiera, eftersom dagens gräns för samebyn är en relativt nutida konstruktion. Därför har denna rapport, baserat på historiska förhållanden gällande dagens Talma sameby, ibland frångått de exakta gränser som gäller för *Området* idag. Anledningarna är flera. Historieforskning, liksom annan samhällsvetenskaplig forskning bygger ofta på outtalade antaganden om att gränser utgör är naturliga och objektiva enheter. Dessa antaganden leder till att de behandlas som självklara och bestämda, snarare än som föränderliga sociala konstruktioner, och detta kan leda till anakronistiska tolkningar (Anderson 1991; Neunsinger 2015). Rumsliga avgränsningar är nödvändiga, men vid analys av förhållanden före bildandet av moderna rumsliga gränser bör man bortse från dessa. De geografiska avgränsningar som hör samman med olika administrativa indelningar idag, såsom exempelvis samebyar eller nationer är inte statiska utan har tillkommit, förändrats och försvunnit under historiens gång. Moderna gränser som odlingsgränsen,⁴ innebar förändringar vad gäller privat och statligt ägande. De upprättades under 1800- och 1900-talen och är därför inte relevanta för stora delar av undersökningens tidsavgränsning. Att begränsa undersökningen till Sveriges gränser är inte heller alltid görbart när äldre historia undersöks, och detta gäller till viss del ända in på 1700-talet då det är först då som Sveriges gräns mot Norge fastställdes (Finland var en del av det svenska riket fram till 1809). Försiktighet behöver således vidtas för att undvika anakronistiska tolkningar av källmaterialet vid analys av sentida gränsdragningar och andra företeelser.

Området har sedan länge varit en dynamisk plats, där ett flertal kulturer samexisterat. Platsen har en lång historia av markanvändning i form av bland annat jakt, fiske, renskötsel samt småskaligt jordbruk. Utbyten av varor och idéer över vidsträckta geografiska områden har förekommit långt tillbaka i förhistorisk tid. I ett förhistoriskt sammanhang behöver därför nordligaste Sverige sättas in i en vidare geografisk kontext som går utöver de nuvarande nationalstaternas gränser, samt utanför *Områdets* nutida gränser, vars historiska markanvändning har varit extensiv åtminstone fram till 1800-talet, och inte utgått från dagens gränser. Ett exempel är renbetesmarkernas beskaffenhet över tid. Dessa har nämligen sträckt sig över ett territorium som sträcker sig långt utanför *Området* som det ser ut idag. För att kunna fånga markanvändningen så som den faktiskt sett ut i olika sammanhang måste undersökningen alltså delvis gå utanför *Områdets* gränser.

Områdets historia hör även ihop med bredare historiska samhällsförändringar, och kan ibland jämföras med närliggande platser med liknande geografiska och demografiska förutsättningar. Huruvida *Området* specifikt, eller större geografier får representera *Området* beror dels på

⁴ Odlingsgränsen är en administrativ gräns i Norrbottens och Västerbottens län som skapades för att förhindra nybyggen på vad som ansågs vara för jordbruk olämplig mark, och därmed också avsåg att skydda renskötseln. Den upprättades 1867 och fastställdes definitivt i och med avvittringen under 1870- och 1880-talen.

källäget, dels på de demografiska förhållandena. Det saknas under långa tidsperioder äldre skriftliga källor eller fysiska lämningar av exempelvis fast bebyggelse från *Området*, eftersom det länge varit väldigt glest befolkat, och de olika etniska grupper som bedrivit aktiviteter där använt byggnader av trä, alternativt mobila byggnader, som i tusenåriga perspektiv är svåra att spåra. Invånarna har inte efterlämnat några egenproducerade skriftliga källor innan 1800-talet, vilket är fallet för stora delar av nordligaste Sverige. Det kommer tydligt att framgå i texten om geografier utanför *Området*. När exempelvis Torne lappmark beskrivs, och inte *Området* specifikt, kommer detta att framgå i texten, och det kommer då att föras ett resonemang kring huruvida de förutsättningar som föreligger i exempelvis Torne lappmark, eller andra, sydligare lappmarker, generellt, kan appliceras på *Området*. Det finns stora geografiska skillnader mellan, och inom lappmarkerna, samtidigt som det också finns likheter vad gäller administration, befolkning och livsföring, särskilt inom lappmarkerna, eller i delar av närliggande lappmarker, samt mellan fjäll och skog.

När vi i rapporten skriver Sverige, Norge och Finland utgår vi ifrån dagens gränser om inte annat anges.

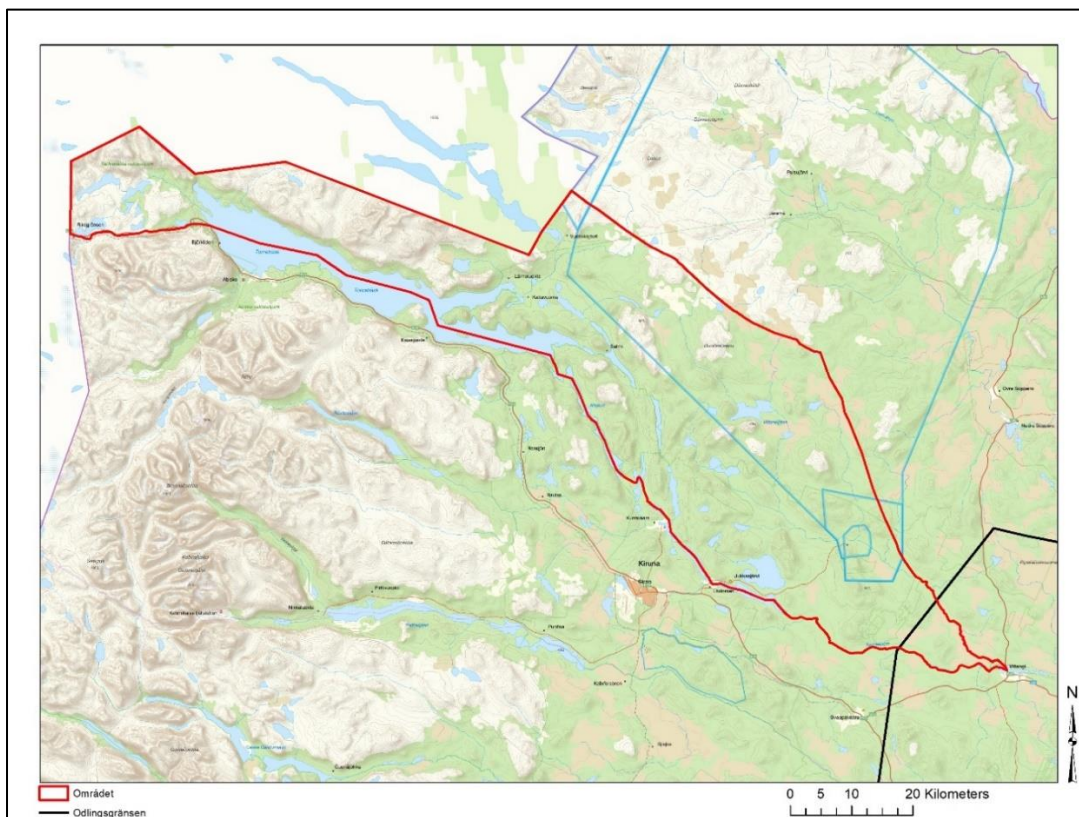

Fig. 1. Karta över *Området*, som utgörs av mark och vatten inom ramen för dagens gränser för Talma sameby i Sverige. Röd linje = gränsen för Talma sameby. Svart linje = odlingsgränsen. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av författarna).

Historiska grundbegrepp och beteckningar

Historiska grundbegrepp, och olika beteckningar för mänskliga grupperingar ändrar betydelse över tid. För att förstå begrepps betydelse måste vi således förstå dem i dess historiska sammanhang (Hassing och Vollmond 2017). I vardagligt tal såväl som i forskning används ofta stereotypa beskrivningar av, och beteckningar för, olika grupper av människor. Detta kan leda till föreställningar om att grupper är homogena, inom myndigheter, organisationer såväl som hos allmänheten (Persson 2023; Wallerström 2006). Betäckningar för olika grupper av människor kan dessutom uppfattas ha en nedsättande innebörd, beroende på hur de används och av vem (Niemi 2007). Historiskt har innebörden av olika beteckningar kunnat skifta över tid. Därför är det av vikt att redogöra för vissa centrala begrepp och beteckningar som rör *Området* och dess befolkning. I detta sammanhang är de mest centrala olika beteckningar för de människor som har vistats i, nyttjat och bebott *Området*, men även olika geografiska beteckningar, vilka presenteras nedan.

3.3 Geografiska begrepp som används i rapporten

För att skilja nutida regionbeteckningar från beteckningar på politiska områden i en forntida kontext, så används i rapporten ibland geografiskt relaterade termer som inte är direkt kopplade till nutidens nationalstater.

Norra Fennoskandinavien används för att mer översiktligt beskriva det nordliga området i Norge, Sverige och Finland i förhistorisk tid. Där är även Kolahalvön och Vita havet ibland inbegripet. Hålogaland är ett historiskt landskap i Nordnorge som i dag till stora delar motsvaras av Nordlands och en del av Finnmarks fylken. Det historiska landskapet Hälsingland omfattade före 1400-talet den norrländska kustbygden norr om Ödmården i norra Gästrikland och sträckte sig som längst till Uleåborg på den finska sidan av Bottenviken. Från 1400-talet framträdde Västerbotten som det nordligaste landskapet på den västra sidan (idag Sverige) av Bottenviken. Motsvarande landskap på den östra sidan (idag Finland) var Österbotten. Västerbotten omfattade fram till freden med Ryssland 1809 kustområdet norr om Ångermanland fram till Kaakamo älv mellan Torneå och Kemi. Därefter delades återstoden av det gamla Västerbottens län i nuvarande Norrbottens och Västerbottens län. Vid beskrivningar av Västerbottens län fram till 1809 används beteckningen *gamla Västerbottens län* när det inte framgår av kontexten.

Beteckningen norra Bottenviksområdet används för att beskriva de kustnära bosättningsområdena i den nordliga delen av Sverige och Finland med ovanliggande omland. I källorna anges ofta Torneå och Övertorneå socknar som bosättning för en finskspråkig befolkning. De två socknarna ingår här i det samlande begreppet Tornedalen. Före 1809 ingick den nuvarande finska delen av de två socknarna i begreppet Tornedalen. Därefter delades socknarna i skilda stater. Från slutet av 1800-talet har Tornedalen använts som beteckning för det traditionellt finskspråkiga området i Norrbottens län. Eftersom rapportens källmaterial nästan uteslutande behandlar tiden före 1809 så användes beteckningen Tornedalen för att

beteckna både den svenska och finska delen av dåvarande Torneå och Övertorneå socken. För området ovanför lappmarksgränsen, med en från 1600-talet alltmer blandad samiskspråkig, finskspråkig och svenskspråkig befolkning, används den dåtida beteckningen Torne lappmark. I de fall texten syftar på det traditionellt finskspråkiga området i Norrbotten efter 1809 används svenska Tornedalen.

3.4 Olika beteckningar för mänskliga grupperingar

Inom forskning så finns ett behov av att tillföra olika analytiska definitioner, men begrepp kan vara mer eller mindre laddade. Att definiera och kategorisera människor är både komplext och förenat med svårigheter, eftersom det finns en mängd olika sätt att göra det på. I denna rapport används följande definitioner:

I många historiska framställningar som rör lappmarkerna beskrivs människor i kategorier som *lappar* och *finnar*, vilka i en svensk kontext idag oftast benämns *samer* och *tornedalingar*. Dessa kategorier har dock inte samma betydelse idag som de hade förr, varken på individnivå, gruppnivå eller på nationell nivå. Den äldsta skandinaviska beteckningen för finsk-ugriska jägar- och samlarfolk i Finland är *finnar*. Det är oklart i vilken mån detta från början avsåg både *samer* och *finnar* som fångstfolk, men senast i början av medeltiden (svensk medeltid ca. 1050–1500) började de finskspråkiga jordbrukarna i Finland av svenskarna att kallas för *finnar* och de renskötande och jagande samiskspråkiga för *lappar*.⁵ Norrmän och islänningar fortsatte att kalla *samer* för *finnar*, men använde så småningom även den svenska beteckningen *lappar* som är en språklig parallell till det finska *lappalainen* (Schnitler 1962). Under 1900-talet har *samer* i de nordiska länderna börjat använda egenbeteckningen *samer* i större utsträckning, vilket även är den allmänna beteckningen idag. I Sverige användes kategorin *finnar* före 1809 för att generellt beskriva den finskspråkiga befolkningen i det svenska riket där Finland då ingick. Begreppet fortsatte att användas långt in på 1900-talet om de finskspråkiga *tornedalingarna* i svenska Tornedalen. Från 1870-talet började *tornedalingar* att användas parallellt med *finnar* om den finskspråkiga befolkningen i svenska Tornedalen (Elenius 2001).

Ett etniskt avgränsat *folk* kan beskrivas som en grupp av människor inom ett relativt stort bosättningsområde som förenas av ett gemensamt språk, en gemensam kultur, historia och mytologi. De definierar sig som ett folk i förhållande till andra folk (Chernilo 2007; Smith 1991). Med *folkgrupp* menas i det här sammanhanget en grupp som i ett långt historiskt perspektiv identifierar sig med ett folk men som är territoriellt avgränsade inom det övergripande område där folket finns. En folkgrupp har alltså en regional identitet inom folket som överordnad enhet. Exempelvis är hälsingar är en avgränsad folkgrupp med särskild dialekt, folkdräkter, musik, mat och liknande, men tillhör samtidigt svenska folket på samma sätt som upplänningar och gotlänningar. Begreppet används här som ett sätt att beskriva kulturell

⁵ Dessa tidiga kategoriseringar bygger på näringsfång snarare än på "genetiskt betingad" etnicitet (ex. Arell 1977; Fur 2016, s. 253; Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 221; Wallerström 2006, ss. 21–27; Elenius 2006, ss. 23–27).

identifikation i ett långt tidsperspektiv, identifikationer som förändras över tid. Exempelvis har de svenska tornedalingar under mycket långt tid i historien kulturellt utgjort en finsk folkgrupp, men har under modern tid varit politiskt associerade med svenskarna som folk.

Som andra exempel på folkgrupper under den övergripande kategorin folk kan nämnas dalslänningar (svenskar), hålogaländare (norrmän), tornedalingar, kväner och tavastlänningar (finnar), nordsamer och skoltsamer (samer). Både begreppet folk och folkgrupp är alltså i denna kontext teoretiskt sett det samma som en etnisk grupp, men på en högre aggregationsnivå än en *grupp* eftersom begreppet relaterar till *folk*. Fördelen med att använda begreppet folkgrupp som etnisk kategori i ett långt historiskt perspektiv är att det ansluter till hur terminologin för minoriteter i Sverige har förändrats under de senaste decennierna. Samerna i Sverige är idag erkända som både en nationell minoritet och ett urfolk. Sydsamer, nordsamer, skoltsamer och andra undergrupper tillhör därigenom samerna som *folk*, men i ett folkrättsligt perspektiv benämns inte svenskar eller samer som en etnisk grupp. De tillhör i det sammanhanget kategorin folk som definierar sig i förhållande till andra folk.

I det källmaterial som används i denna rapport finns skriftliga berättelser från järnåldern och tidig medeltid där det är svårt att utifrån källorna identifiera distinkta etniska grupper, men olika grupper definieras likväl i förhållande till olika folk. Redan under sen järnålder och medeltid dyker etnonymer⁶ som hålogalänningar och hälsingar upp i norska skriftliga källor. De betecknar regionala identiteter som samtidigt associeras med norrmän respektive svenskar som folk. På motsvarande sätt dyker etnonymer som sjöfinnar och kväner upp i äldre norska källor. De förstnämnda betecknar de vid atlantkusten bofasta samer som kombinerade åkerbruk, renskötsel och fiske. De senare betecknar säsongsfiskande finnar som fiskade i sjöarna på den svenska sidan om den skandinaviska fjällkedjan. Utifrån nutidens nationer och folkbeteckningar finns en anakronism i hur de etniska grupper som nämns i äldre historiska källor ska betecknas. Många etniska grupper har också statsöverskridande identiteter och deras benämningar har förändrats över tid. I norra Sverige kan särskilt samerna och tornedalingarna nämnas.

Eftersom samer och tornedalingar har en historisk närvaro i norra Sverige innan området införlivades i den svenska statsbildningen, så är det rimligt att i detta långa tidsperspektiv beskriva tornedalingarna som kulturellt tillhörande finnarna som folk. Tornedalingarna kan beskrivas som en underkategori till finnarna som folk, en folkgrupp, i det långa historiska perspektivet. I övergången från forntid till historisk tid har många folkgrupper varit politiskt autonoma utan att ha bildat stater, men de tillhörde likväl som etniska grupper olika folk. Precis som för begreppet *etnisk grupp* är det gränsdragningen till andra folkgrupper som skapar identitet för olika folkgrupper (se avsnitt 5.1). Dessa självidentifikationer sker hela tiden i historiskt tidsbestämda kontexter (Elenius 2019, ss. 117–148). I termen *folkgrupp* kombineras alltså begreppet *etnisk grupp* med det folkrättsliga begreppet *folk*. Detta ska inte förväxlas med nationalromantiska beteckningar på forna folkgrupper eller folk som sågs som essentialistiskt

⁶ Etnonym är ett ord eller namn som används för att identifiera och hänvisa till en viss etnisk grupp eller ett folk.

oföränderliga. I rapporten används beroende på källmaterialet, även begreppet etnisk grupp för att beskriva gränsdragningen mellan olika grupper med specifika kulturella markörer.

Samer är det begrepp som används i rapporten. Undantag görs dock då äldre källor och sammanhang i övrigt motiverar användning av det äldre begreppet lapp. Detta görs med medvetenheten om att detta är en ålderdomlig och pejorativ beteckning. De gånger de historiska källorna och den tidigare forskningen använder den äldre beteckningen, behöver detta vissa gånger granskas, eftersom lapp inte alltid kan ersättas med dagens beteckning same, även om detta görs gällande i de allra flesta fallen (se not 3 ovan, samt resonemang i det kommande).

När rapporten beskriver tornedalska bönder som före 1809 fiskade i Torne lappmark så används ibland begreppet *finnar* om dem för att de i den historiska kontexten associeras med *finnarna som folk*. Det avser alltså människor från både den svenska och finska sidan av Tornedalen före 1809. Kontexten visar när *tornedaling* avser finskspråkiga människor från både den finska och svenska sidan av Tornedalen eller enbart från den svenska sidan. Vi är medvetna om att de nutida svenska minoritetsbeteckningarna kväner och lantalaiset ibland används för att beteckna meänkielitalande grupper ovanför lappmarksgränsen. I de flesta fall används emellertid för enkelhetens och tydlighetens skull finnar eller tornedalingar som historiska beteckningar på de finskspråkiga i Tornedalen.

Med svenskar avses de svensktalande som etniskt tillhör majoritetsbefolkningen i Sverige, om inte annat framgår av kontexten. I en forntida kontext används ibland beteckningen skandinaver som samlande begrepp för statsbildande danskar, norrmän och svenskar i förhållande till statslösa folk som finnar och samer.

Fokus i undersökningen ligger på den etniska kontaktzon där främst samiska och tornedalska grupper mötts och samexisterat i, och i närheten av *Området*. Rapporten kommer att innehålla mer uppgifter om tornedalingar och deras historia än vad som traditionellt brukar vara fallet inom forskning som rör lappmarkerna. Detta motiveras av att tornedalingar historiskt sett är den andra stora etniska gruppen som jämte samer mer frekvent nyttjat *Området*. Detta innebär inte att syftet är att tona ner samisk markanvändning och närvaro.

4. Tidigare forskning

I detta avsnitt följer en översiktlig genomgång av det rådande forskningsläget som rör *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria i olika bemärkelser. Eftersom rapporten sträcker sig över en lång tidsperiod inkluderar denna forskningsöversikt både arkeologisk och historisk forskning, såväl som annan, med historievetenskapen närbesläktad forskning, inom områden som etnografi, kulturgeografi och språkforskning.

4.1. Den arkeologiska forskningens påverkan på historiografin

Fokus på den forskning som tas upp i detta avsnitt ligger i huvudsak på hur olika rådande perspektiv inom den arkeologiska forskningen präglat historievetenskapen och historieskrivningen om *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria på olika vis.

Mycket av forskningen om Norrbottens äldre historia samt förhistoria bygger på arkeologisk forskning. Länet har sedan länge varit föremål för arkeologisk forskning, men är jämförelsevis med Sveriges sydligare delar ringa behandlat i den akademiska forskningen (Baudou 1992, 2007; Hagström Yamamoto 2010; Wallerström 2006). Översiktsverk om Sveriges förhistoria fokuserar på landets södra delar (ex. Burenhult 1991a, 1991b, 1991c).

Den äldre arkeologiska forskningen om nordligaste Sverige är präglad av syftet att bidra till det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets nationalstatsbygge, där det svenska folkets ursprung och äldsta historia skulle klarläggas utifrån arkeologiska lämningar (Hagström Yamamoto 2010). Tolkningarna av förhistorien berättade om uppkomsten och utvecklingen av en svensk civilisation, vars befolkning hade ett gemensamt ursprung och en gemensam utveckling från ett förmodat primitivt jägar- och samlarsamhälle under stenåldern till ett alltmer avancerat samhälle med jordbruk och metallframställning. Även Norrland ansågs vara del av denna gemensamma utveckling genom att svenskarnas förfäder, som forskarna menade var expansiva, successivt koloniserade Sveriges nordligaste delar. Detta hävdades vara synligt i det arkeologiska källmaterialet, som sades delvis korrespondera med arkeologiska lämningar i södra delen av Sverige. De lämningar som inte korresponderade med de sydsvenska ansåg forskarna härröra från samer ("lappar"), som ansågs representera ett lågt stående folk (Hildebrand 1872). Arkeologernas synsätt harmonierade med den samtida "lapp ska vara lapppolitiken"⁷ som den svenska staten grundlade. Arkeologernas dåvarande synsätt lade också grunden för återkommande försök, fram till idag, att tillskriva etnicitet till arkeologiska lämningar i norra Sverige, då som nu med skiftande politiska motiv.

En annan dimension av det arkeologiska forskningsläget gällande Norrbotten är den bristfälliga förekomsten av arkeologiskt källmaterial. Detta förhållande beror på att inte ens hälften av länet varit föremål för fornminnesinventering, vilket gör att kunskapen om regionens äldsta historia bygger på ett begränsat källmaterial. Detta innebär att nya fynd många gånger lett till att omfattande omtolkningar av regionens bosättnings- och markanvändningshistoria har kunnat göras. Norrbottens äldre historia är därför kontinuerligt stadd i förändring, vilket är ett förhållande som kommer att fortgå. Det som tas för säker kunskap idag kan således vara föråldrad om några år. Fig. 2 nedan visar att endast mindre områden av den yta som *Områdets* nuvarande gränser utgör har varit föremål för fornminnesinventering. *Området* har inte heller behandlats specifikt i arkeologiska forskningspublikationer. Däremot har de fynd som gjorts

⁷ Politisk linje från slutet av 1800-talet som kort gick ut på att bevara samisk kultur och renskötsel som ett exotiskt inslag i nationalstaten Sverige.

ingått i det källmaterial som legat till grund för mer övergripande tolkningar av regionens äldre historia.

Kännedomen om den äldsta bosättnings- och markanvändningshistorien i Norrbotten har inte bara begränsats av en bristfällig tillgång till skriftligt källmaterial, utan även påverkats av debatter om vilken etnicitet olika arkeologiska lämningar kan sägas representera. Arkeologi kan berätta om livsföring och olika kulturella attribut, men frågan är huruvida detta kan knytas till en särskild etnicitet (se vidare resonemang nedan samt i avsnitt 5.1). Under 1970- och 1980-talen, kan man inom arkeologisk forskning rörande lappmarkerna se ett tydligare fokus på etnicitet och urfolk, där arkeologiska lämningar rutinmässigt knyts till samisk etnicitet, på svag empirisk grund (se ex. Bennerhag et al. 2022).

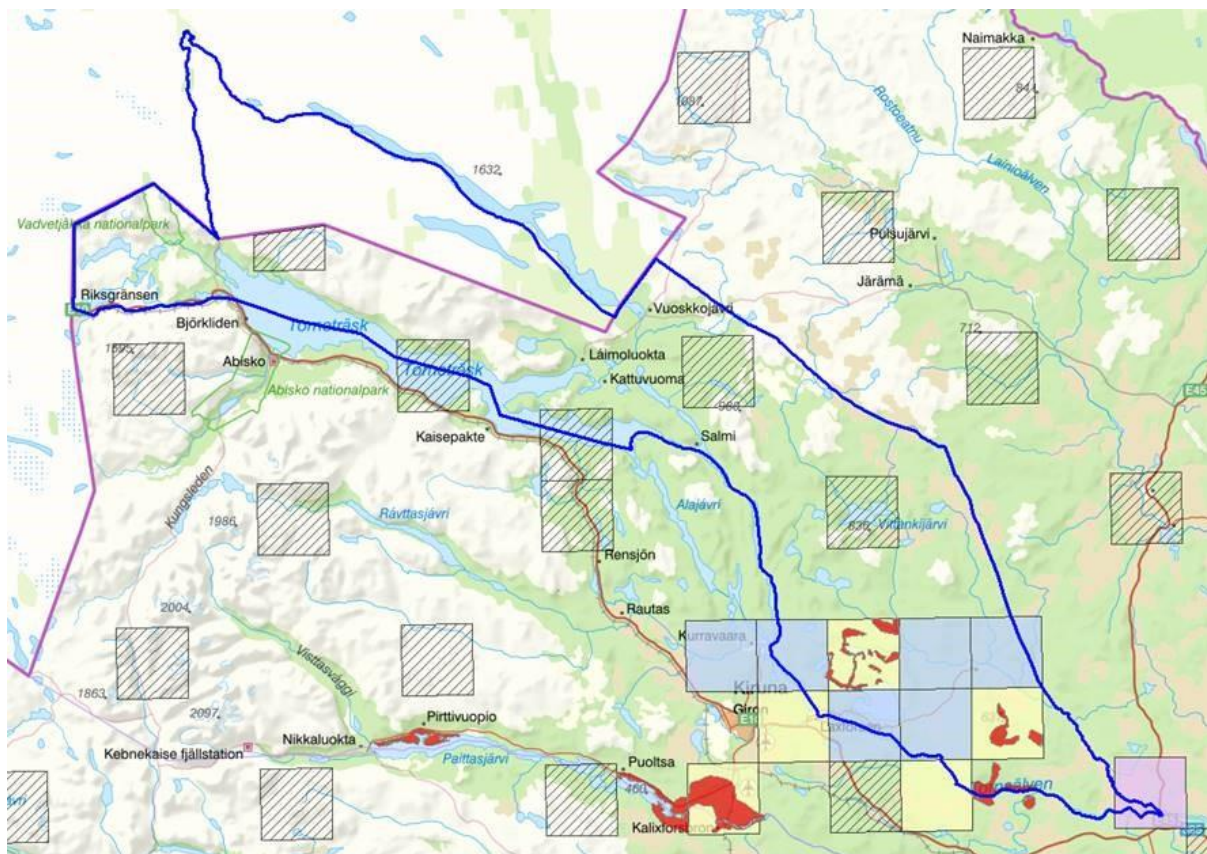

Fig. 2. Skrafferade rutor = fornminnesinventering. Lila rutan= Skog och historia 2004. Blå rutor = Skog och historia 2005. Ljuskula rutor = Skog och historia 2006. Röda ytor= inventeringar inom projektet Renbetesland 2007. Karta: Frida Palmbö, Norrbottens museum.

Sedan 1980-talet har postkolonial teoribildning och etnopolitiska rörelser utmanat de socio-evolutionära perspektiven att det arktiska Fennoskandinavien haft en sent utvecklad och underlägsen kulturell utveckling (Hagström Yamamoto 2010) och uppmärksamhet har riktats mot den samiska befolkningen. Samisk arkeologi har rentav etablerats som forskningsfält i Sverige, där perspektivet att arkeologiska fynd från förhistoriska jägar- och samlarsamhällen är förfäder till dagens samer. Sådana slutsatser används i sin tur politiskt av en prosamisk rörelse (ex. Bennerhag et al. 2022; Larsson 2017; Tuorda 2020). Enligt detta narrativ var samer

först på plats i det som idag anses vara traditionellt samiskt territorium (Bennerhag et al. 2022; Wallerström 2006) och den samiska identitetsprocessen började konstrueras redan under sen bronsålder, i samband med interaktioner med andra grupper, där etnicitet främst kommunicerades genom symboler uttryckta i materiell kultur. Den för–samiska kulturen knyts enligt detta narrativ till norra Sveriges inland, medan agrar kultur knyts till kusten (Bennerhag et al. 2022).

Inom arkeologin eftersöktes tidigare kulturer utifrån materiella lämningar eftersom kultur ansågs vara likställd med en grupps identitet. Etnicitet ansågs uppstå i isolerade miljöer och ansågs därav även hotas av intensiv kontakt med utomstående grupper, innebärande att förändring inom etniska grupper alltid berodde på påverkan utifrån. De etniska grupperna antogs i övrigt vara statiska, fixerade och oföränderliga, men i och med det nya sättet att se på etnicitet som växte fram under 1960-talet (se avsnitt 5.1) utmanades det gamla synsättet. Etnicitet sågs nu snarare som något som formeras i möten eller sammanstötningar med andra grupper, och att etnisk identitet uppstår när sociala gränser skapas mot den utomstående gruppen, där grupperna då betonar kulturell signifikans och distinktion; det vill säga etnicitet är något som uppstår i relation till något annat, i möten med andra, och är således ständigt föränderlig (Barth 1969; Hillerdal 2009; Hylland Eriksen 1993; Wikström 2009).

Inom den traditionella arkeologin sågs förändringar i källmaterial ofta som ett resultat av migration, att nya grupper av människor med andra kulturer, livsstilar och sätt att utforma föremål anlant och börjat dominera. En parallell tradition var att se förändring i den materiella kulturen som ett uttryck för att människor i ett visst område tagit upp idéer och livsstilar från andra, ofta mer avancerade, kulturer. Inom den processuella arkeologi som växte fram från 1960-talet, i polemik mot den traditionella arkeologin, kritiserades sådana synsätt bland annat därför att de inte lämnade utrymme för möjligheten att människor kan välja att förändra livsstil och materiell kultur utifrån egna överväganden och preferenser (Binford 1962). Även den processuella arkeologin tenderade dock att se på förhistoriska samhällen som passiva i det att det finns en benägenhet att se varje förändring av levnadsmönster och materiell kultur som en anpassning till förändrade klimatologiska och ekologiska förutsättningar. Den post-processuella arkeologi som växte fram från mitten av 1980-talet, delvis som en reaktion mot dessa synsätt, lyfte i stället fram sociala strategier och förändrade kulturella normer som orsak till förändringar i materiell kultur. Vad dessa föränderliga skolbildningar inom arkeologin visar är att det inte är på förhand givet hur förändringar respektive kontinuitet i arkeologiska källmaterial ska tolkas (Olsen 2003).

Materiella ting kan enligt vissa teorier markera skillnad eller likhet i etnicitet, men det är tveksamt om det, när det finns betydande osäkerheter, är vetenskapligt meningsfullt att tolka en fysisk lämning, en artefakt, som knuten till en viss etnisk grupp (Hillerdal 2009, ss. 13–19). Det gäller särskilt om dessa utsagor, som ursprungligen omgavs av vetenskapliga försiktighetsresonemang, i ett senare skede, och i andra sammanhang, kommer att reproduceras som entydiga sanningar, eller bevis för tidig förekomst av en särskild grupp inom ett särskilt

område. Enligt Hillerdal (2009) kan etniska grupper inte identifieras genom arkeologiskt material, eftersom etnicitet är en relationell, situationsanpassad social identitet. Kulturella likheter behöver heller inte nödvändigtvis indikera kontakt med andra liknande grupper, likväl som skillnader inte behöver indikera brist på kontakt med andra grupper. En viss stil på till exempel hantverk behöver inte indikera etnicitet, och materiell kultur är föränderlig precis som socialt liv är (Hillerdal 2009, ss. 20–23). Man kan alltså arkeologiskt spåra markanvändning utan att knyta lämningar till en viss etnisk grupp. Analyser av materiella lämningar kan göra anspråk på, och bli markörer för, en etnisk grupps materiella och territoriella historia och därigenom separera grupper från varandra. Dessa narrativ och konstruktioner kan sedan ligga till grund för forskning inom olika vetenskapliga discipliner, inte minst historievetenskapen.

I takt med nya dateringsmetoder som möjliggjort mer detaljerad, systematisk eller kontextuell arkeologisk forskning, har intresse riktats mot att förstå lokala samhällen, identiteter, drivkrafter samt individer, och däribland återfinns även intresset för samer. Samtidigt som nordligaste Sverige, av den svenska staten sedan 1800-talet identifierats som ett område i behov av modernisering och försvenskning, har områdets samiska befolkning ofta behandlats som tidlös och frånskild den övriga befolkningen (Bennerhag et al. 2022; Hagström Yamamoto 2010). Under senare tid har dock arkeologisk forskning visat på större mångfald i tolkningen av näringsfång och kultur, men vissa kulturer knyts likväl ofta till ett specifikt näringsfång, medan andra grupper som också varit inbegripna i samma näringsfång exkluderas helt. Det finns även en bestämd ambition att passa in materiell kultur i existerande utvecklingsbanor, eller att använda dessa som markörer för kulturell identitet, där fynd i lokala kontexter knyts till stora homogena (exempelvis samiska eller germanska) etniska kategorier, på svag empirisk grund. När arkeologiska fynd knyts till en specifik etnisk grupp bidrar det till exkludering av andra i en politisk kontext (Bennerhag et al. 2022).

Postkolonial teoribildning och etnopolitiskt färgad forskning (se vidare resonemang i avsnitt 4.3) har haft stort inflytande på den arkeologiska forskningen rörande norra Fennoskandinavien. I sådan forskning är evolutionära teorier fortfarande återkommande i tolkningar, liksom teorier om centrum–periferi⁸ som bygger på föreställningar om att handel och varuutbyte i jägar- och samlarsamhällen präglas av reciprocitet, medan handel i agrara (hierarkiska) samhällen bygger på en omdistribuering av varor i flera led. Skillnader mellan grupper i uppfattning om arbetsfördelning och kunskap återfinns också, där jägar- och samlarsamhällen inte förväntas ägna sig åt exempelvis järnframställning. Detta visar sammantaget på antaganden om en gällande strikt dikotomi mellan jordbrukare (centrum) och jägare–samlare (periferi), vilket upprätthålls genom nyare forskning om samer (Bennerhag et al. 2022). Det finns i sådana tolkningar inget utrymme för att forntida kulturer kombinerat näringar och på så vis suddat ut tydliga gränser mellan jordbrukare och jägare–samlare.

⁸ Centrum-periferiteorier går kort ut på att samhällens utformning och utveckling beror på avståndet från ett centrum, varifrån periferin kan styras, eller vara avskild från. Detta anses påverka b.l.a. kulturella och etniska skillnader.

Inom både arkeologi och historievetenskap återfinns evolutionära perspektiv, vilka beskriver mänsklig utveckling som kliv, från ett lägre stadium till ett högre, vilket också gör att historien kan uppfattas som deterministisk, det vill säga, ett orsakssamband förutsätts, där det ena leder till det andra. Snarare sker många parallella utvecklingslinjer i människans historia, och utveckling är heller inte linjär. Epokindelningar, tidslinjer och kategorisering skapar struktur och gör historia greppbar, men även om orsakssamband inte alltid skrivs rakt ut, så finns de där– underliggande antaganden. Det kan handla om antydningar till en evolutionär utveckling, att steg har tagits från något primitivt till ett högre stadium, exempelvis från nomadism till bofasthet, hur kunskap sprids från centrum till periferi med mera (Sjöberg 2012). Denna syn på mänsklig utveckling är ifrågasatt och många gånger övergiven, men lever likväl kvar inom forskarvärlden där synen på kunskapsöverföring, tekniker och handelsmönster är svåra att ifrågasätta (ex. Bennerhag et al. 2022). Dessa kliv av utveckling återfinns även inom läromedel i grund- och gymnasieskolan samt i kurslitteratur på högskolor och universitet (ex. Spielvogel 2021), om än idag något nyanserade, och har inte minst befästs hos gemene man av böcker som bästsäljaren *Sapiens: en kort historik över mänskligheten* (Harari 2015).

I Hagström Yamamotos avhandling (2010) undersöks samisk och kvänsk identitet, där arkeologi används för att stärka narrativet för grupper som har blivit utsatta för exploatering och en dominerande befolkning som inför en annan kultur, annat språk, vilket leder till en känsla av underlägsenhet. Hagström Yamamoto framhåller att arkeologiska fynd som dateras flera tusen år tillbaka i tiden inte kan kopplas specifikt till nutida etniska grupper. Sådan användning av arkeologiska fynd belyser snarare hur kolonisering och naturresursexploatering kan leda till konflikter, vilka utmynnar i att arkeologi används som ett verktyg för att ändra befintliga narrativ om det förflutna. Arkeologi blir då ett medel för marginaliserade grupper, att hävda rättigheter genom att visa att de kan göra anspråk på geografiska platser baserat på att de var först på platsen. Även Wallerström (2006) Hillerdal (2009) och Bennerhag et al. (2021, 2022) med flera problematiserar kategoriseringen av arkeologiska fynd som tillhörande särskilda etniska grupper, utan egentlig empirisk grund, och framhåller det problematiska i att arkeologi ges politisk relevans och makt, exempelvis när det gäller urfolksrätt och minoritetsrätt.

Detta visar att arkeologin påverkar historieskrivningen över tid, på så vis att arkeologiska fynd använts, och fortfarande används, för att exempelvis lyfta fram specifika gruppers kontinuitet i markanvändning på specifika geografiska platser, eller för att knyta kulturella attribut till en särskild etnicitet, vilket kommer lyftas fram och diskuteras i rapporten.

4.2. Historisk forskning rörande bosättnings- och markanvändningshistoria i lappmarkerna

Historisk forskning delar många attribut med arkeologisk forskning, och de båda disciplinerna använder delvis samma källor. Det som främst särskiljer de båda disciplinerna är det empiriska underlaget och forskningsmetoderna, där man förenklat kan säga att historievetenskapen

förlitar sig mer på skriftliga källor, medan arkeologin förlitar sig på materiella lämningar. Gränserna mellan historia och förhistoria är dock inte renodlade, eftersom olika områden har tillgång till olika mängd skriftligt källmaterial, och förekomsten av skriftligt källmaterial har ibland mångtusenåriga skillnader i förekomst, beroende på vilken geografisk plats som undersöks. Oftast kompletterar arkeologin och historievetenskapen varandra.

Formell historisk forskning om *Området* och dess befolkning, som bygger på vetenskapliga metoder och teorier, saknas före 1800-talet. Dessförinnan fanns visserligen historiska beskrivningar som skildrade olika historiska företeelser, fenomen, platser, personer, folk, folkgrupper och etniska grupper. Somliga av dem hade vetenskapliga ambitioner. Dessa beskrivningar saknar dock historievetenskaplig professionalism (Lindberg 2012) och bör därför bedömas därefter. Därför tas äldre historieskrivning med vetenskaplig ambition i stället upp i avsnitt 6.2.

Detta avsnitt innehåller en genomgång av tidigare forskning som rör lappmarkerna, främst Torne lappmark, där *Området* ingår, samt forskning som rör samer och tornedalingar, eftersom dessa två grupper dominerat markanvändningen i *Området* innan förra sekelskiftet. Svenskar, tillsammans med ett fåtal individer av annan etnicitet har även befolkat *Området* under tidigmodern tid, men om dessa finns ingen specifik forskning utförd, utan de behandlas främst i den forskning som gäller *Området* generellt.

Nordligaste Sveriges historia finns beskriven i ett antal översiktsverk (ex. Elenius 2015; Westin 1962, 1965, 1974a, 1974b). De stora gruvetableringarna i Malmfälten ägde rum omkring förra sekelskiftet, vilket ledde till en snabbt ökande befolkning och en ökad statlig närvaro, samt olika statliga och regionala beslut som påverkade regionens befolkning på olika vis. Detta har legat till grund för en del forskning, främst med fokus på de samhällen och industrier som växte fram (ex. Ahlström 1966; Awebro 1989; Hansson 2015). Torne lappmarks markanvändnings- och bosättningshistoria under tiden före förra sekelskiftet är mindre kartlagd vad gäller tornedalingarnas historia jämfört med samernas historia, och historia om samer har främst fokuserat på renskötande samer (se vidare diskussion nedan).

Att tidigare forskning till stor del saknar invånarnas egna perspektiv före 1800-talet, beror delvis på att både samer och tornedalingar i *Området* i det närmaste saknar egenproducerade berättelser och andra skriftliga källor före denna tid (Elenius 2015; Samer.se a; Westin och Olofsson 1962). Landsändan har dessutom länge varit ytterst glest befolkad, och det äldre skriftliga källmaterialet och de fysiska artefakterna är således få. Den statliga närvaron har inte varit så omfattande och påtaglig, fränsett handelsverksamhet, upptag av skatt, kyrklig verksamhet och viss juridisk verksamhet i form av ting, vilket också avspeglas i det skriftliga källmaterialet fram till slutet av 1700-talet, och således också i de historievetenskapliga publikationerna.

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talets nationalromantiska strömningar lyftes samer fram som ett exotiskt, och många gånger positivt inslag i den svenska nationalstaten (Elenius 2010).

Detta har medfört negativa konsekvenser, vilket framhållits inom forskning (ex. Monié Nordin och Ojala 2020; Össbo 2020) och samhällsdebatter. Hit hör i synnerhet den rasbiologiska forskningen. Samtidigt genererade intresset för bevarandet av samisk kultur också annan forskning, som bland annat givit värdefull information om samisk kultur, levnadsförhållanden samt historiska orättvisor. I och med ett ökande intresset för de nordligaste delarna av Sverige började en större volym och variation av forskning som även rör *Området* att produceras (ex. Fellman 1915). Det gjordes även i form av olika statliga utredningar av geologiska förhållanden, marker och vatten (ex. Ekman 1912, 1983; SGU 1899; SOS 1914; SOU 1922:10) samt om den samiska befolkningens livsvillkor och karaktäristiska, där K.B Wiklunds (professor i finsk–ugriska språk) verk med skildringar av samer är betydande (ex. Wiklund 1910, 1918, 1921). Wiklund representerar tillsammans med etnografen Ernst Manker (ex. Manker 1931, 1968), etnologen Ossian Elgström (ex. 1922) samt Björn Collinder (ex. Collinder 1932, 1964), även han professor i finsk–ugriska språk, en äldre forskning om samer som bygger på kulturhierarkiska, exotifierande och patriarkala idéer. Wiklund och Manker var helt tongivande inom forskningsfältet före 1950, och deras tänkande kring samer påverkade även dåtidens politik (Karlsson 2000). Både Manker och Collinder bidrog till att stärka tanken på samer som ett specifikt folk, i en tid där kategorisering av folk, i rasbiologisk anda, var frekvent förekommande. De båda hade även vissa nazistiska sympatier (Silvén 2021), och deras ideologiska grundtankar bör ha präglat deras idéer om folk. Deras idéer fick i sin tur stort genomslag på synen på folk, inte minst samer. Detta är något som lever kvar än idag i olika narrativ som stödjer tanken på samer som skilda från andra folk. Wiklunds, Mankers och Collinders forskning präglades av konservativa och rasbiologiska värderingar, men de har dock verksamt bidragit till att dokumentera och sprida kunskap om samer i forskarvärlden och till allmänheten.

Tidig historisk forskning som rör *Området* specifikt, var länge knapphändig och fragmentarisk, vilket till stor del gör sig gällande än idag, särskilt vad gäller forskning om lappmarkernas icke–samiska befolkning tiden före förra sekelskiftet. Från och med 1930-talet ökar forskningen om lappmarkernas historia något, fortfarande med samers livsvillkor och historia i fokus, även om andra grupper även omfattades (se exempelvis Hoppe 1944, 1945; Paulaharju 1927, 1967). Bland dessa forskare återfanns bland annat etnologer, kulturgeografer och historiker, och däribland gav språkforskaren Israel Ruong ett signifikant bidrag till forskningen om samer, med sina studier av samisk kultur och historia (ex. Ruong 1937, 1969). Ruong etablerade också tanken om samerna som ett folk, och renen och renskötseln fick en ny central roll, trots att Ruong från och med 1960-talet betonade att det samiska folket inte bara bestod av renskötare, utan att språk, kulturella yttringar och gemensam historia var andra viktiga förenande faktorer. Även Manker fortsatte sin forskning under denna tid, och gav ut flera tongivande verk med fokus på samer. Så även Collinder, om än med något mindre genomslag.

Forskningen präglas före andra världskrigets slut starkt av tidens politiska idéer, och rasbiologiska tankar präglade synen på både samer och tornedalingar. Efter andra världskriget sökte man komma bort från tidigare rasbiologiskt präglade folk kategoriseringar, vilket öppnade

upp för en kulturell pluralism inom forskningen, där varierande kulturella bakgrunder ansågs berika samhället, och minoritetskulturer ansågs vara värda att bevara (Johansson 1977, ss. 13–15, 73). 1950- och 1960-talen präglades dessutom av en rationalisering av jordbruket, fortsatt industrialisering och urbanisering, vilket också medförde assimilation av olika inhemska kulturer, och samtidigt som samhället fick en mjukare syn på “ras”, drev staten likväl en assimileringspolitik, där befolkningen skulle anpassa sig till det nya moderna samhället som växte fram i Sverige (Johansson 1977, ss. 11, 16). Politiken gentemot renskötelsen och renskötande samer var en del av det övergripande anpassningsparadigmet som präglade svensk politik under dessa decennier.

Merparten av den forskning som producerades mellan 1930–2000 kopplade inte ihop skillnader i levnadssätt med etnicitet i första hand, utan skilda levnadssätt sågs snarare som anpassningar till ett områdes specifika förhållanden, vilket i sin tur blivit del av människors traditioner och kultur. Kategoriseringen av de etniska grupper byggde på beteckningar som lappar, samer, finnar och nybyggare,⁹ men innebörden av dessa kategorier var inte fixerade. Majoriteten av dessa forskare framhöll de boende i lappmarkerna som komplexa och varierande grupper med sammansatta identiteter och levnadssätt, som många gånger gick in i varandra (Hjelm 2021).

Historieskrivning om de etniska gruppernas historia i nordligaste Sverige har i stora drag dikterats av statens bedrivna näringspolitiken, vilket anammats av historieforskare. Det centrala i det övergripande historiska narrativet är att samerna var renskötande, jagande och fiskande nomader medan svenskar och finnar var bofasta jordbrukare. Samerna med sin nomadiserande säsongsbosättning förknippades med vildmarken medan övriga bofasta ansågs höra hemma i den odlade bygden. De områden som fanns ovanför den sparsamt odlade bygden kallades lappmarker för att skilja dem från jordbrukarnas bygder. Svenskar och finnar betraktades alltså i näringsrelaterade sammanhang som likartade grupper som huvudsakligen ägnade sig åt jordbruk. I narrativet ingick idéer om att olika näringar stod på olika utvecklingsstadier där jakt och fiske representerade ett lägre utvecklingsstadium för mänskligheten än jordbruk. Renskötelsen hamnade i ett mellanläge i den civilisatoriska tankefiguren. Å ena sidan kunde renarna betraktas som kreatur i likhet med kor, men renskötelsen kunde också ses som en näring som hörde till *vildmarken*, till skillnad från jordbruket som hörde hemma i *bygden*. Man kan se polariseringen mellan nomader och bönder redan under 1300-talets statliga kolonisationspolitik i norra Bottenviksområdet (Elenius 2014). Den förstärktes ytterligare efter det första Lappmarksplakatet 1673 som uppmuntrade etablering av jordbruk i lappmarkerna. Trots att bönderna vid kusten bedrev säsongsmässigt

⁹ Nybyggare är en beteckning som ofta används för att definiera bofasta i lappmarkerna. Dock kan beteckningen nybyggare bli missvisande om den avser personer som bott på platsen i generationer, och att kategoriskt kalla icke-samer i lappmarkerna för nybyggare ger en anakronistisk bild av icke-samer som “nya” i området, samt förställningen att nybyggare inte är samer. Nybyggen anlades av olika grupper inom lappmarkerna. Dock blev Nybyggare ett juridiskt begrepp efter första lappmarksplakatet 1673, eftersom särskilda privilegier ingick om ett jordbruk etablerades ovanför lappmarksgränsen.

fiske i lappmarkerna och höll sig med renar i jordbruket beskrevs de som i grunden annorlunda än samerna. Det narrativa har följts i den historiska beskrivningen av nordligaste Sverige.

Allteftersom, i synnerhet i forskning efter år 2000, syns en övergång till att utgå från relativt fixerade etniska kategorier, där samer skiljs från nybyggare som koloniserare, vilka i själva verket kunde vara av varierande nationstillhörighet och etnisk tillhörighet (samisk, finsk, tornedalsk, svensk med mera). Samiska nybyggare kunde dessutom ofta vara från norskt område. Många forskare arbetar idag utifrån dikotomin samer-nybyggare, där de båda grupperna utmålas som fundamentalt olika, och där kulturblandning, likartade näringsfång och samverkan sällan lyfts fram. Snarare skildras de som konkurrenter. I en sådan diskurs representerar icke-samer bosättarkoloniserare som gjort intrång i det samiska bosätтарыområdet. De beskrivs som en del av en global kolonialism (ex. Öhman 2021; Össbo 2020), vilket kan tolkas som att icke-samer är ett främmande element i "Sápmi". Vidare används kategoriseringen samiska näringar flitigt, i stället för att beskriva att människor levde av jakt, fiske och renskötsel eller slöjd, vilket delades med andra icke-samer (ex. Sametinget; SOU 2023:46; Utsi 2007). Annan verksamhet som samer ägnade sig åt, såsom lönearbete, eller jordbruk lyfts sällan fram som traditionella samiska näringar inom forskningen (Johansson 1977, bilaga 9). Detta kan till stor del ha sin grund i den statliga kategoriseringen av så kallade lappnäringar och distinktionen mellan jordbrukare och "lappar", under tiden fram till slutet av 1700-talet, men dessa kategoriseringar bygger på näringsfång snarare än på etnicitet (ex. Fur 2016, s. 253; Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss. 9–10). Det finns även forskning som visar hur samerna under lång tid varit del av en mytologisk nationell självbild i de skandinaviska länderna, en självbild där samerna beskrivits som ett nordligt naturfolk i ett långt tidsperspektiv, men också hur samerna själva har omdefinierat sig från ett naturfolk i en nationell kontext till ett urfolk i en global kontext (Elenius 2010).

Kategoriseringen samer-icke samer har många bottnar, där statliga institutioner anses skyldiga till splittringen av det tänkta enhetliga samiska folket, inte minst genom 1800- och 1900-talens renbeteslagar (1886:38; 1898:66; 1928:309) som innebar att det samiska folket splittrades upp i renskötande samer och icke-renskötande samer, vilket i sin tur har inneburit svåra konsekvenser för samer generellt. Enligt denna så kallade kategoriklyvning av det samiska folket, ett begrepp som myntades av Ruong på 1960-talet, blev de renskötande samerna privilegierade, då renbeteslagarna slog fast att endast samer som är medlem i en lappby (idag sameby) får bedriva renskötsel. Detta är något som många som forskar om samer lyfter fram som i princip uteslutande är orsakat av statliga ingrepp/övergrepp som i sin tur skapat konflikt mellan samer, eftersom den främsta anledningen till denna klyvning är det stora fokuset på renskötsel på bekostnad av andra samiska näringar (ex. Hjelm 2023b; Lantto 2000; Mörkenstam 1999).

Det differentierade näringsfång som samer alltid haft, samt en mer mångfasetterad bild av *Områdets* historia, vad gäller bosättning och markanvändning, syns tydligare både i äldre forskning (ex. Arell 1977; Bylund 1956; Enewald 1920; Hansegård 1978, 1988; Hoppe 1944

a, 1944, 1945; Slunga 1965; Tenerz 1962). Differentieringen syns även i nyare forskning som behandlar den vidare geografiska region som *Området* är del av (ex. Baudou 2007; Bennerhag et al. 2021, 2022; Hagström Yamamoto 2010; Elenius 2007, 2015, 2019b, 2020 m.m.; Hillerdal 2009; Johansson 2007; Kortekangas 2017; Moritz 1990; Nordin 2002; Wallerström 2006). Även statliga utredningar från 1950 tal återger en mångfasetterad bild av *Områdets* befolkning, levnadssätt samt kolonisation (ex. Frödin 1952; Jordbruksdepartementet 1933).

Mycket av denna forskning, exempelvis Arell (1977) och Hansegård (1978) bygger på skriftliga bevarade primärkällor, och Arell ger en ingående och relativt bred bild av förhållandena i Torne lappmark där *Området* ingår, och Hansegårds forskning rör specifikt Jukkasjärvi. Båda bidrar därför till *Områdets* historia, men lyfter olika perspektiv, likväl som de utesluter andra.

Kulturgeografen Filip Hultblad (1968) har skrivit ett av de mer tongivande verken rörande samisk historia samt historia som rör lappmarkerna. Hultblad (1968, s. 11) hävdar bland annat att Lappland saknar bofast befolkning långt in på 1600-talet. Till stor del stämmer detta om man avser en fast jordbrukande befolkning, vilket utgår från den statliga normen från 1600-talet att betrakta bofast befolkning som någon som bor på ett enda ställe. Samer och tornedalingar i gamla Västerbottens län hade säsongsbosättningar som grundade sig på fiskefärder, jakt, renskötsel och extensivt ängsbruk på strandängar och myrängar. I Tornedalen fortlevde detta mönster längre än på andra håll därför att tornedalingarna på ett särskilt sätt var beroende av fiske (se beskrivningar i avsnitt 8.2.6). Hultblads, Arells och Hansegårds forskning är innehållsrik och tillför mycket kunskap om markanvändningen i lappmarkerna, men den bygger på föreställningen att det enbart var samer som rörde sig mellan olika säsongsbosättningar. De utgick från att övriga etniska grupper inte kunde räknas som bofasta förrän de exempelvis tog upp ett nybygge eller blev engagerade i gruvbrytningar. Detta är exempel på det starka och ensidiga perspektivet att lappmarkerna uteslutande haft en nomadiserande befolkning som bestod av samer.

Under 1960-talet och delar av 1970-talet påverkades forskning om samer ofta av den assimilationspolitik som rådde, vilken innebar att samerna förväntades anpassa sig till den svenska majoritetskulturen, och antalet renskötare minskade samtidigt kontinuerligt. Detta uppmärksammades som någonting kulturhistoriskt beklagligt av olika samhällsaktörer och 1970 betonade Sameutredningen¹⁰ att mer behöver göras för att stötta den samiska kulturen, och utvecklingen därefter har medfört en positiv officiell inställning till samisk kultur, mycket tack vare samisk organisering (Johansson 1977, ss. 11–12, 20–22). Forskare kom nu ofta att fokusera på samiska språk och kultur, och hur dessa skulle kunna bevaras och integreras i den svenska kulturen (se ex. Johansson 1974, 1977). Under 1970- och 1980-talen syns ett allt starkare skifte i fokus mot samernas politiska situation och deras rättigheter, och huvudintresset bland de undersökta samerna låg på renskötsel och nomadiserande samer. Under 1970-talet ökade *history from below* i popularitet, det vill säga, fokus på grupper som vanligtvis

¹⁰ Statlig utredning som syftade till att kartlägga situationen för svenska samer.

exkluderats från historieskrivningen, och som representerar traditionellt förbisedda perspektiv. Däribland inrymdes samer och andra minoriteter.

Eftersom *Området* kulturellt och etniskt varit heterogent har processer som influerat och smält samman individers varierade kulturella bakgrunder uppkommit och hybrididentiteter uppstått, vilket framkommer i delar av den tidigare forskningen (ex. Elenius 2007, 2018b, 2019b; Hansegård 1978, 1988; Helander 1984; Johansson 1974, 2007; Slunga 1965; Tenerz 1962).

Inom nyare rättshistorisk forskning har särskilt två namn varit utmärkande de senaste 30 åren, Kaisa Korpjaakko–Labba och Nils Johan Päiviö, vilkas avhandlingar och andra publikationer undersökt samernas rättsliga status vad gäller markrättigheter. Korpjaakko–Labba kritiserade i sin avhandling (1994) att markrättigheterna tidigare inte studerats ur ett samiskt perspektiv, samt att tidigare forskare brustit i källkritik och baserat sin forskning främst på tidigare verk, vilket även Päiviö lyfter. Korpjaakko–Labba kommer till slutsatsen att samerna historiskt haft motsvarande äganderätt till sina lappskatteländ, och att andra kunde jaga och fiska med deras tillstånd. Korpjaakko–Labba (1994) har spelat stor roll när det gäller uppfattningen att lappskatteländ hade privaträttslig status likställd med skattebönder, vilket ifrågasatts av bland annat Lundmark (2006, ss. 16–17) och Norstedt (2018, s. 56) (se även Päiviö 2007, s. 131), men kritiken har ignorerats av många forskare. Även Päiviö (2011) har undersökt lappskatteländ, och menar att källäget innebär att lappskatteländens djupare innebörd är svåra att värdera och fixera, och även han hävdar att de verkar motsvara böndernas skattejord. Historikern Lennart Lundmark har också på ett påtagligt sätt bidragit till att genomlysna den rättshistoriska forskning som rör samerna, såväl som samers historia generellt (ex. Lundmark 2006, 2008; Lundmark och Rumar 2008). Gemensamt för ovan nämnda forskning är att den kommer fram till att samer haft en stark rättslig ställning, som sedermera urholkats. Både Korpjaakko–Labba och Päiviö utforskar endast delar av lappmarkerna, dock delar som rör *Området*. Se vidare diskussioner om lappskatteländ i avsnitt 8.2.6. En nyare publikation som behandlar samisk historisk markanvändning ur ett brett perspektiv är agrarhistorikerna Larsson och Päiviö Sjaunja (2022), som noggrant redogör för förändringar i samiskt självstyre, markrättigheter och livsföring från tidigmodern tid. Larsson och Päiviö Sjaunja utgör ett omfattande och balanserat tillskott till forskningen rörande historisk bosättnings- och markanvändningshistoria om nordligaste Sverige.

4.3 Urfolksforskning och minoritetsforskning

Följande avsnitt redogör för hur samernas status som urfolk, etnopolitisk mobilisering samt postkolonial teoribildning och urfolksmetodologier med medföljande narrativ påverkat den historiska forskningen rörande de geografier som omfattar *Området*.

Etnopolitisk påverkan på forskningen

Bland samer har sedan åtminstone början av 1900-talet en etnopolitisk mobilisering ägt rum (Lantto 2000) och under 1970-talet märktes en ökad etnopolitisk mobilisering bland både

samer och tornedalingar (Elenius 2006). Etnopolitiska aktiviteter har över tid stärkts, i takt med att minoritets- och urfolksfrågor fått allt större plats i den politiska agendan, inom den allmänna debatten och inom forskarvärlden. Acceptansen mot forskning med uttalade samiska etnopolitiska förtecken har i sin tur också ökat (Hjelm och Johansson 2020). Etnopolitisk mobilisering bygger ofta på kategoriseringar av etnicitet som något oföränderligt över tid. I etnopolitiska sammanhang kan etniska grupper använda en strategisk essentialism, det vill säga att strategiskt konstruera sin identitet baserat på strategiskt utvalda kulturella attribut som anses representera en lång historisk kontinuitet för specifika etniska grupper, för att på så vis kunna hävda sin särskildhet och legitimera krav på exempelvis urfolksrättigheter (Pedersen 2023, s. 130). Inom etnopolitisk mobilisering är även historiebrik (läs mer i avsnitt 5.3) vanligt förekommande, där vissa delar av historien lyfts fram, tolkas, eller väljs bort på ett sådant sätt som gör att den främjar gruppens sak.

Den etnopolitiska mobiliseringen har avspeglats i forskningen, som mellan 1970 och 2000 alltmer kom att ensidigt rikta in sig på den samiska befolkningen, vilket kan förklaras av en mer radikaliserad samepolitik, framväxten av en internationell urfolksrörelse, idén om samerna som ett folk, med ett hemland, där Sápmi etableras som koncept. Sápmi började användas i etnopolitiska sammanhang i Sverige under 1980-talet och under 2000-talet inlemmades begreppet Sápmi i svensk urfolksforskning, och framställdes då som ett icke svenskt territorium, en nation inom nationen, där samer och svenskar är två skilda folk (Elenius 2018a; Hjelm och Johansson 2020). När begreppet Sápmi introducerades avsåg det alltså både en folkgemenskap och ett område. Idag är Sápmi ett väletablerat begrepp, som med tiden har politiserats och knutits till ett specifikt etniskt territorium. Sápmi används ofta som ett vedertaget geografiskt begrepp i såväl forskning, litteratur och media, av riksdagspolitiker och i dagligt tal, vilket kan uppfattas som både inkluderande för samer och exkluderande för icke-samer med lång historisk anknytning till det som omfattas av Sápmi. Forskningen fokuserar dessutom främst på den renskötande delen av den samiska befolkningen, vilket kan ha sin förklaring i att där är samisk etnicitet enklast att urskilja och definiera, samt att samisk etnicitet starkt kopplas samman med renskötsel, inte minst efter 1928 års renbeteslag (1928:309). Bland samer sker den etnopolitiska mobiliseringen via bland annat Amnesty Sápmi och Svenska samernas riksförbund (SSR) med flera (Johansson 2023b).

På motsvarande sätt har begreppet Kvänland använts av finskspråkiga minoriteter i Norge och Sverige för att visa på en lång tidsmässig historisk kontinuitet i norra Fennoskandinavien för fenno-ugriska folk. Det har medfört att nya etnopolitiska grupper som kväner och lantalaiset¹¹, skapats i Norrbotten, vilka hävdar att de meänkielispråkiga har en lika lång historisk kontinuitet som samerna. De två föreningarna gick 2019 samman i föreningen Svenska Kväner–Lantalaiset. Från år 2020 har en sannings- och försoningskommission för tornedalingar, kväner och lantalaiset granskat assimileringspolitikerna mot de meänkielitalande i Norrbotten. Därefter har Svenska Kväner–Lantalaiset blivit en lokalförening till Svenska Tornedalingars Riksförbund (STR–T). STR–T har vid två tillfällen vänt sig till regeringen med en ansökan om

¹¹ Notera att båda beteckningar används och historiskt har använts utan etnopolitiska förtecken.

att bli erkända som ett urfolk i Sverige (SR 2023; STR–T 2020). Detta har skett mot bakgrund av stärkta samiska rättigheter för samerna som urfolk (Elenius 2007, s. 91, 2018a; Hagström Yamamoto 2010; Wallerström 2006, ss. 18–21). De etnopolitiska rörelserna bland kväner i Norge och tornedalingar i Sverige vänder sig bland annat explicit mot exklusiva samiska urfolksrättigheter (Elenius 2007, ss. 88–111). Den tornedalska rörelsen använder sig av liknande retorik och symboler som inom den samiska rörelsen: flaggor och flaggdagar, ett symboliskt land (språkområde) för tornedalingar (meänmaa) (ex. minoritet.se; str-t.com). På så vis har den etnopolitiska rörelsen bland meänkielispråkiga minoriteter i den norra delen av Sverige och kvänspråkiga i norra Norge sökt bygga politiska allianser över statsgränserna, vilket även har utvecklat nya typer av transnationella identiteter.

Den tornedalska minoriteten har emellertid inte samma officiella kanaler som den samiska. Samerna har betydligt starkare resurser som urfolk. Statens erkännande av de båda grupperna som nationella minoriteter, samers status som urfolk (1977 uttalade Sveriges riksdag att samerna är ett urfolk i Sverige, med folkrättsliga krav på en kulturell särbehandling (Prop 1976/77:80), samt helt nya arenor för politisk mobilisering via exempelvis Internet (ex. Johansson 2023b) gör att det idag är betydligt lättare att mobilisera stöd i olika frågor som främjar de båda minoriteterna, men samerna har med hjälp av den globala urfolksrörelsen, samt exempelvis FN:s urfolksdeklaration (FN 2007), ett starkare nationellt och globalt stöd. Utöver detta har Sametinget som statlig myndighet, ett uppdrag att bevaka frågor som rör samiskt språk och samisk kultur, men att även administrera den koncessionsrenskötsel som finns i Tornedalen.

Detta knyter an till tidigare forskning på så vis att den etnopolitiska mobiliseringen hänger ihop med att historieforskningen alltmer politiseras och färgas av samma strömningar som påverkar den etnopolitiska mobiliseringen, vilket redogörs för nedan. I denna rapport är samer och tornedalingar de minoriteter som inkluderas i undersökningen. För att förstå den tidigare forskningen som rör dessa minoriteter är det av vikt att här presentera en rad faktorer som påverkat denna.

Sverige har idag fem nationella minoriteter, judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar, vilka omfattas av särskild lagstiftning beträffande bland annat språk och kultur (Lag 2009:724 om nationella minoriteter och minoritetsspråk). Samer är, utöver att vara en nationell minoritet, även erkända som folk i grundlagen, vilket innebär att samers rättigheter stärkts ytterligare (Sametinget 2023b). Urfolksfrågan hör samman med avkoloniseringen av den koloniserade världen, vilken ägde rum efter andra världskriget. Efter denna behöll befolkningarna i de nybildade staterna de befintliga koloniala territorialgränserna intakta. De etniska grupper som fanns i kolonierna betraktades som ett gemensamt folk med rätt till självbestämmande. Sedan dess anses självbestämmande vara en kollektiv rätt knuten till folk, medan minoritetsrättigheter är knutna till personer som tillhör en minoritet. Denna nationalstatliga princip innebar att etniska minoriteter, som urfolk, inte räknades som folk över huvud taget inom de nya staternas gränser. Den principiellt viktiga frågan för urfolk blev att få

erkännande av det internationella samhället för att de inte enbart var en etnisk minoritet utan också ett folk med rätt till självbestämmande inom respektive stat (Anaya 2004; Elenius 2022b; Johansson Dahre 2006; Minnerup och Solberg 2011).

Erkännandet av samer som urfolk skedde efter att samernas situation uppmärksammats inom, samt utanför den samiska gruppen, och röster med önskan och krav på kulturell revitalisering, territoriella rättigheter, självbestämmande, medvetandegörande och politisk representation höjts. Erkännandet av samer som urfolk 1977 innebar att samer fick en annan juridisk status och en annan grund för legitimering av olika krav. En rad länder, bland annat Norge har 1990 ratificerat FN-konventionen ILO 169, som syftar till att främja och skydda urfolks rättigheter (Niemi 2007), vilket svenska staten av olika anledningar valt att inte göra, men likväl påverkar konventionen svensk rätt (ex. Högsta domstolen 2020). Svensk lagstiftning förhåller sig emellertid till FN:s urfolksdeklaration (FN 2007), vilken utgör normen för hur urfolksrätt ska tolkas. Vidare har svenska staten skrivit på andra konventioner gällande bland annat mänskliga politiska rättigheter (Regeringskansliet 2018), vilka används vid tolkning och implementering av bland annat urfolksrättigheter. Dock finns olika tolkningar av lagen och konkurrerande perspektiv, och beroende på vilken typ av lag som tolkas (grundlag, sektorslagstiftning, folkrätt etc.) så finns mer eller mindre tolkningsutrymme i lagarna.

Kampen för urfolksrättigheter har nått internationell framgång, men vägen mot dagens urfolksrättigheter, och antaganden och implementering av FN:s olika konventioner rörande urfolksrättigheter samt samers plats inom dessa, har kantats av långa internationella förhandlingar. Dessutom har kritik förekommit, inte minst mot hur urfolk definieras och på vilka grunder (Minde 2008).

Att samer är ett (ur)folk som därmed ska uppbära medföljande rättigheter är alltså lagstadgat. Likväl är frågan om etnisk tillhörighet brännande, eftersom svårigheter föreligger att på ett entydigt och otvivelaktigt vis avgöra vem som tillhör en viss etnisk grupp eller minoritet, och på vilken basis detta ska/kan/bör avgöras. Dessa frågor saknar enkla lösningar (Barth 1969; Hillerdal 2009; Nilsson 2021; Nordin 2009) (läs mer i avsnitt 5.1). Urfolksrätten, vilken är inbäddad i grundlagen i egenskap av samer som folk, samt renskötselrätten, vilken regleras av rennäringslagen (Rennäringslag 1971:437) konkurrerar också med annan lagstiftning. Detta gäller inte minst naturresursutvinning. Somliga forskare framhåller komplexiteten vad gäller rättigheter (ex. Johansson et al. 2022; Poetzer et al. 2022) medan andra hävdar att rättighetsfrågan är mer entydig till förmån för renskötande samer (ex. Kløcker Larsen 2022; Kløcker Larsen et al. 2016; Lawrence 2019). Samtliga nationella minoriteter och därutöver andra sociala kategorier är framför allt medborgare med de rättigheter och skyldigheter som följer med detta begrepp.

Urfolk, urbefolkning och ursprungsbefolkning är alla synonyma begrepp som betecknar grupper som länge bebott ett specifikt territorium. Ursprungsbefolkning är en term från antropologin som syftar till att beskriva en icke-dominerande grupp, med någon grad av erkända anspråk på ursprunglighet inom ett geografiskt område, baserat på olika kriterier

(Elenius 2007, ss. 93–94; Hylland Eriksen 1993; Johansson 2007, s. 40). Dock finns inget krav på att gruppen behöver ha funnits i ett visst område före andra grupper. Urbefolkningars livsföring sammankopplas med ett icke-industriellt levnadssätt och detta anses i sin tur göra dem sårbara för modernisering (Hylland Eriksen 1993, s. 156). Urfolksdefinitionen handlar alltså inte om vem som var först inom ett område, men likväl ligger denna fråga ofta nära till hands när urfolksrättigheter diskuteras och prövas.

I Norrbotten har frågan om urfolksrättigheter problematiserats genom att tornedalska rörelser börjat hävda att de har motsvarande långa historia som samerna i förhållande till den svenska majoritetsbefolkningen, och röster har höjts för att även tornedalingar ska ha rätt att bedriva renskötsel, baserat på renens långtgående historiska betydelse bland minoriteten (ex. SR 2023; STR–T 2020). Renbeteslagarna 1886:38, 1898:66 och 1928:309 utmynnade i beslutet att endast samer fick bedriva renskötsel i Sverige, och så är det än idag. Lagstiftningen var rasbiologiskt betingad och ett resultat av ”lapp ska vara lapp–politiken”. Personer som äger jordbruksfastigheter får idag, inom åtta koncessionssamebyar i östra Norrbotten, äga renar för husbehov, men renskötseln måste enligt lagstiftning bedrivas med särskilt tillstånd som endast kan innehas av en same (Sametinget.se). I Finland förhåller det sig annorlunda. Där har samerna inte exklusiv etnisk rätt att bedriva renskötsel som i Norge och Sverige. Nordfinnarna har, precis som tornedalingarna i Sverige, till slutet av 1600-talet i stort sett haft fiske som huvudnäring i förhållande till jordbruket. Renskötsel, eller renägande med samer som renskötare, var länge en viktig bisyssla i jordbruksverksamheten. Olika forskare har därför ifrågasatt kategoriseringen av samerna som en entydig kategori och i stället sökt påvisa förekomsten av hybrididentiteter i norra Finland (Elenius 2017; Enbuske 2008, 2009; Lähteenmäki 2006; Vahtola 1980). Dock skiljer sig den finska renskötselns historia från den svenska, men detta är något som inte kommer behandlas i denna rapport.

Samer fick alltså, i och med statusen som urfolk 1977, en särskild position, ett nytt förhandlingsläge, samt en ny slags legitimitet (Niemi 2007, s. 34). För att koppla detta till tidigare forskning så har samers erkännande som urfolk bidragit till att en klart övervägande majoritet av den forskning som rör bosättnings- och markanvändningshistoria i lappmarkerna lyfter fram och betonar samer och samiska perspektiv, medan andra markanvändare som funnits i området under många århundraden till stor del exkluderas ur historieskrivningen, eller vars betydelse reducerats. Detta gäller i synnerhet tiden före 1600-talet (ex. Hansgård 1978, s. 149; Hultblad 1968, s 11). En slagning på olika sökmotorer för vetenskapliga publikationer ger en tydlig bild av den ojämlika fördelningen av perspektiv och representation, och representationen inom media, konst, läromedel och litteratur ger samma bild. Detta har bland annat sin grund i att urfolksforskningen är etablerad och väl förankrad inom forskarvärlden, och stötts bland annat genom den statliga myndigheten Sametinget, genom forskningsmedel riktade mot urfolksforskning, egna forskningscentrum vid universitet, exempelvis Centrum för mångvetenskaplig forskning om rasism (CEMFOR), Uppsala universitet samt Vårdduo–Centrum för samiska forskning, Umeå universitet. Urfolk har även rättigheter som stöds genom lagstiftning i internationell folkrätt, vilket andra nationella minoriteter saknar. Den markanta

övervikten av forskning om samer har lett till att andra markanvändare i Sveriges nordligaste delar marginaliserats inom nyare forskning. Forskning med en mer mångfasetterad historieskrivning om norra Sveriges bosättnings- och markanvändningshistoria finns (se exempel ovan), men denna har fått stå tillbaka för ett, sedan 1970-talet, alltmer dominerande samiskt perspektiv. Postkolonial teori och urfolksmetodologier har sedan slutet av 1990-talet gett epistemologiskt företräde för vissa etniska grupper, i svensk kontext oftast samers, upplevelser och perspektiv. Detta inflytande är även tydligt i statliga utredningar, bland annat i Renmarkskommitténs delbetänkande (SOU 2023:46). Läs mer om detta nedan.

Urfolk som etnopolitiskt forskningsfält

Urfolksforskning är ett tvärvetenskapligt forskningsfält med fokus på studiet av urfolk, där olika aspekter, däribland kultur, historia, språk, traditioner, samhällsstrukturer, rättigheter, ekonomi och urfolkens relationer med omgivande samhälle och stat, undersöks. Forskningen syftar både till att bevara urfolkens kulturarv och kunskap, samt till att förstå urfolks perspektiv och de utmaningar de möts av idag. Akademisk urfolksforskning bedrivs uttalat för att stärka urfolkens självbestämmande, och ska även ske i samtycke med berörda. Hänsyn ska även tas till urfolkens egna erfarenheter och kunskaper, samt de frågor urfolken själva anser vara viktiga, och forskning ska gärna göras av urfolken själva och/eller i nära samarbete med dem (ex. Drugge 2016; Sametinget 2021a). Ett flertal forskare har bidragit till att skapa narrativet att samer är ett folk, med en gemensam historia, vars kunskapssystem skiljer sig från andra. Detta narrativ har blivit starkt rådande inom urfolksforskning idag, även om flera av dessa inte är uttalade urfolksforskare per se, utan forskar om frågor som rör samer och urfolk (se ex. Lantto 2000; Lundmark 2008; Mörkenstam 1999; Nilsson 2021; Sandström 2020; Sehlin MacNeil 2017; Virdi Kroik 2020).

Urfolksmetodologier är en samling forskningsmetoder och perspektiv som utvecklats för att användas vid forskning om urfolk. Dessa utgår från urfolks traditionella kunskaper, traditioner och värderingar, och en grundläggande princip är respekt för urfolkens självbestämmanderätt, och rätt till informerat samtycke. Forskare som arbetar enligt urfolksmetodologier bör i princip vara i dialog med urfolksgrupperna som studeras, och ta hänsyn till deras synpunkter och erfarenheter (Drugge 2016; Kovach 2010; Sametinget 2021a; Tuhiwai Smith 2022). En annan central princip inom urfolksmetodologier är helhetssyn, vilken innebär att forskningen ska ta hänsyn till alla aspekter av urfolkens liv och kultur, inklusive relation till naturen, traditionell kunskap, språk och kulturella uttryck när de involveras i forskningsprojekt. Urfolksmetodologier har ofta en spirituell dimension. De betonar också vikten av att involvera urfolksgrupperna i hela forskningsprocessen, från planering och design till genomförande och analys. Detta kan inkludera att utbilda urfolksgrupperna om forskningsprocessen, och att anställa urfolk som forskare och forskningsassistenter. Slutligen betonar urfolksmetodologier vikten av att ta hänsyn till historiska och koloniala orsaker till urfolks marginalisering och ojämlika relationer till forskare (Sehlin MacNeil 2014; Tuhiwai Smith 2022).

Urfolksmetodologier används av ett relativt stort antal forskare som forskar om samer (ex. Nilsson 2021; Sandström 2020; Sehlin MacNeil 2017; Viridi Kroik 2020) och urfolksmetodologier har starkt influerat Sametingets forskningspolitiska strategi (Sametinget 2023b), som uttryckligen säger att forskning om samer ska bedrivas på sådant vis, och där syns också ett ökat fokus på forskarens etnicitet. Detta påverkar i sin tur mycket av den forskning som rör samer idag vid universitet och högskolor, exempelvis vid Vårdduo och CEMFOR, vilka ställt sig positiva till strategin. Strategidokumentet har dock mötts av stark kritik, bland annat i remissvar från Umeå universitet, Högskolan Dalarna och Silvermuseet, Arjeplog, bland annat på grund av dokumentets etnopolitiska förtecken.

På 1970-talet kom samisk identitet att anses vara en tillgång inom urfolksforskning, och från och med omkring 2000–2010, syns ett allt tydligare ideal att den som forskar om urfolket samer själv bör tillhöra minoriteten, eller åtminstone agera som en allierad till det samiska folket (Hjelm 2023a), innebärande att forskaren exempelvis ska gynna samer som folk och gynna kampen för samiskt självbestämmande. Detta ideal blir tydligt i Sametingets forskningspolitiska strategi (Sametinget 2021a). Urfolksforskning syftar alltså uttryckligen till att främja urfolkens intressen, vilket i sin tur inte bara påverkar val av teorier, metoder, frågeställningar och syftesformuleringar, men även vilka som anses lämpliga att utföra forskningen. En allmän implementering av Sametingets forskningspolitiska strategi skulle exempelvis kunna medföra försvårande att utföra intervjuer och deltagande forskning, eller få tillgång till arkivmaterial och lämningar för de som inte går med på strategins krav, eller passar in i den forskningspolitiska strategins forskningsprofil.

Förutom att urfolksmetodologier ska genomsyra forskningsprocessen, och att forskningen på så vis ska styras av etnopolitiska mål, så betonas inom urfolksforskning att det finns särskilda kunskapssystem som endast återfinns bland urfolk. Föreställningar om särskilda samiska värdegrunder och kunskapssystem bygger på antagandet att samer är fundamentalt annorlunda jämfört med majoritetsbefolkningen och andra minoriteter (ex. Sehlin MacNeil 2017; Viridi Kroik 2020). På grund av deras egenart värderas även deras kunskapssystem annorlunda. De antas vara fundamentalt skilda från västerländska kunskapssystem. Detta kan exemplifieras med att muntlig trading och tyst kunskap uppvärderas som källor inom forskningen, på ett sätt som inte gäller vid forskning om andra grupper. Skillnaden mellan urfolkens kunskap och annan likvärdig sådan tydliggörs heller inte, utan uppvärderandet av materialet baseras uteslutande på att upphovspersonen bakom källan tillhör ett urfolk.

En central tanke inom urfolksforskning är alltså den ovan beskrivna föreställningen att samer i grunden är annorlunda än övriga grupper i majoritetssamhället, närmare naturen, mer andliga och holistiska oavsett var och hur de lever sina liv, och i de kunskapssystem som samer antas bära på, finns lösningar på vår tids största problem, exempelvis klimathotet (Kuper 2003; Nyssönen 2007; Samer.se; Utsi 2007). Samiska kunskapssystem bygger alltså både implicit och explicit på antagandet att urfolk är annorlunda jämfört med majoritetsbefolkningen och andra nationella minoriteter (Kroik 2020; Sehlin MacNeil 2017). Det finns en relativt

omfattande kritik mot urfolksforskningens exotifiering av urfolk (ex. Atkinson och Ryen 2016; Gone 2019; Hjelm 2021, 2023; Kuper 2003; Loo 2016).

Postkolonial teori är en mångfacetterad strömning av teorier som hålls samman av en etisk, politisk och normativ tradition som betonar forskningens uppgift att förändra samhället. Postkolonial teori används inom en rad discipliner, däribland historievetenskapen. Under 1960- och 1970-talen blev många koloniserade länder självständiga, och i och med det ökade även forskarvärldens intresse för kolonialismens historiska och nutida påverkan på dessa länder, bland annat vad gäller makt, ekonomi och identitet (Berg 2017). Postkolonial teori utformades under avkoloniseringsprocessen, men fick ett bredare genomslag inom humanvetenskaplig forskning under 1990-talet och växte under tidigt 2000-talet, inte minst inom forskning om urfolk, däribland samer. Postkolonial teori är ett användbart analytiskt verktyg som möjliggör ett synliggörande av problematiska maktstrukturer. Postkolonial teori har haft stor betydelse inom urfolksforskning de senaste 10–20 åren, och därav har även fokus inom urfolksforskning legat på ojämlika maktrelationer, trauman, nedärvd skuld och rasifiering i nära samverkan med etnopolitisk kamp (ex. Drugge 2016; Liliequist och Cocq 2017). Utgångspunkten inom svensk urfolksforskning är att svenska staten är en förtryckande kolonialmakt, och en av urfolksforskningens viktigaste uppgifter är att visa på detta och stödja kampen för självbestämmande i ett dekoloniserat Sápmi (Hjelm 2023a). Att forska om samer ur ett postkolonialt perspektiv går ut på att öka medvetenheten om att Sverige har varit, och fortfarande är, en kolonialmakt, samt att analysera det koloniala förtrycket av samer. Detta anses ge viktig kunskap om både explicit och implicit negativ särbehandling. Att dekolonisera i en samisk kontext handlar om att problematisera, ifrågasätta, samt arbeta mot de historiska och pågående effekterna av kolonialisering, vilken anses ha påverkat bland annat samisk kultur och samiskt språk, territoriella rättigheter samt socioekonomiska förhållanden. Det som förlorats ska sedan återupprättas, förtryckande strukturer bekämpas och det samiska folkets ställning stärkas inom en rad områden (Morán et al. 2008). Postkolonial teori, samt dekolonisering som begrepp används även i samband med forskning om tornedalingars postkoloniala arv (ex. Poromaa och Keisu 2021).

Det postkoloniala perspektivet är fortsatt starkt inom forskningen om nordligaste Sveriges bosättnings- och markanvändningshistoria, men alternativa teoretiska utgångspunkter och tolkningar förekommer, liksom forskning som söker dekonstruera forskning präglad av etnopolitiska perspektiv, och som lyfter fram historia på ett mer nyanserat och mångfaldigt sätt (ex. Elenius 2018; Hjelm 2023; Schilar och Keskitalo 2018; Kortekangas 2021). Framväxten av en än mer mångfacetterad historieskrivning kan skönjas även hos forskare som ställt sig uttalat kritisk mot statens förhållande till samer och som fokuserat på samiska perspektiv (ex. Lundmark 2008) och de som har undersökt samisk rätt (ex. Larsson och Päiviö Sjaunja 2022).

Inom urfolksforskning förekommer ofta att utgångspunkten är att arbeta utifrån binära motsatspar, exempelvis koloniserare–koloniserade eller nybyggare–samer, där skillnaderna mellan dessa förstärks. Postkolonial teori medför att kulturella och etniska skillnader

överbetonas. Likaså finns en tendens att underskatta den oerhört starka påverkan som kapitalismens globala mekanismer har vad gäller dagens postkoloniala tillstånd (Loomba 2005, s. 238). Samhällsförändring och utveckling påverkar människors levnadssätt. Nya innovationer, politiska strömningar, händelser i omvärlden med mera medför förändrade livsvillkor, med medföljande möjligheter och begränsningar. Vissa förändringar sker genom tvång, andra mer eller mindre frivilligt. Förändringar ger ofta blandade känslor, både på kort och lång sikt. Inom postkolonial teoribildning och urfolksforskning framställs ofta all förändring som negativ. Övergång till jordbruk, fast bosättning, bybildningar och upplevelser av detta kan förmodligen ha upplevts som positivt hos många. Bland annat Per Moritz (1990) forskning har visat att många samer som övergick från renskötsel till jordbruk upplevde en större säkerhet och trygghet efter övergången. Idag verkar det inte förekomma någon nämnvärd forskning i Sverige om samer som arbetar inom icke-traditionella samiska näringar.

Något som också blir synligt i forskningslitteraturen, och som är en av flera förklaringar till den samiska representation inom forskningslitteraturen, är synen att samer har en särskild plats i den svenska historien jämfört med de andra nationella minoriteterna. Detta är bland annat en kvarleva från ”lapp ska vara lapp-politiken” (slutet av 1800 och början av 1900-talet), som ger en dubbel bild av samer, dels som ett positivt exotiskt inslag i nationen, dels som en underordnad, lägre stående grupp i nationen, som dels bör bevaras (främst renskötande fjällsamer), och dels ska assimileras (övriga samer) (Niemi 2007). Upplýsningens och romantikens bild av ”den ädle vilden”, där samer inlemmades i nationen gjorde också, vilket många moderna studier visat, att samiska rättigheter kopplades till deras existens som ursprungsbefolkning. Detta respekterades och accepterades i stor utsträckning av tidens nordiska stater. Utifrån dåtidens fysiokratiska ideal gynnades samisk renskötsel. Segregation genom ”lapp ska vara lapp-politiken”, där svenska samer definierades som renskötare och att deras betesland skulle finnas i fjällregionen, berodde delvis på ökande konkurrens mellan jordbruk och renskötsel, dels på grund av paternalistiska och romantiska föreställningar om samer; att de behövde skyddas från det moderna samhället, och att de bara kunde överleva som nomadiserande naturfolk om de fick leva så (Niemi 2007, ss. 23–24). Samer har alltså delvis ansetts vara en del av Sveriges befolkning, om än annorlunda, men till viss del värd att värna om och bevara, medan finnar och tornedalingar snarare kategoriskt ansetts behöva assimileras (ex. Poromaa och Keisu 2021, s. 67). Detta kan även till viss del förklara samers mer framstående plats inom forskning om lappmarkerna.

4.4 Sammanfattning av tidigare forskning

Det finns ett antal övergripande drag inom den tidigare forskningen. Samer är väl representerade, dock med tyngdpunkt på renskötande samer. Lappmarkernas icke-samiska befolkning är inte lika väl representerad, men den äldre forskningen (1800-tal fram till 1970-tal) är över lag mer mångsidig i sin framställning av lappmarkernas befolkning, jämfört med merparten av senare tids forskning, trots att många tongivande forskare, fram till 1940-tal, var präglade av ras- och folktänkande. 1970-talet utgör en brytpunkt inom forskningen, där fokus

hamnade på bevarandet och synliggörandet av samisk historia och kultur. Ett par decennier senare blev postkolonial teori väldigt tongivande inom forskning om Sveriges minoriteter, främst om samer, vilket den fortfarande är. För omkring 20 år sedan blev urfolksmetodologier och urfolksforskning (starkt färgade av postkoloniala teorier och etnopolitiska tankar), tongivande inom den forskning som rör lappmarkernas befolkning, med några undantag. Detta har resulterat i forskning som många gånger är tendentiös eftersom den har bedrivit en uttalad politisk agenda, vilken kan bidra till ett osynliggörande av andra historiska markanvändare och bosatta i lappmarkerna. Detta har även starkt präglat samhällsdebatten, som i sin tur samtidigt präglat forskningen.

Områdets markanvändnings- och bosättningshistoria specifikt, är inte särskilt väl beforskad, utan många slutsatser om *Områdets* historia bygger på generaliseringar från närliggande områden inom lappmarkerna, eller på knapphändiga och ibland vantolkade källor.

Detta sammantaget föranleder att det finns en lucka vad gäller sammanhängande, pluralistisk forskning med ett långt tidsperspektiv, som tar hänsyn till *Områdets* specifika förutsättningar, vad gäller *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria. Detta i sin tur motiverar rapportens syfte; att beskriva och förklara kontinuitet och förändring avseende markanvändning och bosättning i *Området* i ett långt historiskt tidsperspektiv.

5. Teoretiska begrepp

Inom forskarvärlden, inte minst inom humanvetenskaplig forskning, finns olika perspektiv, antaganden, tankescheman med mera, vilka kan sammanfattas i olika vetenskapliga teorier. Dessa har i sin tur stor påverkan på hur olika uppgifter tolkas. Somliga vetenskapliga teorier bygger på avancerade resonemang med tillhörande sofistikerade begreppsapparater, medan andra teorier kan bygga på antaganden med mindre förklaringsanspråk. Inom olika teoribildningar kan ett flertal olika varianter av teorier inrymmas under ett samlingsnamn. Sällan bygger ett forskningsfält på en och samma teoribildning. Historievetenskap är en tolkande vetenskap. Vi har ingen direkt tillgång till det förflutna, även om vi förfogar över ett otroligt rikt och varierat källmaterial. Historievetenskapliga framställningar är, och kommer alltid att vara, en variant eller en tolkning av det förflutna, likväl utförd på vetenskaplig basis. Teorier blir ett verktyg för att göra tolkningen vetenskaplig och systematisk. Transparens vad gäller forskningens teoretiska utgångspunkter är även viktig för att kunna motivera olika antaganden samt slutsatser.

I denna rapport används teoretiska begrepp som rör etnicitet, kolonisation och kolonialism, eftersom dessa begrepp ofta är centrala i historieskrivningen som rör *Området*. Institutioner, både formella och informella, har påverkat livet för människor i det undersökta området och därför kommer även institutionell teori att tillämpas. Teorier om hur historia använts- och används i olika syften och hur detta påverkat historievetenskapliga framställningar (historiebruk) är också en nödvändig teoretisk ingång i denna rapport. Den empiri som ligger

till grund för undersökningen kommer att analyseras i avsnitt 9, Diskussion och slutsatser, utifrån teorierna och den tidigare forskningen. Analyserna görs med hjälp av ett teoretiskt raster, som dels bygger på vetenskapliga teorier, dels på tidigare forskning.

5.1. Etnicitet

Etnicitet är ett omdiskuterat begrepp vars innebörd varierar beroende på tolkning och definition av begreppet, eller vilken historisk tid det använts i. Inom vetenskapen är begreppet etnicitet eller etnisk tillhörighet ett verktyg för att klassificera, gruppera och analysera gruppstillhörighet (Fenton 1999; Hylland Eriksen 1999; Wikström 2009). Antropologen Fredrik Barth (1969) utvecklade konceptet genom att analysera gränsdragningen mellan grupper med olika socialt och kulturellt innehåll, i stället för att fokusera på det kulturella innehållet hos respektive grupp som något inneboende och oföränderligt. Begreppet etnicitet kom således på 1960-talet att ersätta betydligt mer negativt laddade och essentialistiska definitioner såsom raser, stammar eller folkslag, och den största skillnaden låg i hur människor själva tillskrev sig etnisk tillhörighet i förhållande till andra. I stället för att studeras som vetenskapliga objekt, gavs människor som studerades ett subjekt och egen agens. Tidigare ansågs det att olika grupper objektivt kunde definieras utifrån en gemensam kultur. När nu mer subjektiva aspekter började betonas så uppstod ett stort dilemma inom samhällsvetenskapen vad gäller etnicitet eftersom ett oföränderligt samband mellan olika kulturer inte längre kunde fastställas (Hillerdal 2009, s. 4).

Kan man *bli* rom, kvän, same eller svensk (och är svensk en etnicitet eller bara en nationalitet?), eller är dessa etniska tillhörigheter något man *föds* med, och finns det någon överlappning mellan dessa två perspektiv? Svaren på dessa frågor beror på vilket teoretiskt perspektiv som antas, eftersom etnicitet och etniska grupper både kan ses som naturliga enheter, något som alltid funnits, medan andra anser att etnicitet är något som ständigt formas, och omformas igen, där etnisk tillhörighet kan vara multipel, förändras samt variera beroende på sammanhang. Sedan finns det de som hävdar att etnicitet bygger på både stabila och föränderliga faktorer. Likafullt behöver etnicitet definieras, inte minst eftersom den i vissa fall kopplas till olika rättigheter, till exempel rösträtt i Sametinget, rätt att kommunicera med myndigheter på minoritetsspråket med mera.

Inom forskning rörande etnicitet finns två huvudsakliga skolor, vilka angriper begreppet med olika teoretiska ingångar. Den första skolan, *essentialism*, hävdar kort att etnicitet är biologisk, något individen föds med, och som har djupa rötter i historia och kultur i form av en obruten kontinuitet av kultur med vissa specifika drag. Denna syn på etnicitet framhåller alltså att etniska grupper besitter nedärvda biologiska och kulturella utmärkande egenskaper som kan studeras objektivt. Etnicitet ses som något naturligt inneboende i människan. Det innebär att etnicitet därför inte är föränderligt, varken av inre eller yttre påverkan (Hillerdal 2009; Wikström 2009).

Den andra skolan, *konstruktivism*, framhåller snarare etnicitet som föränderlig och dynamisk. När människor tar del av olika kulturella influenser förändras även deras livsmönster, vanor och preferenser. Individens föds inte in i en viss etnicitet, utan den är någonting som skapas genom sociala processer, som även är formade av tidigare generationer. Etnisk identitet får betydelse först när den sätts i relation till andra grupper som skiljer sig åt socialt och kulturellt. (Barth 1969; Hillerdal 2009; Wikström 2009). Exempelvis samisk identitet är därför inte relevant att tala om förrän det finns något som är icke-samiskt (Wikström 2009). Denna skola framhåller etnicitet som en föränderlig konstruktion, men det innebär inte att den utesluter mer stabila aspekter såsom förfäder, släktskap och anor som etnicitetsformande, utan snarare att kultur och språk, ritualer, social process bestäms i relation till andra, och därmed skapar konstruerade kategorier och identiteter (Fenton 1999).

Vissa framhåller även etnicitet som ett politiskt medel som konstrueras för att uppnå någon form av politisk makt, för att främja sina intressen. Den etniska grupptillhörigheten stärks därför genom informella institutioner såsom symboliska aktiviteter, ritualer och annat som binder gruppen samman och som skapar etnicitet. Somliga hävdar att etnicitet bara kan appliceras på minoritetsgrupper, eftersom dessa är beroende av att denna typ av organisering syftar till att stärka en svag position gentemot andra politiskt och ekonomiskt starkare grupper, exempelvis ett majoritetssamhälle (Hillerdal 2009). Andra hävdar att formeringen av etnicitet inte behöver uppstå i konfliktsituationer, utan i ömsesidig interaktion med olika grupper av människor. Enligt Barth (1969) med flera finns inga objektiva faktorer som definierar etnicitet, och därför kan heller inte kulturella faktorer definiera en viss etnicitet.

Få forskare hävdar idag att etnicitet är något naturligt inneboende i människan, utan snarare är just dynamiskt och således kan förändras över tid, samt kan definieras både utifrån och av grupper själva. Klassificering av etnicitet baseras dessutom ofta på kriterier som kan förändras över tid, till exempel språk, religion och geografisk plats, vilket också styrker att etnicitet är föränderligt. Vidare bör framhållas att manifestationen av etniska skillnader varierar beroende på historisk och social kontext, och den kan ske både medvetet och omedvetet samt av gruppen själva eller utifrån (Barth 1969; Hillerdal 2009; Nordin 2009).

Båda skolorna lyfter fram kultur som en viktig markör, där den första skolan ser kultur kopplad till etnicitet som mer statisk, och den andra skolan ser kultur som mer föränderlig, och att etniska gruppers traditioner och kulturella attribut och utövande kan förändras utan att det för den saken skall fördärvas eller förintas den etniska identiteten (Fenton 1999; Hillerdal 2009; Wikström 2009). Kultur är ett vittgående begrepp som ofta är centralt inom etnicitet, trots att kultur saknar bestämda gränser eller fastställda geografiska centrum (Kymlicka 1998). Både etnicitet och kulturella skillnader ses dock ofta som naturliga, och vissa kulturella praktiker blir symboler för etnicitet (Hillerdal 2009). Det finns således definitioner där etnicitet ses som ett personligt val kopplat till individens egen upplevelse och känsla av tillhörighet och kontext. Dock bygger detta personliga val ofta på premisserna att någon form samhörighet finns, bestående av exempelvis koppling till traditioner såsom religiös tillhörighet, språk,

gemensamma förfäder eller en gemensam historia finns (Hillerdal 2009), det vill säga attribut som varken är lätta att mäta eller ifrågasätta. Andra hävdar att biologi har en avgörande roll, exempelvis inom genarkeologi eller arkeogenetik.

Idag är det svårt att prata om monoetniska eller monokulturella tillhörigheter, då människor har ett så pass blandat ursprung. Människors *historia* kan spåras, men inget reellt etniskt ursprung, eftersom etnicitet och kultur är något som aldrig har varit renodlade enligt den konstruktivistiska skolan (Wikström 2009). Grupper av människor med väldigt varierande kulturella särdrag kan ändå anse sig tillhöra samma etniska grupp, medan betydligt mer kulturellt homogena grupper å andra sidan kan anse sig tillhöra olika etniska grupper. Därför är heller inte kulturella gränser vare sig skarpa eller synliga, och de sammanfaller heller inte med etniska gränser. Kulturella skillnader är därför endast viktig vid konstruktionen av etnicitet så länge de anses vara socialt relevanta för gruppen i fråga (Hillerdal 2009).

Etnicitet och arkeologi

Är etnicitet relevant inom arkeologi över huvud taget? Denna fråga väcktes i kölvattnet av 1960-talets framväxande teorier kring etnicitet. Etnicitet måste diskuteras utifrån hela den arkeologiska kontexten, inte utifrån stilen på vissa artefakter. I de fall detta görs blir den etniska gruppens historia en konstruktion, eftersom sann kulturell essens inte kan bevaras från forntid till nutid, såtillvida man inte tillhör den essentialistiska skolan (Hillerdal 2009).

När arkeologer använder historiska analogier i sökandet efter lång kontinuitet, och tolkar arkeologiska fynd med hjälp av antropologiska eller andra kontemporära samhällsvetenskapliga teorier kring etnicitet, förstärks bilden av etnicitet som statisk, inneboende, kontinuerlig och medfödd. Således kan detta arbetssätt i vissa fall framställa äldre kulturer eller etniciteter som något som bör skyddas mot förändring och förvanskning. I rapportens beskrivning av forntidens historia har begreppet etniska grupper undvikits eftersom det är svårt att utifrån äldre historiska källor tydligt definiera etniska grupper.

Etnicitet i rapporten

Teorier om etnicitet är av vikt för denna rapport, eftersom etnisk tillhörighet är central i frågor gällande markanvändnings- och bosättningshistoria, bland annat inom *Området*. Etnicitet knyts ibland inom historievetenskapen till lång historisk- och förhistorisk närvaro, kulturellt utövande och till särskilda näringsfång. Detta görs ibland med etnopolitiska förtecken, varför teorier om etnicitet är viktiga för att problematisera etnisk tillhörighet och huruvida denna kan kopplas till geografiska platser och näringsfång. Etnicitet är ett begrepp som ofta används relativt oreflekterat, och som ofta blandar konstruktivistiska idéer med essentialism, trots att de flesta idag hävdar att etnicitet är något som är föränderligt, både ur ett biologiskt samt ur ett konstruktivistiskt perspektiv.

Den teoretiska utgångspunkten rörande etnicitet i denna rapport utgår från att etnicitet är historiskt föränderlig, både genom inre och yttre påverkan, men även genom att etnicitet uttrycks och ges mening på varierande sätt i olika kontexter. Etnicitet är ett socialt fenomen som uppstår i relation till andra, men där ett gemensamt förflutet, och vissa andra kulturella attribut är en kärna i den etniska identiteten. Detta behöver dock inte innebära att en etnisk grupp är ensam om att inneha dessa attribut. Kulturella grunddrag som är av vikt för att definiera en viss etnicitet kan variera över tid, och vissa särdrag hos en etnisk grupp kan även återfinnas hos en annan. Hela spannet återfinns sällan inom en hel etnisk grupp (Hillerdal 2009). Med etnicitet menas i texten det sätt på vilket grupper upprätthåller sin identitet genom att upprätthålla en socialt och kulturellt markerad gräns mot andra grupper. I identifikationen med en grupp ingår både en kulturell och politisk dimension eftersom även politiska preferenser är en del av identiteten (Hutchinson 1987; Fewster 2000).

Att kategorisera bygger alltid på val, kategorier är alltid en konstruktion, och det är svårt att helt tänka bort vedertagna föreställningar om olika grupper av människor. Inom grupper finns också alltid avvikelser, och därför måste alltid generaliseringar göras. Det är svårt att separera etnicitet och kultur, samt dra gränser mellan dessa. Inte minst i takt med att världen förändrats och människor rört sig över olika gränser och haft olika utbyten med varandra. Forskare måste ibland förhålla sig till begrepp som etnicitet, vilket är fallet i denna rapport. Av vikt är då att vara tydlig med vilka attribut (både fysiska och icke-materiella) som avses vid kategorisering av olika etniska grupper, och hur och varför olika begrepp används, vilket redogörs för i avsnitt 3.4 i denna rapport.

5.2 Institutioner

Institutioner kan övergripande sammanfattas som de regler, normer och begränsningar som styr människors beteende och interaktioner. Dessa regler ger struktur i vardagen och minskar osäkerhet, och de etablerar stabila strukturer för interaktion mellan människor. North (1990) betonar skillnaden mellan formella institutioner (exempelvis lagar och förordningar, vilka upprätthålls av statsstyret) och informella institutioner (exempelvis social tillit och etik, vilka upprätthålls av sociala normer och traditioner). Institutioner är alltså inte bara formella regler, utan också informella normer som påverkar människors beteende och interaktioner, och formella institutioner fungerar därför heller inte alltid som de rationella verktyg de syftar till att vara (Nehls 2023). Institutioner utvecklas och formas av människor, från individnivå upp till samhällsnivå, och erbjuder både för- och nackdelar åt personer, idéer och åsikter genom privilegier och sanktioner, innebärande att både formella och informella institutioner på olika sätt kan gynna eller sanktionera olika beteenden. Sanktioner och gynnande är alltså inte alltid strikt bundet till lagstiftning, utan kan även utdelas på informellt vis, om någon exempelvis bryter mot, eller lever upp till, förväntade och accepterade beteenden och normer. De informella institutionerna kan vara svåra att observera och mäta, men är avgörande för att förstå institutionernas funktion och effektivitet (North 1990). Informella institutioner som är djupt rotade i samhällets sociala struktur, exempelvis seder och traditioner, är vanligtvis väldigt svåra

att förändra, medan formella institutioner som lagar och regler kan vara enklare att förändra genom medveten politik (North 1990; North 1993; Peters 1999). Institutionell teori betonar att strukturer och institutioner starkt påverkar mänskligt beteende, snarare än individuella val och preferenser. Inom historieforskningen är teorin användbar, eftersom den ger en ram för att analysera och förstå institutionernas påverkan på olika aktörers förutsättningar, och ger således insikter i hur institutioner påverkat samhällets utveckling över tid (Peters 1999; Thornton 2004).

Institutioner kan skapa både möjligheter och begränsningar för olika aktörer. De kan ge vissa aktörer större tillgång till formella statliga arenor, såsom myndigheter, där de kan driva sina intressen och påverka beslutsfattandet. De kan också ha större tillgång till resurser såsom juridisk expertis, finansiellt kapital och tekniska innovationer, som kan användas för att främja deras intressen (Hay 2002; North 1990; Thornton 2004), och olika institutionella funktioner kan både främja samverkan och ge upphov till konflikter och spänningar. I nästan alla situationer finns det nämligen flera och ofta motsägelsefulla institutionella kluster, vilka möjliggör varierande och ibland konfliktfyllda tolkningar och handlingar (Thornton 2004; Thornton et al. 2012). Därmed är också institutionernas roller centrala för hur samhällen fungerar samt för hur makt fördelas (North 1993).

Även vid ekonomiska transaktioner spelar institutioner en viktig roll eftersom de är förenade med kostnader och risker, och ofta bygger på en ojämlig tillgång till information. Om transaktionerna är små räcker det ofta att informella institutioner reglerar transaktionerna, men ju större ekonomiska transaktioner, desto större blir riskerna, och således också behovet av formella institutioner som övervakar och reglerar transaktionerna, och ser till att samtliga parter har tillgång till likvärdig information (North 1993).

Betydelsen av institutioner och deras roll i samhällsutvecklingen kan särskilt användas i analysen av markanvändning inom *Området*, både vad gäller formella förutsättningar för markanvändning och bosättning, de informella institutionernas påverkan på kontinuitet i markanvändning, samt samverkan inom och mellan grupper. Teoretiska resonemang rörande institutioner kommer främst att avhandlas i Avsnitt 9 (Diskussion och slutsatser).

5.3 Historiebruk

Historiebruk avser användandet av historisk information för specifika syften, som att forma identitet eller stödja politiska beslut. Historiebruk kan vara medvetet eller omedvetet och påverkar hur det förflutna tolkas. Det innebär att historia således kan användas för att tjäna politiska mål och skapa ett narrativ som stödjer olika former av maktutövning, medan andra narrativ tystas ned eller förvrängs (Aronson 2005; Florén och Ågren 2006; Hassing och Vollmond 2017; Patel och Davidson 2015). I svensk kontext är medvetet historiebruk idag inte lika förekommande hos officiella makthavare som det varit historiskt, i synnerhet innan tidiga 1900-talet, men eftersom det tidigare varit relativt utbrett är det viktigt för forskare att vara medvetna om tendenser i historiska källor, vilka präglats av tidigare makthavares historiebruk.

Historiebruk är dock inte begränsat till historiska makthavare, utan förekommer i olika sammanhang idag (Aronson 2005; Florén och Ågren 2006; Lindberg 2012; Patel och Davidson 2015), exempelvis i samband med etnopolitisk mobilisering.

Även känslopräglade värderingskonflikter kan påverka forskningen, eftersom de kan innebära att tolkningar präglas av subjektiva värderingar och förutfattade uppfattningar. Detta kan i sin tur innebära tendens att rationalisera och förvränga uppgifter, samt blindhet för vissa förhållanden (Bennich-Björkman et al. 2023; Myrdal 1968). I olika samhällen finns grundläggande antaganden, som kan skifta över tid och som kan bidra till känslopräglade värderingskonflikter. Det är därför viktigt att vara medveten om att våra uppfattningar kan vara påverkade av faktorer som kan leda till vinklad och onyanserad forskning byggd på exempelvis moral eller känslargument (Bennich-Björkman et al. 2023). God forskningssed blir vägledande för att undvika detta (ex. Lindberg 2023; Vetenskapsrådet 2017).

Både medvetet och omedvetet historiebruk förekommer inom nutida forskning. Historieskrivningen påverkas alltid av samhällsliga förhållanden och kontexter och forskare är inte undantagna från påverkan. Om källor tolkas på ett tendentiöst sätt, som stödjer en politisk, ideologisk eller kulturell agenda utan att forskaren öppet redogör för eller reflekterar över detta, så är det en form av historiebruk. Medvetet historiebruk kan exempelvis innebära att forskaren medvetet utesluter källor eller tolkar källor kontextlöst för att de ska passa in i ett visst narrativ (Aronson 2005). Det finns även en risk med historiebruk som går bortom enskilda forskningsresultat, vilket är när forskning som delvis bygger på historiebruk går igenom granskningar och publiceras, och därmed leder till att tendentiösa forskningsresultat reproduceras i led efter led av andra forskare samt i media, populärvetenskap med mera. Inom historieforskningen är det därför viktigt att vara medveten om historiebruk, samt därmed analysera historiska källor och tidigare forskning med kritisk blick. Det är även av vikt att identifiera och utmana selektiva tolkningar som stödjer och bekräftar ett visst perspektiv och i stället sträva efter att förstå historiska händelser och personer i deras specifika kontext (Florén och Ågren 2006; Patel och Davidson 2015). Det är dock svårt att ta hänsyn till alla källor som finns inom ett forskningsområde, och att tolka innebär alltid viss subjektivitet, och detta ska inte misstas för historiebruk. Nyckeln till att undvika omedvetet historiebruk är transparens i forskningsprocessen.

Historiebruk är ett centralt teoretiskt verktyg när det gäller analysen av tidigare forskning och andra framställningar som rör *Områdets* historia. Detta på grund av aspekter som tagits upp i avsnitt 4, nämligen tendens inom den tidigare forskningen, samt hur forskningen påverkats av dominerande diskurser och perspektiv.

5.4 Kolonisation och kolonialism i lappmarkerna

Kolonisation och kolonialism är centrala begrepp vad gäller historisk forskning om nordligaste Sverige, eftersom Sverige har en historia av kolonisation, bland annat av lappmarkerna. Inledningsvis behöver begreppen kolonisation och kolonialism särskiljas, även om de är

relaterade till varandra. Kolonialism innebär att en nation eller ett imperium gradvis erövrar, tar kontroll över och styr en annan nation eller ett område utanför dess egna gränser, och beskrivs ofta som en form av maktutövning och exploatering. Kolonisation handlar om att bosätta sig och ibland även att uppodla territorier som ansågs kunna nyttjas på ett alternativt sätt. Detta kan ske genom att enskilda personer eller grupper av människor söker nya livsmiljöer och möjligheter, eller genom att en stat försöker skapa en ny koloni på en annan plats. Kolonisation kan vara fredlig eller våldsam, men handlar inte alltid om att ta kontroll över ett annat lands resurser. Den främsta skillnaden mellan de båda begreppen är att kolonialism handlar om statlig politisk och ekonomisk kontroll över ett annat land eller område, medan kolonisation handlar om att individer eller grupper bosätter sig i ett område som tidigare inte har en fast bosättning. Kolonisation i en äldre historisk kontext kan ske på grund av tidigare säsongsbosättningar eller migrationer och behöver inte handla om statlig kontroll (Fur 2016, ss. 242–244; Kohn och Reddy 2023). Kolonialism i en nordisk kontext är inte helt given, och präglas av motstridiga perspektiv (ex. Elenius 2014, ss. 32–35; Fur 2016, s. 243).

Vad som menas med kolonialism i en nordisk kontext är kantat av en rad frågor utan tydliga svar. Av relevans för denna rapport är kolonisationen av lappmarkerna, och frågan om denna skiljer sig från statens införlivande av andra landsdelar, samt om samernas införlivande i staten skiljer sig jämfört med andra folk och folkgrupper. Denna rapport ämnar inte svara på detta, men ett problematiserande resonemang om kolonisation och kolonialism kan ställas mot de postkoloniala perspektiv som sedan 1990-talet varit tongivande inom forskning om lappmarkernas historia och om samer och andra minoriteter som tornedalningar, vilket gör dessa minoriteter till en del av en global kontext, snarare än att framhäva de platsspecifika förhållanden som rätt- och råder (Elenius 2014, s. 33). Lappmarkerna jämförs, och likställs delvis med andra koloniserade länder, exempelvis Australien och Kanada (ex. Samer.se c; Sametinget 2021a, 2021b; SOU 2023:46; Kvist 1992; Nachet et al. 2022; Elenius 2022). Till denna postkoloniala diskurs kan även nyare begrepp, som industriell kolonialism, ekokolonialism (Elenius 2014, ss. 33–35) samt inhemsk kolonialism, och bosättarkolonialism (ex. Öhman 2021; Össbo 2020) med mera läggas. Begreppet kolonialism blir alltså allt bredare, och det blir stundtals svårt att avgöra vad som är inräknat i begreppet, och att tidsmässigt avgränsa kolonialism, och särskilja det från kolonisation.

Även innebörden av kolonisation varierar beroende på sammanhang, tolkning av begreppet, och hur narrativ byggs upp, präglade av olika teoretiska strömningar och politiska idéer. Det finns olika drivkrafter bakom kolonisation. Denna rapport redogör för hur olika drivkrafter påverkat kolonisationen av lappmarkerna, och hur detta påverkat *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria, men de rådande narrativen rörande kolonisation och kolonialism inom den tidigare forskningen kommer också att vara en del av analysen.

6. Metod

6.1 Historisk fallstudiedesign

Utförandet av rapporten har utgått från en forskningsstrategi för diakronisk analys i historiska fallstudier (Widdersheim 2018). Fallstudier, som vanligen saknar historiskt djup, kombineras enligt denna strategi med traditionell historisk forskning som annars inte skulle ha presenterat generaliserbar kunskap. För denna rapport är det särskilt lämpligt eftersom det öppnar upp för en känslighet för komplexiteten i *Området*, i relation till olika aktörer, vilket gör det möjligt att undersöka fallet på ett holistiskt, omfattande och kontextualiserat sätt (Jensen och Sandström 2016). Forskningsstrategin möjliggör historisk forskning som kan adressera forskningsfrågor relaterade till förändring, kontinuitet och utveckling, vilket är ambitionen i denna rapport. Enligt denna strategi kan fenomen från avlägsen historia till nutid studeras, genom användandet av en bredd av historiska källor, vilka kan variera beroende på undersökt period. Slutligen kan både unik och generaliserbar kunskap konstrueras (Widdersheim 2018).

En fallstudie kan generera en djupare inblick i en specifik situation och fokus ligger främst på processer snarare än på ett tydligt slutresultat, vilket möjliggör en förståelse över vad som hänt i ett sammanhang, samt varför det hänt. Undersökningen kommer att bidra med kunskap om hur människorna i *Området* levde. Dock kan detta inte appliceras på alla människor som bott eller fortfarande bor där. Allmänna slutsatser kan ibland dras med hjälp av forskning rörande närliggande platser med snarlika geografiska, klimatmässiga, befolkningsmässiga, politiska samt juridiska förutsättningar. Ibland behöver tolkningar bygga på teoretiska resonemang snarare än på andra likartade fall (Jensen och Sandström 2016).

Eftersom historiskt källmaterial dels kan vara begränsat, dels kan vara väldigt omfattande beroende på vilka avgränsningar som görs i problem- och syftesformuleringen, är det viktigt att avgränsa och strukturera både insamling av källmaterial samt dataanalys.

Grundläggande utgångspunkter för analys

Att ha definierat teoretiska utgångspunkter redan vid genomgång av källmaterialet är viktigt för att undvika godtyckliga tolkningar. Eftersom historisk forskning till stor del är tolkande finns det olika teoretiska perspektiv som kan nå vissa delar av historien, eller kan ge olika tolkningar av verkligheten. Öppenhet med teoretiska perspektiv är därför viktigt. Undersökningen kommer vara empirinära, med tillhörande empirinära tolkningar. Empirin går dock inte att tolka utan teoretiska begrepp. Historievetenskapen går, utöver att fastställa olika empiriska fakta, ut på att rekonstruera mänskliga tankar och beteenden och förstå varför aktörer agerat på ett visst sätt i olika sammanhang. I stället för förklaringar som reducerar komplexitet, söker vi i denna rapport snarare förstå mänskligt agerande i ett komplext, icke-deterministiskt system, genom att låta teorier och tidigare forskning kommunicera genom abduktion (Alvesson

och Sköldberg 2017). Detta tillvägagångssätt är av stor betydelse för att undvika godtyckliga tolkningar och uppnå en djupare förståelse av historien och mänskligt beteende.

Undersökningen sträcker sig över en lång tidsperiod, från forntid till nutid, vilket gör att kontinuitet och avbrott i *Områdets* historia kan undersökas och analyseras. Undersökningen är uppbyggd i både tidsmässiga och tematiska enheter. Detta har gjort det möjligt att omfattande fånga och utforska fallet från olika synvinklar, vilket ger både djup och bredd i förståelsen samtidigt som hänsyn tas till de intrikata detaljerna och nyanserna i fallet.

Historieskrivning präglas av maktrelationer och normer i samhället och historiska återgivningar bör därför förstås som produkter av sin tid och kontext. Att bedöma dem utifrån dagens normer och värderingar, och däribland uppfattningar om vad som är rätt, fel och gångbart bör göras med stor tillförsikt. Det är därmed viktigt att kritiskt granska historiska källor och narrativ, eftersom de inte är att betrakta som uteslutande objektiva fakta, utan de reflekterar ofta samhälleliga och kulturella normer som rådde vid den tidpunkt de skapades, och historiska källor präglas ofta av maktrelationer. Personer och grupper som historiska källor utelämnar utgör också en förståelse för maktrelationer och hierarkier. Utöver detta bör forskare även vara medvetna om egna fördomar och antaganden och reflektera över hur subjektivitet påverkar tolkningsprocessen (Sjöberg 2022).

6.2 Metoder för datainsamling och tolkning

Källmaterialet har valts på basis av syftet och frågeställningarna, samt efter om de rör *Området* direkt, eller om informationen kan generaliseras till fallet och/eller tillhandahålla kontextualiserande information av vikt för förståelse utifrån kontexten. Den kontextuella historiska kunskapen är ytterst viktig för att kunna tyda och förstå källorna i sitt specifika tidsmässiga och geografiska sammanhang. Insamlandet av data har delvis bestått av en omfattande litteraturgenomgång av tidigare forskning. Denna har valts ut på basis av om den rör Torne lappmark, närliggande lappmarker, eller *Området* specifikt, eller om den har annan relevans för *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria.

Historisk källkritisk metod

Vid tolkningen av texter och annat källmaterial kommer historisk källkritisk metod att användas, för att bedöma källorna. Denna metod kan bland annat avgöra huruvida en källa är användbar för att svara på en viss frågeställning eller inte, samt hur och varför. Det innebär att forskarna i denna rapport bedömt källornas äkthet, närhet, representativitet samt oberoende och eventuell tendens. Alla källor har större eller mindre begränsningar för vad som kan utläsas från dem. Myndighetshandlingar präglas av sin tids byråkrati, administration och syfte. Dagboksanteckningar, fältanteckningar och resebeskrivningar präglas ofta av stor subjektivitet. Andra källor såsom bouppteckningar berättar om materiella förhållanden, men utelämnar andra element. Kvarlevor i form av bruksföremål, byggnader och arkeologiska lämningar kan berätta mycket om det vardagliga livet och arbetet, men utelämnar i stort tankar och idéer, vilket

nedteckningar och muntlig historia kan fånga, men denna är i sin tur ofta starkt präglad av subjektivitet, påverkad av det sammanhang de producerats i (Hansson och Thor 2006; Ågren 2022).

Empirin har validerats genom att flera olika källor vägts mot varandra. En källa kan valideras genom att andra oberoende källor säger samma sak. Även motsägelser kan ge en rikare tolkning, och detta gäller även om flera olika forskare studerar samma fenomen och kommer fram till olika saker. Fler källor och perspektiv i analysen ger ett fylligare resultat, och en mer komplett och nyanserad bild av historiska förlopp (Backman et al. 2012). Detta kan ge både djup och bredd i förståelse, samtidigt som analysen behåller en känslighet för olika nyanser i det undersökta fenomenet.

En viktig aspekt att lyfta är att en stor del av den tidigare forskning som rör nordligaste Sveriges bosättnings- och markanvändningshistoria bygger på hur källor tillkommit, valts ut och tolkats av involverade forskare i den vetenskapliga kontext dessa verkade i. Denna forskning har i sin tur använts och tolkats av andra, varpå uppgifter kunnat reproduceras som sanningar, trots att annan forskning visat på andra uppgifter. På grund av detta vill vi lyfta vikten av historisk källkritisk metod även vad gäller sekundärkällor, för att därmed kunna omtolka och dekonstruera delar av den tidigare forskningen samt det källmaterial som denna bygger på. Detta utförs med hjälp av de teoretiska ansatser som anges i avsnitt 5 och med en problematiserande bild av olika begrepp som innehåller en mångfald av meningar. Ordens och begreppens innebörd kan skifta över tid, vilket kräver historievetenskaplig kunskap vid forskning baserad på äldre skriftligt material. Om äldre texter tolkas ordagrant, utifrån dagens språkbruk, riskerar tolkningarna att bli anakronistiska. Källkritik går, förutom att bedöma källorna utifrån dessa kriterier, även ut på att analysera källorna utifrån de rådande maktstrukturer de representerar.

Litteraturgenomgång

Fokus i genomgången av tidigare forskning har varit att ge en empirisk förståelse för *Området* och dess kontext, men även att söka förstå hur den tidigare forskningen bygger upp argumentation och resonemang, hur slutsatser dragits och på vilka grunder, samt hur och om denna forskning präglats av olika strömningar i omvärlden. På grund av att den tidigare forskningen många gånger är av äldre karaktär (1910– talet till 1980– talet) inte alltid finns att tillgå i olika forskningsdatabaser, har sökningen efter relevant litteratur byggts på en så kallad snöbollsmetod, där exempelvis referenser i en publikation gett tips om andra relevanta publikationer, eller genom biblioteksbesök för att genom teman på biblioteken, hitta relevant forskningslitteratur samt genom att fråga kollegor om tips, samt genom att söka i digitala arkiv med inskannad äldre litteratur (ex. Umeå universitetsbibliotek, Projekt Runeberg m.fl.). Vid sidan av detta har även forskningsdatabaser använts för att hitta nyare forskning. De avgränsningar som sökningen haft är att litteraturen (främst, men några undantag) rör svenska förhållanden, och där det varit möjligt rör Torne lappmark, där *Området* ingår, eller byar inom,

eller närliggande till, *Området*. Litteraturen har även gett information om relevanta primärkällor genom referenser.

Litteraturgenomgången och inläsningen av tidigare forskning har skett genom läsning av hela verk för att ge kontext och för att skapa en uppfattning om olika rådande narrativ och diskurser. Den har också gått ut på att systematiskt söka efter uppgifter som specifikt rör *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria. På samma vis har även källmaterialet behandlats. I det systematiska sökande efter uppgifter som kan knytas till *Området* har en del av uppgiften varit att hitta uppgifter som går emot tongivande diskurser och narrativ som diskuteras i avsnitt 4. Detta har inte gjorts för att motbevisa tidigare uppgifter, utan snarare för att ställa dessa i nytt ljus, tillföra nya, tidigare förbisedda fakta, samt sammanfattningsvis skapa en bredare bild av *Områdets* historia, än den som finns i en stor del av den tidigare forskningen. Ett annat fokus har varit att hitta allmänt vedertagna, men diskutabla uppgifter i tidigare forskning, och dekonstruera dessa (läs mer nedan). Den litteraturgenomgång som genomförts har varit grundlig, men självfallet kan inte all relevant litteratur täckas. Litteraturen har både använts som sekundärkällor (tidigare forskning, kontextualisering) och som primärkällor (beroende på i vilket syfte källan analyserats i rapportens olika delar).

Arkeologiska källmaterial och metoder

Endast mindre ytor av *Området* har varit föremål för officiell fornminnesinventering. Detta innebär att de fåtal fynd av arkeologiska lämningar som gjorts sannolikt representerar endast en bråkdel av de lämningar som kan finnas inom *Området*. *Området* har inte heller behandlats specifikt i arkeologiska forskningspublikationer. Däremot har de fynd som gjorts ingått i det källmaterial som legat till grund för mer övergripande tolkningar av regionens äldre historia.

Fysiska lämningar kan visa en mängd saker, bland annat olika typer av markanvändning. Det är svårt att koppla arkeologiska fynd till en särskild etnisk grupp. Arkeologisk inventering och arkeologisk forskning har haft en tendens att kategorisera arkeologiska fynd som samiska lämningar inom *Området*. Det kan röra sig om fynd såsom barktäkter, torvkåtor, och eldhärdar. Denna kategorisering bygger på svag empirisk grund (se avsnitt 5.1). Materiella ting (artefakter) och andra typer av materiella lämningar såsom stigar, redskap, byggnader med mera kan berätta om olika typer av livsföring. Genom att studera materiella lämningar av byggnader eller andra miljöer utifrån olika metoder hjälper det att besvara frågeställningar om markanvändning och bosättning (Jönsson 2017).

Arkeologiskt material, och analysen av detta kommer att tillföra mer information om hur livet tett sig i *Området*, utan att knyta informationen till någon särskild etnisk grupp. Tillsammans med det skriftliga källmaterialet kommer detta att bidra med djupgående kunskaper om livet i *Området*. Rapporten bygger inte på eget insamlade av arkeologiskt material. Dokumentationen av tidigare arkeologiska inventeringar, lämningar och artefakter, samt tidigare arkeologisk forskning som rör *Området*, analyseras utifrån teorier angivna i avsnitt 5.

Insamling och analys av arkivmaterial

Materialinsamlingen har även bestått av besök i fysiskt arkiv (Riksarkivet, Härnösand) där allt tidigmodernt material som rör Torne lappmark granskats, bearbetats och analyserats, och relevanta delar fotograferats för senare transkribering och tolkning. Arkivmaterial från Riksarkivets digitala samlingar, samt redan transkriberat arkivmaterial (se referenslista) har också använts. Det färdigtranskriberade materialet bygger på primärkällor, men har genomgått en paleografisk texttolkning, vilket kan innebära att transkriberingen kan innehålla fel som beror på mänskliga faktorer. Dock håller dessa transkriberingar hög kvalitet, och bedöms som tillförlitliga, då de utförts av vana texttolkare, och de är ordagrant transkriberade utan omskrivningar.

I denna rapport har olika källor vägts samman, och forskarna har använt sig av sin kontextuella kunskap om *Området*, dess klimat och beskaffenhet, samt den breda kunskap som forskarna har om *Områdets* befolkning, både genom egen forskning, samt en gedigen litteraturgenomgång av tidigare forskning och annan relevant litteratur. Allt källmaterial har analyserats tematiskt och diskursivt utifrån rapportens grundstruktur. Ett av syftena är att hitta underliggande diskurser och narrativ som påverkat framställningarna, för att sedan möjliggöra dekonstruktion och omtolkning. En regelrätt diskursanalys har inte genomförts, utan snarare en läsning för att utröna vilka övergripande diskurser och narrativ som är rådande i olika framställningar, under olika tider, vad dessa bygger på för empiri, vilka teoretiska resonemang som förts och om slutsatserna verkar vara färgade av någon särskild teoretisk strömning eller ideologisk grund och liknande. Ett öppet och analytiskt förhållningssätt, med utgångspunkt i rapportens syfte och frågeställningar, samt teorier och metoder, har legat till grund för tolkningen av materialet.

Angående texttolkning och textanalys av tidigmoderna skriftliga primärkällor (exempelvis arkivmaterial, reseskildringar och andra nedtecknade observationer), så bedöms dessa källor enligt källkritisk metod. För att kunna göra detta behövs förståelse för den kontext som texten producerades i, vad gäller både tidsanda och författare. Vidare kan språket analyseras vad gäller trender i retorik, framställning och agenda med mera, samt vilka perspektiv som får plats, och vilka som förbises. Finns det grupper eller individer som gynnas eller missgynnas? Här kan också tendens och beroende/oberoende analyseras.

Att transkribera äldre skrift, där stilen skiljer sig från dagens latinska skriftstil, kräver kunskap i tolkning av handskrifter samt språkets historiska användning. I detta fall innefattas således även en del kontextuell kunskap: kunskap om äldre språkanvändning, specifika ord, skick, platsspecifika ord och skick. Sådan kunskap finns inom forskargruppen, och platsspecifika begrepp har studerats innan tolkningen av texter inletts. Tolkningen i detta fall innebär att textens bokstavliga innebörd tyds genom transkribering, för att sedan tolkas utifrån sitt historiska sammanhang.

Dagens nationsgränser, samt andra gränser och geografiska områden (exempelvis odlingsgränsen, Sápmi, lappmarkerna) är mer eller mindre moderna konstruktioner och är därför inte alltid relevanta eller aktuella vid tolkningar av förhållanden som sträcker sig till tiden innan dessa gränser etablerats. Trots detta påverkar de våra tolkningar av det förflutna, och kan i värsta fall leda till anakronistiska tolkningar och anspråk. Därför kan en dekonstruktion av olika gränser och föreställningar om vad *Området* innefattar i form av näringar och kulturer vara nödvändig.

Rapportens källmaterial

De människor som levt i *Området* har lämnat efter sig relativt få skriftliga källor före 1900-talet. Detta gäller i synnerhet tiden före den storskaliga industrialiseringen från 1800-talets andra hälft. För perioden före 1300-talet finns i undantagsfall skriftliga källor som beskriver kulturen och befolkningens etniska sammansättning i norra Fennoskandinavien. Ett exempel är Ottars berättelse som härrör från 800-talet, vilken rapporten återkommer till i undersökningen i avsnitt 8.2.8. *Områdets* historia före denna tid kan endast tolkas utifrån materiella källor. Från 1300– till 1500-talet är de skriftliga källorna huvudsakligen kamerala i form av skattelängder och jordeböcker.

Områdets tidigmoderna historia framträder framför allt i rättsprotokoll, men även genom skatte- och mantalslängder. Från 1600-tal finns ett mer omfattande skriftligt källmaterial, som även omfattar domböcker, platsbeskrivningar av präster, statliga tjänstemän och reseskildringar av olika slag. I domböckerna finns många gånger detaljer ur vardagslivet beskrivna, som visar hur olika etniska grupper använde olika naturresurser och var dessa fanns. Nackdelen med domböckerna som källor är att de tar fasta på händelser som utifrån svensk lagstiftning betraktades som brott eller avsåg att reglera vardagslivet utifrån nya tillkomna lagar. I jämförelse med vardagslivets bredare samarbete mellan människor förstärks i stället motsättningarna i domböckerna. Av naturliga skäl är det konflikter som lyfts fram, inte hjälpsamhet och endräkt. Ytterligare något som avspeglar sig i domböckerna som källor är den polarisering som staten gjorde mellan olika etniska grupper. Lagstiftningen i norra Sverige var utformad för att behandla samer och icke-samer olika utifrån ett polariserande normsystem i lappmarkerna. Normen var att samer skulle hålla sig till renskötsel, jakt, fiske och skjutsningar av tjänstemän eller transporter inom gruvnäringen. Finnar och svenskar skulle syssla med jordbruk, gruvarbete och bara till viss del fiske och jakt. Polariseringen i lagstiftningen blev tydligare efter den första Lappmarksplakaten 1673 om nybyggeskolonisation i lappmarkerna. Efter 1695 års lappmarksplaktat skärptes kraven på att nybyggare skulle hålla sig till boskap- och åkerbruk. De tillskrevs att sluta med långa säsongsbetonade fiskeresor som var en viktig del i den norrländska befolkningens levnadssätt, särskilt för tornedalingarna som kommer att beskrivas längre fram (Arell 1979; Göthe 1929, ss. 134–484; Hultblad 1968; Lundmark 2006). Vad som betecknades som brott styrdes alltså till viss del av vilken etnisk grupp individen tillhörde. Inte desto mindre ger domböckerna ovärderliga konkreta detaljer ur vardagslivet.

Under 1600-talet introducerades *Områdets* befolkning för ett nytt rättssystem i och med tingens införande. Rättsfallen gjorde att den samiska befolkningen fick en ny länk till den svenska staten, eftersom olika rättsfall både av kriminell art, samt civila mål gällande rätt till land och vatten behandlades. Jukkasjärvi var förutom tingsplats även handelsplats, vilket möjliggjorde möten och interaktioner mellan människor från olika kulturer; samer, bofasta tornedalingar och bruksarbetare från olika delar av Sverige, Finland och andra länder. De civila rättsfall som samer tog upp vid tinget visar att samiska traditioner och praxis var i bruk även vid tingen, men rättsfallen verkar inte ha väckt särskilt stort intresse hos myndigheterna (Granqvist 2016, ss. 99–114).

Mycket arkivmaterial finns som tidigare nämnts bevarat i Riksarkivets depåer, främst i Härnösand och Stockholm, och mycket material finns även digitaliserat, samt transkriberat och tryckt (ex. domböcker från ting och häradsrätt samt skattelängder).

Den officiella dokumentationen i arkiv rörande *Områdets* tidigmoderna historia (1500–1789) är skriven på svenska, eftersom svenska var myndighetsspråket. Dock var det talade språket i *Området* oftast samiska eller finska (meänkieli), varför tolkar ofta användes i officiella sammanhang. Detta föranleder att språkförbistring, feltolkningar, felstavningar, alternativa stavningar, förekommit vid exempelvis ting, eller fogdebesök, och på så vis präglar källmaterialet (SOU 1922:10, s. 17). De skriftliga källorna är knapphändiga, väldigt deskriptiva till sin natur, samt skrivna från ett utifrånperspektiv. Både tornedalingar och samer saknade under lång tid till stor del skriftliga historiska källor på sina egna språk. Det beror på att finnarna och samerna inte hunnit utveckla ett eget skriftspråk när de integrerades i det svenska riket. När kristendomen spreds genom den svenska statens försorg i det finsk- och samiskspråkiga området i nuvarande Finland och Sverige började ett skriftspråk på finska och samiska att användas i religiösa sammanhang, men detta var inget vardagligt använt skriftspråk. Efter att Finland 1809 skilts från Sverige utvecklades i Finland ett civilt och kulturellt använt skriftspråk. Detta skedde inte bland den finsk- och samiskspråkiga befolkningen i nordligaste Sverige. Där har meänkieli och samiska fortsatt att huvudsakligen vara ett muntligt språk fram till senmodern tid (Anderzén 2007, ss. 115–147; Elenius 2016a, ss. 13–47; Tenerz 1960, 1962). Avsaknaden av skriftliga historiska källor på modersmålen och skrivna av minoriteterna själva är alltså likartad för tornedalingar och samer. Det innebär att de skriftliga källorna för båda grupperna är skrivna av svenskar, ofta av präster, statliga tjänstemän eller i form av reseskildringar. I vissa fall finns antropologiska platsskildringar skrivna av andra än svenskar, som senare översatts till svenska.

I jorde- och uppbördsböcker för nybyggen i Västerbottens lappmarks norra fögderi redovisas enbart skattlagda nybyggen i norra lappmarksfögderiet (Stormyr 1974, s. 80). Västerbotten omfattade vid denna tid även bland annat dagens Norrbotten, vilket innebär att *Områdets* nybyggen som inte var skattlagda vid tiden, heller inte förekommer i källorna. Detta innebär att det fanns gårdar och nybyggen i *Området* som inte förekommer i de officiella registren.

Mantalslängder är sällan rika på information, och fattigare bönder togs inte alltid upp (Hoppe 1945b, s. 51).

Det skriftliga källmaterialet från 1800-talet och framåt består i denna rapport i stort av olika offentliga utredningar, lagstiftning och olika typer av offentliga protokoll och annan dokumentering i rapporter och dylikt. Detta material är lätt att tyda vad gäller skriftstil och språk, och de olika texterna är ofta väl refererade, med tydliga källhänvisningar, och syftet med texterna framgår, vilket förenklar den källkritiska bedömningen.

Formell historisk forskning om *Området* och dess befolkning, som bygger på vetenskapliga metoder och teorier, saknas före 1800-talet. Dessförinnan fanns visserligen historieskrivning som skildrade olika historiska företeelser, fenomen, platser, personer och folk, folkgrupper och etniska grupper. Somliga av dem med vetenskaplig ambition. Denna historieskrivning saknar dock historievetenskaplig professionalism (Lindberg 2012) och bör därför bedömas därefter. Den historieskrivning, dokumentation och kartläggning, samt övriga nedteckningar med vetenskaplig ambition som finns bevarade från tiden innan 1800-talet saknar dock inte vetenskapligt värde, tvärtom. Liksom andra skriftliga källor är de ytterst värdefulla för att kunna beskriva och förklara *Områdets* historia.

Under tidigmodern tid framställdes ett flertal beskrivningar om lappmarkerna och Lappland, med mer eller mindre vetenskaplig ambition. Flera av dessa beskriver bland annat Svappavaara, Jukkasjärvi och andra delar av Området, dock inte med någon stor detaljrikedom (Groth 1987). Johannes Schefferus verk *Lappland* (Schefferus 1956 [1673]) är en skildring med vetenskaplig ambition som blivit tongivande inom senare forskning som rör nordligaste Sverige. Verket är väldigt detaljrikt och bygger på primärkällor och intervjuer, men Schefferus själv besökte aldrig *Området*, utan boken bygger främst på material inhämtat från andra. Dock anses den vara viktig för den kunskap som finns om 1600-talets lappmarker. Delar av dylika reseskildringar finns återgivna och analyserade i undersökningen. Denna, och andra likartade skildringar ligger till grund för mycket av kunskapen om lappmarkernas befolkning från och med 1500-talet. Äldre platsbeskrivningar och reseskildringar kan bidra till en mer nyanserad bild av befolkningens levnadssätt än vad det kamerala skriftliga källmaterialet ger. Särskilt värdefulla är platsbeskrivningar gjorda av präster som bodde bland befolkningen (ex. Schefferus 1956 [1673]; Torneaus 1901 [1653]). De fick en djup inblick i församlingsbornas sätt att leva. Det gäller även präster och tjänstemän som regelbundet besökte församlingsborna i olika ärenden. Dock är även dessa deskriptiva till sin natur och nedtecknade från ett utifrånperspektiv. De källor som helt saknas är beskrivningar gjorda av den finskspråkiga och samiskspråkiga allmogen. Ingen av grupperna behärskade ett skriftspråk på det egna språket och kunde bara i undantagsfall svenska.

Historieskrivning om nordligaste Sverige har alltså bedrivits länge, och nedteckningar om boende och verksamma människor i *Området* finns bevarade i olika skildringar av mötet med *Områdets* befolkning. I dessa nedteckningar beskrivs samer, men även nedteckningar som

tyder på att andra, icke-samer, befolkat *Området*, eller snarare där det är svårare att med säkerhet utläsa att det uteslutande varit samer som befolkat och nyttjat *Området*.

Det skriftliga källmaterialet har bedömts utifrån de ovan nämnda metoderna. Fokus har i första hand legat på beskrivningar som specifikt rör *Området*, i andra hand närliggande områden, och i tredje hand områden som på ett eller annat vis anses kunna representera *Området*. Eventuella brister i materialet och luckor i empirin kommer att hanteras med tydlighet och öppenhet. Dessa kommer att presenteras och diskuteras ytterligare i resultat samt i diskussion och slutsatser.

Att knyta uppgifter i skriftliga källor om bosättning och annan markanvändning till specifika platser är ibland, men inte alltid görbart, eftersom få av källorna innehåller exakta platsangivelser, samt att olika platser kan benämnas på olika sätt över tid. Dock kan dessa källors geografiska relevans bedömas utifrån deras rimlighet att kunna generaliseras på ett specifikt område. Vad gäller denna rapports undersökningsområde, finns, relativt sett, en god tillgång på geografiska angivelser som rör Torne lappmark, där *Området* ingår. Vidare finns många angivelser som mer exakt rör *Området*, exempelvis Jukkasjärvi eller Jukkasjärvi socken, Kurravaara med flera. Vidare kan det röra sig om fiske i olika angivna sjöar, eller om Torne älv.

Tyst kunskap och rumslig metod

Inom den kvalitativa forskningen benämns en viss typ av empiri som tyst kunskap. Till den tysta kunskapen hör exempelvis bildmaterial. Bilden är ett tidsdokument som i många fall understödjer primärkällor i arkiv, som intervjuer och viss litteratur. Förutom fotografier kan även teckningar, konstverk och skisser utgöra en källa lika god som exempelvis texten i ett dokument, protokoll eller en bok. Till den tysta kunskapen kan även tillföras traditioner och företeelser, exempelvis inom en samisk sida, eller en by (Persson 2015, s. 23). Vad gäller bilder, kartor och fotografier som tyst kunskap, har det i denna rapport varit viktigt att ha ett kritiskt och analytiskt förhållningssätt till dessa, och även de har bedömts utifrån källkritiska principer. Triangulering och kontextualisering har även varit viktigt, eftersom tyst kunskap som lösryckta fragment säger väldigt lite, men i en bredare kontext kan de berätta betydligt mer, och ge betydande bidrag till den historiska kartläggningen som helhet.

En fysisk plats kan betraktas som ett historiskt arkiv. När en plats undersöks finns där olika språk- och kulturlager där lämningar, föremål, byggnader, ortnamn är synliga. Ett område innehåller flera olika berättelser, som bara kan komma åt genom att besöka platsen. När detta görs i ett forskningssammanhang är det viktigt att ha kontextuell kunskap om platsen som undersöks, för att förstå den. Att besöka platsen kan också innefatta att du träffar människor och upplever saker som ger dig idéer, ledtrådar, inspiration och mer. Genom att kombinera olika typer av källmaterial (fotografier, muntlig historia, artefakter, kartor, arkivmaterial, tidigare forskning, protokoll, geologiska beskrivningar, lagstiftning etc.) kan en plats historia rekonstrueras relativt väl. När platsens materiella lämningar dokumenteras kan dessa också användas som historiska källor. En sådan metod kan vara fotografering av landskap och fysiska

lämningar. Detta genererar alltså en möjlighet att kunna utläsa vad dessa lämningar visar på för typ av historisk markanvändning annan än den som vanligtvis lyfts fram i arkeologisk– samt historisk forskning (Avango 2013).

Rumslig metod går i korthet ut på att berätta landskapets historia, hur platsen format– eller formats av historien, samt vad som kan utläsas med hjälp av källor som berättar om platsens rumsliga historia, exempelvis kartor (Mels 2022). Denna rapports metod innefattar analys– och framställande av kartor, och geografiska förhållanden och då främst för att visa på olika typer av markanvändning och hur markanvändare rört sig i, och nyttjat, landskapet under historisk tid. Landskapet har haft olika betydelse för olika aktörer under olika tider. Ett antal besök har gjorts i *Området* av forskargruppen, för att ge en uppfattning om natur, avstånd, markanvändning och kultur. Fotografering och skriftlig dokumentation av observationer har genomförts för att få ett begrepp om den fysiska miljön. Dokumentationen speglar allt från byggnader och landskap till spår av markanvändning, men har ingen empirisk del i denna rapport, utan har mest fungerat som kunskapsbas för forskarnas förståelse och uppfattning, inför analys av annat källmaterial.

7. Områdets nutida geografiska förutsättningar

Området är beläget i dagens Kiruna kommun och sträcker sig i dag i väst–östlig riktning från riksgränsen mellan Sverige och Norge i väst, till samhället Vittangi i sydöst. *Områdets* västra delar avgränsas i syd av Torneträsk, vars norra halva ingår i Talma sameby, och i norr av riksgränsen mellan Sverige och Norge. *Områdets* östra delar avgränsas åt söder av Torne älv och mot norr av gränsen mot Saarivuoma sameby, som ligger längre norrut än riksgränsen mot Norge. Dessa gränser omfattar en markyta på 4251 km² (Sametinget.se). De östra och västra delarna av Talma sameby skiljer sig åt i geografiskt hänseende. *Områdets* västra halva präglas av fjäll, med fjällbjörkskog i dalgångar och längs norra stranden av Torneträsk, samt fjällhedrar, håll- och blockterräng i höglänta områden. Denna västra del av *Området* använder Talma sameby som sommarbetesland för ren, inklusive ett område norr om riksgränsen mot Norge, det vill säga inne i Norge. Den östra, och till ytan mer omfattande delen av *Området*, präglas av lägre skogsklädda berg, även om det också i detta område förekommer i kalfjäll. Landskapet i den östra delen innehåller även vidsträckta våtmarker och en större mängd sjöar. Östra delen av *Området* använder Talma sameby idag som vinterbetesland för ren. I den västra delen av *Området*, längs Torneträsks norra strand, finns idag byarna Salmi, Kattuvuoma, Kortolahti och Láimoluokta. Längre västerut finns samhället Riksgränsen. I den östra delen finns en betydligt större mängd byar. Längs Torne älv är dessa Kurravaara, Laxforsen, Jukkasjärvi, Poikkijärvi, Paksuniemi, Ollanpää som är en del av Vittangi by och Vittangi. Norr om Torne älv, men utanför *Området*, finns byarna Nedre Soppero, Övre Soppero, Lannavaara och Silkimuotka. Genom ingiften i släkter tillhörande Jukkasjärvi, är ett flertal familjer delägare av mark inom Talma samebys renskötselområde. Dessa byar har i flera fall vuxit fram sedan 1600-tal. I kulturgeografiskt hänseende finns betydande skillnader mellan *Områdets* västra och östra delar. Den östra delen är och har varit mer tätbefolkad än den västra delen, och har också under

längre tid varit föremål för en större variation av markanvändningar än den västra. Det är även viktigt att notera att *Området* också skiljer sig väsentligt från den historiska utvecklingen inom andra närliggande samebyar¹² vilket rapporten kommer utveckla i det nedanstående. Älvarna har stor betydelse inom *Området*, både som fiskevatten och farleder, vilket denna rapport kommer att redogöra mer ingående för.

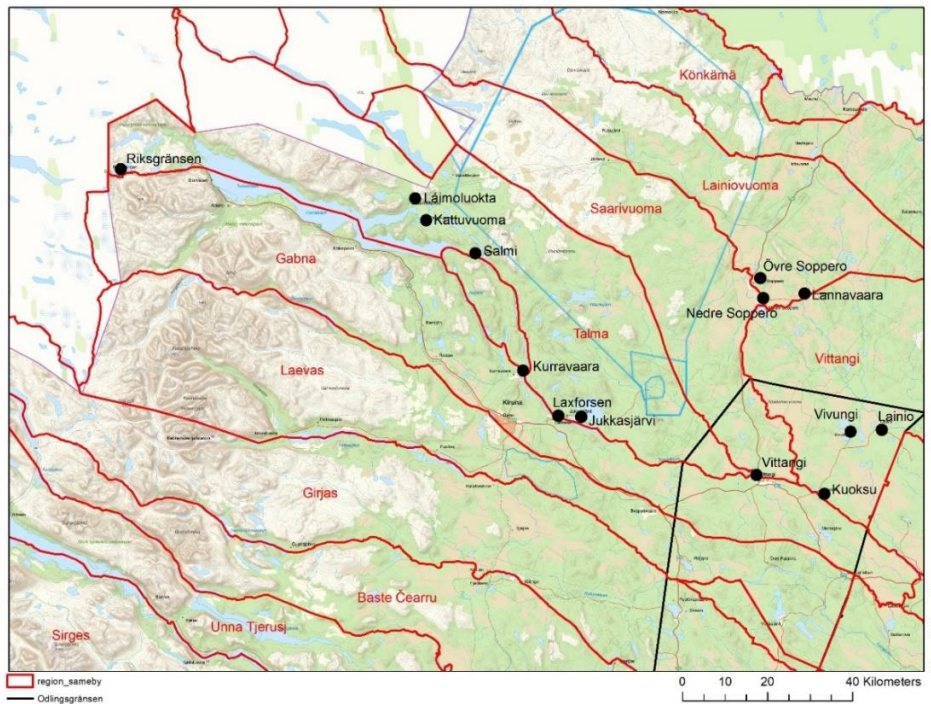

Fig. 3. Karta över den vidare geografi där *Området* är beläget. Röd linje: gräns mellan samebyar. Röd text: sameby. Svart text: ortsnamn. Observera att byn Kortolahti saknas på kartan. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av rapportförfattarna).

8. Undersökning

I nedanstående text följer en historievetenskaplig skildring av *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria. Undersökningen kommer att utgå från en kronologisk struktur.

Den första delen av undersökningen, avsnitt 8.1.1–8.1.2, redogör för de övergripande dragen i den förhistoriska markanvändningen och bosättningen, vilket följs av en redogörelse för hur och när olika folk, folkgrupper och etniska grupper framträder. Avsnitt 8.1.3 sträcker sig in i medeltid, vilket innebär att de skriftliga uppgifterna gällande *Området* ökar, och *Området* närmar sig även den svenska statsbildningen.

Nästkommande avsnitt, 8.2, behandlar tidigmodern tid (1500–1789). Detta är den tidsperiod som ägnats störst utrymme, vilket beror på att perioden på många sätt är dynamisk, med en

¹² Dagens samebyar har en geografisk indelning, vilket i stort sett bygger på renbeteslagen från 1886 (1886:38). Efter 1886 har mindre förändringar skett, främst genom delningar och namnbyten. Inom Jukkasjärvi socken ingår idag fem samebyar: Lainiovuoma, Saarivuoma, Talma, Gabna, samt Laevas (SOU 2006:14).

ökande inflyttning av en icke-samisk befolkning, samt det stegvisa inlemmandet av lappmarkerna i det svenska riket.

Slutligen i avsnitt 8.3 behandlas senmodern tid (från 1790 och framåt), en tidsperiod präglad av nationalromantiska och rasbiologiska idéer, industrins genombrott i nordligaste Sverige, etableringen av Kiruna stad, stora institutionella förändringar samt stora förändringar i markanvändning och rättigheter till mark.

Undersökningen är relativt empirinära. Mer utförliga analyser och slutsatser behandlas i avsnitt 9, Diskussion och slutsatser.

8.1 Stenålder fram till 1500-talet

8.1.1 Forntida jakt- och fångstfolk

Områdets äldsta historia kommer att behandlas utifrån forskningsläget avseende norra Fennoskandianaviens förhistoria till och med äldre järnålder (i Sverige 500 f.v.t. – 500 e.v.t.). Tidigare forskning gällande nordligaste Sveriges äldre historia, det vill säga den historia som nästan uteslutande blir tillgänglig via arkeologisk forskning, visar att det område som idag utgörs av Norrbottens inland har varit befolkat sedan minst 10 600 år tillbaka i tiden, vilket dateringen av lämningarna av den äldsta kända lägerplatsen efter människor, belägen nära byn Aareavaara 35 km norr om Pajala, visar. De människor som använde platsen kunde se kanten på den smältande inlandsis som hade täckt norra Europa i tiotusentals år. Till de äldsta daterade spåren av mänskligt markutnyttjande hör även lämningar vid Kangos, också i övre Tornedalen, och Dumpkjauratj i nuvarande södra Norrbotten. Detta visar att Norrbottens inland varit använt av människor sedan senaste istidens slut (Möller et al. 2011; Östlund 2018; Baudou 1992; Fjellström 1996).

Den arkeologiska forskningen har också visat att de människor som befolkade Norrbottens inland var så kallade jägar- och samlarkulturer där människorna levde av jakt och fiske och över tid i ökande utsträckning även av bär, ätbara växter och växtdelar (Baudou 1992; Fjellström 1996). Ett vanligt förekommande antagande om jägar- och samlarfolk i äldre forskning är att deras sätt att leva varit i stort sett oföränderligt och att eventuella förändringar orsakades av externa faktorer såsom klimatförändringar och dess konsekvenser i form av förändrad miljö. Synsättet har kritiserats, eftersom det implicit definierat jägar- och samlarfolk som endast adaptiva, med få egna ambitioner att förändra sitt näringsfång och levnadssätt om inte miljöförändringar framtvungat det. Aktuell arkeologisk forskning visar snarare att jägar- och samlarfolken förändrat sin kultur, sina institutioner och sin ekonomi också av andra skäl än yttre påverkan. Precis som i andra samhällen har även sociala ambitioner och strategier, samt nya världsbilder och perception genererat förändring (Cassel 2008; Hodder 2012) och det finns inget som talar för att människor som levt i Norrbotten genom årtusendena efter förra istiden varit annorlunda. Detta innebär att de jägar- och samlarfolk som bebodde regionen

förändrade sin livsstil över årtusendena, i samspel med den natur de levde i och av, men också utifrån möten med andra folk, förändrade tankesätt, sociala sammanhang och ambitioner.

Vidare har den arkeologiska forskningen gällande regionen visat att människor under förhistorisk tid också rört sig över stora områden. De människor som vistades vid Aareavaara för mer än 10 000 år sedan har med största sannolikhet kommit från Kolahalvön (Möller et al. 2013; Östlund 2018). Det är sannolikt att de människor som levde i området även hade kontakt med, och underhöll relationer med människor i andra områden. Arkeologen Carina Bennerhag med flera har visat att jägar- och samlarfolk i norra Norrbottens inland bedrev järnframställning redan under romersk järnålder, det vill säga vid tiden för vår tideräkningens början. Tekniken de använde visar på en kunskapsspridning genom interaktion mellan grupper av människor, som gick i en öst–västlig riktning, vars utbredning sträcker sig in i de östra delarna av nuvarande norra Finland. Järnframställningstekniken var synnerligen avancerad för sin samtid. Sammantaget visar detta att den jägar, fiskar, och samlarkultur som fanns i regionens inland var innovativ, utvecklade nya sätt att använda resurser i sin omgivning, stod i aktiv kontakt med andra människor i sin omvärld och i samspel med dessa förändrade sin livsstil. En av de mer anmärkningsvärda slutsatserna från denna pågående forskning var att dessa människor också hade en i allt väsentligt bofast livsstil, där basen var järnframställningsplatsen, varifrån ett omfattande omland användes för jakt, fiske och insamling (Bennerhag et al. 2021).

En annan generell förändring i livsstil och markanvändning i det som idag utgör nordligaste Sveriges inland inleddes för omkring 3500 år sedan, genom ett allt större fokus på ren som viltbråd. Över tid blev det allt vanligare att människor i området även tämjde renar för att dels använda dem som dragdjur, dels som lockbete för att dra till sig vildren som därigenom blev lättare att jaga (Baudou 1996, ss. 38–39). Man vet inte exakt när renar började domesticeras, men dessa förändringar skedde parallellt med framväxten av ett järnframställande jägar- och samlarsamhälle. Vidare forskning behöver klarlägga hur dessa olika, men samtidigt överlappande markanvändningar förhåller sig till varandra kronologiskt, geografiskt och sociokulturellt.

Idag är de flesta forskare överens om att det utifrån arkeologisk och etymologisk forskning är omöjligt att bestämma vilken etnicitet människorna i Aareavaara hade för 10 000 år sedan. Man vet inte heller vilket språk de talade eller hur de benämnde sig själva i förhållande till andra grupper av människor. Vad som med säkerhet kan slås fast är att de var människor som levde primärt på jakt, fiske och andra fångstbaserade näringar, under perioder med inslag av andra markanvändningar. Vad man även känner till utifrån nyare arkeologisk och genetisk forskning är att inga etniska grupper eller folk har levt isolerade från andra. Innovationer har spridit sig över stora områden, människor har bedrivit byteshandel, de har rört på sig och fått barn med varandra. Olika folk och etniska grupper har alltid varit, och är fortfarande, i ständig förändring. Utifrån olika kriterier som renskötselns utveckling och de samiska språkens åtskillnad från finska språkvarieteter har finländska arkeologer och filologer urskilt en lång period då samer som fångstfolk utvecklades till många differentierade grupper spridda över

Fennoskandinavien. Differentieringen pågick från den så kallade kamkeramiska periodens slut på 2000-talet f.v.t. fram till ungefär 800-talet e.v.t. Då hade samiskan utvecklats till dess nuvarande dialektdrag och i motsvarande grad hade det finska språket differentierats (Carpelan 2006, ss. 75–82; Korhonen 1997, ss. 79–83). Tidsperioden från järnålder till äldre medeltid förefaller därför vara en lämplig utgångspunkt för att undersöka interaktionen mellan olika folk och folkgrupper i norra Fennoskandinavien.

Etymologisk forskning visar hur de skandinaviska, finska och samiska kulturerna införlivade olika kulturella element från varandra. Denna kulturella interaktion har levt kvar över lång tid, vilken etnologisk forskning visar. I varje bondgård i Norrbotten fanns på 1800-talet en höstol i köket. Där förvarades skohö som användes som värmande foder i näbbskor eller renskinnskor. Fångstmänniskor, som samerna, hade utvecklat metoden att använda en särskild sorts starr i stället för strumpor av ull i skorna av renskinn. Skohöets effektivitet gjorde att även bönderna använde det i skorna för att hålla värmen. Likaså var samiska pälsar av vargskinn, renskinn eller andra skinn flitigt använda av resenärer (Elenius 2020, ss. 21–25). Samer blev påverkade i kontakten med andra etniska grupper att mjölka renarna och lånade exempelvis från boskapsskötande folk in metoder för att hindra renkalvarna från att dia vajorna (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 159; Tegengren 1952, ss. 197–231). Samer, skandinaver och finnar influerades alltså kulturellt av varandra. Det område där jakt, fiske och renskötsel historiskt bedrivits i Fennoskandinavien har alltid skett i utbyte mellan olika etniska grupper.

Sammantaget visar befintlig arkeologisk och historisk forskning att Norrbottens inlands historia mellan isavsmältning och yngre järnålder inte passar in i förenklade linjära utvecklingsnarrativ, som beskriver en utveckling från lågteknologiska nomadiska jägar- och samlarsamhällen till förment mer avancerade bofasta jordbrukskulturer. Snarare syns parallella förändringsprocesser där olika grupper av människor valt olika sätt att leva i och av den omgivande naturen, och i samverkan med andra grupper i en vid geografi. Det står även klart att de flesta arkeologer menar att flera tusen år gammalt material inte kan knytas till dagens etniska grupper (ex. Hillerdal 2009; Wallerström 2006; Östlund 2018). De människor som levt i *Området* har, precis som alla andra, förändrat sitt sätt att leva, sitt språk och sitt sätt att definiera sig själva i förhållande till andra (Lundmark 2008).

8.1.2 Identifierbara etniska folkgrupper framträder

800-talet e.v.t. framstår som något av en brytpunkt i denna undersökning. Då inleddes en ny period, under vilken skandinaviskspråkiga- och finskspråkiga folkgrupper utvecklade boskapsskötsel och åkerbruk som parallella näringar till jakt, fiske och olika former av renskötsel. Finskspråkiga grupper använde som näringsform extensiva så kallade erämarksområden och utvecklade samtidigt en beskattning av, och handel med, samerna. Dessa erämarksområden blev från 1300-talet föremål för en mer intensiv jordbrukskolonisation och fast bosättning (Fellman 1906, ss. 333–337; Meinander 1977, ss. 39–44; Vahtola 1980, s. 94 ff; Vilku 1969, s. 94). Denna process inbegrep Tornedalen, vilket rapporten återkommer till nedan.

Från 800-talet finns också tillgång till historievetenskapligt användbara skriftliga källor, som gör det möjligt att förstå vilka grupper som befolkade nordligaste Fennoskandinavien under yngre järnålder och medeltid. En källa av central betydelse är en skriftlig redogörelse av den nordnorske handelsmannen Ottar, som i slutet av 800-talet beskrev de folkgrupper som vid den tiden fanns i norra Fennoskandinavien. Den nedtecknades på fornengelska när han besökte kung Alfred av Wessex's hov i England. Eftersom detta är en samtida nedtecknad berättelse på 800-talet, och Ottar var en handelsman bosatt i Nordnorge, så har den ett högt värde som historisk källa. När exempelvis samerna i Norge under 1980-talet argumenterade för en särskild sameparagraf i grundlagen, så ansågs samernas historiska närvaro och vistelse i Norge vara ett särskilt historiskt motiv för detta. Ottars berättelse lyftes fram som det avgörande beviset på att samerna har lika gammal hemortsrätt i det norska riket som andra norska medborgare (Ryymän 2004 s. 144). Utifrån nutida rekonstruktioner har hans gård placerats vid Malangerfjorden nära Tromsö, alltså mycket nära de historiska bosättningarna för Talma sameby i den nordligaste delen av nuvarande Sverige.

Av särskilt intresse i detta sammanhang är Ottars beskrivning av samer och den grupp som kallas kväner. Hans beskrivning av hur norrmännen kombinerade olika näringar påminner om likartade näringskombinationer i norra Sverige och norra Finland i senare tid. Det framgår att han hade omkring 20 kor, hästar och får, men att han också fiskade, jagade, samt samlade fågelägg och dun. Han ägde också 600 renar som förmodligen sköttes i samverkan med samer. Renarna behövde han i handeln med samer och han angav att handeln med samerna också var hans viktigaste inkomstkälla. Ottars berättelse om etniska grupper i norra Fennoskandinavien är citerad otaliga gånger, men behöver i det här sammanhanget kortfattat återges. Han beskrev hur Norge var ett mycket smalt och avlångt land. Jämsides med den sydliga delen av Norge på andra sidan av fjället låg Svealand, som sträcker sig upp till det nordliga Norge. Jämsides med den nordliga delen av Norge låg Kvänland. Mellan fjällen låg mycket stora sötvattensjöar och kvänerna bar sina lätta båtar till sjöarna där de fiskade om somrarna (Lund 1983, ss. 58–65; Opsahl 2003, ss. 23–60; Ross 1940, ss. 5–23). Ottar kallar konsekvent den samiska befolkningen för finnar och han skiljer tydligt kvänerna från finnarna och från svearna. Norrmännens användning av beteckning ”finnar” för samer och svenskarnas användning av motsvarande beteckning för finskspråkiga i Finland är historiskt förvirrande. Det visar samtidigt hur nära associerade samisk- och finskspråkiga har varit ur skandinavernas synvinkel. Beteckningen ”finnar” kunde användas för folkgrupper som idkade kombinationer av fiske, jakt, renskötsel och boskapsskötsel.

Systemet med Ottars skötesrenar kan jämföras med den historiska relation renägande bönder har haft till samer som sköter renarna, exempelvis i Tornedalen och norra Finland (Deutsch 1970 [1815], ss. 299–300; Jernsletten 2007; Nordin 2002; Tegengren 1952, s. 229). Hur vanligt system med skötesrenar var, oavsett etnicitet, visas av att norska samer i mitten av 1700-talet hade skötesrenar hos de svenska samerna över vintern, som de betalade för att dessa skulle valla och beta renarna (Wiklund och Qvigstad 1909, s. 33).

Utifrån Ottars nordnorska politiska perspektiv var kvänerna en huvudbefolkning i nuvarande norra Sverige. I ett antal skriftliga källor återkommer kvänerna och samerna under de följande seklerna efter 800-talet, särskilt i isländska sagor och i norska medeltida krönikeliknande beskrivningar. En av de mest detaljerade berättelserna om kvänerna finns i den isländska Egils saga. De isländska sagorna kan betraktas som ett slags idealiserade släktrönikor som bygger på ett hjälteideal. De kan därför inte användas som primära historiska källor för vad som hände under vikingatiden, men kan däremot användas för att undersöka vilken typ av kontakter som fanns mellan folkgrupper i form av kulturmöten, handelsmönster eller politiska allianser (Heather 2009, ss. 515–616; Larsson 2005; Males 2017; Townend 2014, ss. 11–12). I Egils saga berättas i släktrönikans form om Torolf Skallagrimsson som lever under kung Harald Hårfagre, som får rätt att självständigt handla med samerna. Under sina handelsfärder i fjällvärlden blir han kontaktad av kvänernas kung, som ber om hjälp mot karelska krigare. I Egils saga sägs Kvänland ligga efter Jämtland och Hälsingland men före Finland och Karelen (Green 1893 s. 23; Egil Skallagrimssons saga 1989, s. 30). Om man, utifrån ett kustnära navigeringssätt följer kusten runt Bottenviken så borde dåtidens Kvänland placeras någonstans i området mellan nuvarande Norrbotten och Österbotten. Egils saga nedtecknades på Island i början av 1200-talet, förmodligen av Snorre Sturlasson som var en isländsk politiker, lagman och historiker med omfattande kunskap om sin samtid och generationer tillbaka i tiden (Larsson 2005; Males 2017; Townend 2014, ss. 11–12). Det är alltså Snorre som i Egils saga beskriver var Kvänland ligger i förhållande till andra kända regioner.

Kvänerna nämns även i brytningstiden mellan medeltid och tidigmodern tid (omkring 1500). Den svenska kyrkomannen Olaus Magnus besökte Tornedalen 1518 och beskrev att de som skötte handelstransporterna till Norge av lokalbefolkningen kallades kväner (Olaus Magnus 1976 [1555] D.4, ss. 33–34). Mest geografiskt detaljerad i sin beskrivning av kvänerna är den norske gränskommissarien Peter Schnitlers. I samband med att den nordliga gränsen mellan Sverige och Norge drogs i mitten av 1700-talet intervjuade han finskspråkiga inflyttade i Nordnorge, som norrmännen kallade för kväner. Schnitler placerade kvänernas bosättningsområde Kvänland i Torne älvdal med biflöden upp mot den norska gränsen. I den övre delen bodde enligt honom nomadiserande samer och i den nedre delen jordbrukande kväner (Schnitler 1962 [1742–1745], ss. 348, 360, 386, 388, 410–411). I olika nationalistiska och etnopolitiska texter har Kvänland utmålats som ett enbart finsktalande område. Det har inte uppmärksamats att Schnitler beskrev Kvänland som ett område som på 1700-talet var bebott av både finnar och samer (Elenius 2018b, 2019a). Vid tidpunkten för hans beskrivning hade Övertorneå socken, som bildats 1482, blivit uppdelad i Övertorneå, Pajala, Kengis bruksförsamling, Jukkasjärvi, Enontekis, Kautokeino och Utsjoki församlingar. Att Schnitler inte beskrev området som bestående av de olika socknarna visar att han höll fast vid en ålderdomlig norsk syn på det finskspråkiga området i norra Sverige.

De nordligaste socknarna gränsade till Norge och hade en tydligt blandad finskspråkig och samiskspråkig allmogebe-folkning med ett mindre inslag av svenskspråkiga präster, tjänstemän och anställda inom gruvnäringen. Sammanfattningsvis kan man under denna period börja

urskilja två särskilda etniska folkgrupper, samer (samiskspråkiga) och kväner (finskspråkiga), samt ett levnadssätt baserat på en kombination av näringar, liknande det som även blir synligt senare.

8.1.3 Staten och lappmarkerna före 1500

Folkgrupperna i norra Fennoskandinavien som framträder i de ovan diskuterade källorna, levde i ett område som på 800-talet ännu inte inlemmats i de stater som idag utgör Sverige, Norge och Finland. Detta nordliga område hade en gles bosatt befolkning som tillhörde samisk-, skandinavisk-, och finskspråkiga kulturer (se avsnitt 5.1). Vid den tiden tog ett europeiskt statssystem med inbördes relationer form i Europa, med strävan efter militär kontroll och tillhörande ekonomisk exploatering. Inom det skandinaviska området saknade den samiska och finska språkgruppen egen statsbildning. Från omkring 1000-talet började statsbildningsprocesserna runt om i Europa karaktäriseras av ett kristnande av det egna landet i kombination med korståg mot näraliggande territorier, och en gräns drogs mellan kristna, som ansågs civiliserade, och förment ociviliserade vilda hedningar (Elenius 2014, s. 36).

Statsbildningarna förändrar handeln med samerna

Med grundandet av kungariket ändrades förhållandena för folkgrupperna. Kristendomens införande medförde också att omfattningen av skriftliga källor sakta ökade. I det medeltida tänkandet ingick att kungen hade domsmakt och skatterätt över statens territorium. Tanken om kungens överhöghet accentuerades när småkungariket erövrades och centraliserade kungariket uppstod, med en enda kung som högsta statliga överhuvud. Historiskt autonoma folkgrupper som tavastlänningar (hämäläiset), hälsingar, samer (sápmelas) och hålogalänningar förlorade sin autonomi till kungamakten. Den politiska processen mot en centraliserad stat inleddes i Norge på 800-talet under kung Harald Hårfagre och i Sverige senast på 1000-talet under kung Olof Skötkonung (Harrison 2022b; Lindkvist och Ågren 1985; Opsahl 2003, ss. 23–60). I Sverige finns inte lika utförliga skriftliga källor som i Norge över hur den processen gick till. Däremot är det känt att det nuvarande norra Sverige och hela Finland vid den tiden inte lydde under någon stat. Varken finnar eller samer hade etablerat någon statlig organisation när Finland från 1100-talet, och norra Bottenviksområdet från 1300-talet, blev territoriellt inlemmade i den svenska statsbildningen. I området levde relativt små grupper av finnar, samer och skandinaver på kombinationer av fiske, jakt, renskötsel, boskapsskötsel och åkerbruk (Harrison 2004, ss. 109–121; Meinander 2006, ss. 9–21; Tarkiainen 2008, ss. 153–186; Westin och Olofsson 1962, ss. 14–16).

Kombinationen av skattläggning och handel med samerna blev i Norge på 900-talet förbehållet kungen, och resorna till samiska bosättningar för statlig skatteintäkt och handel med samerna kallades för finneferd. Finneferden var ekonomiskt mycket givande och det hände ofta att kungen överlät den till den person som fått i uppdrag att utöva konungens myndighet inom en särskild region (Hansen och Olsen 2006, s. 61). De skandinaviska kungahusen var mycket välinformerade om varandras förehavanden och om kungarnas sätt att utöka sina inkomster

genom skattläggning. Senast på 1300-talet, men förmodligen betydligt tidigare, visade den centrala kungamakten i Sverige anspråk på att kontrollera beskattningar av, och handel med, samerna. Enligt den statliga doktrinen ansåg sig kungen ha rätt att styra över och utnyttja det kungliga rikets territorium i form av allmänningsjord och andra naturresurser. De som bodde på territoriet och utnyttjade det för jordbruk, fiske, jakt, renskötsel eller handel var tvungna att erlægga en tribut till kungen för själva nyttjandet. Undersåtar från närliggande riken hade ingen rätt att utnyttja territoriet (Harrison 2002, ss. 58–71, 90–99; Lindkvist 1995; Sawyer 1993, ss. 80–99).

I Sverige fick finskspråkiga och svenskspråkiga kustbönder kungligt privilegium att handla med samerna. Dessa handelsmän kallades för birkarlar och deras rättigheter gick i arv inom släkten. I det kungliga privilegiet ingick att birkarlarna betalade en viss avgift, en skatt, till kungen mot att de i övrigt fick sköta handeln med samerna på det sätt de fann bäst. Handeln sköttes som ett slags andelsföretag i de byar där birkarlarna bodde (Bergman och Edlund 2016; Westin och Olofsson 1962, ss. 119–121; Wallerström 1995, ss. 239–250). Därför kan birkarlarnas rätt i Sverige, att bedriva handel med samerna, ses som ett liknande arrangemang som finneferden i Norge.

Statlig integrering av norra Sverige skedde genom medveten kolonisation och regional utvidgning. En ofta citerad beskrivning, som landsantikvarien Johannes Bureus nedskrev under främre delen av 1600-talet, är den om hur Magnus Ladulås på 1200-talet ska ha förmått finskspråkiga bönder från “Birkala Soken” att lägga samerna under sig. Detta ska de ha gjort genom förhandlingar och våld. På så vis fick de alla samer ända till “norra och Vestresjön” under sig, och all skatt och allt laxfiske, mot att de lämnade ett drygt hundratal ekorskinn som ett erkännande på att de var underställda kungen (Bureus 1886 [1652], s. 180). Prästen Johannes Torneus, som tjänstgjorde som präst i Torneå 1640–1681 och talade både finska och samiska, skrev om hur samerna utan tvekan en gång varit ett fritt folk och med vapen försvarat sig vid olika tillfällen. Därefter ska bönderna i Torneå, som enligt Torneus på den tiden kallades birkarlar eftersom de kom från “Birkala Sochn i Finlandh”, ha fått lov och befallning av kung Johan III att ta upp skatt och avgift av samerna mot en arrendeavgift till kungen i form av viltvaror (Torneus 1983 [1672], s. 25). Vilken sanning som ligger i påståendet om Magnus Ladulås är oklart. Inga skriftliga källor bekräftar påståendena. Eftersom birkarlarna redan i början av 1300-talet erlade en avgift till kungen för rätten att handla med samerna så är uppgiften om Johan III:s roll vid skattläggningen uppenbarligen tagen ur luften. Vid den tiden hade Gustav Vasa redan förvandlat birkarlarna till statliga lappfogdar.

Med samernas och tordedalingarnas integrering i statsbildningsprocessen som utgångspunkt kan den skandinaviska kolonisationspolitiken delas in i tre perioder, varav den första omfattar kristendomens införande genom korståg. Finnar och samer betraktades i det sammanhanget som hedningar i behov av kristnande. I den andra perioden, från 1300-talet fram till mitten av 1800-talet, genomfördes en territoriell kolonisering av norska, finska, svenska och delvis samiska nybyggare inom områden där jakt, fiske och renskötsel dominerade. Samtidigt

konsoliderade kyrkan sin hegemoni i form av en kulturell kolonisering. Under den tredje perioden koncentrerades koloniseringen alltmer till ideologisk, politisk och kulturell påverkan under en fortgående industrialisering och modernisering. Spridning av kristendomen och jordbruksnäringen (tämjandet av vildmarken) kom fram till och med 1800-talet att legitimera statens implementering av lappmarkerna i nationen (Elenius 2014, ss. 35–36).

Medeltida och tidigmodern statlig politik byggde mycket på föreställningar som gjorde att odlad bygd ställdes mot områden som beboddes av människor med hel- eller seminomadiskt levnadssätt. Uppfattningen om lappmarkerna som vildmark förändrades dock snabbt när konkurrensen om områdena ökade i och med att närliggande stater (Danmark-Norge samt Novgorod/Ryssland) gjorde anspråk på rättigheter till områdena (Elenius 2014). Det blev nu viktigt att visa att lappmarkerna sedan länge varit befolkade av människor från det egna riket, och svenska staten hävdade i gränsförhandlingar med Danmark och Ryssland att lappmarksfararna i Finland och birkarlarna i Sverige handlat med samerna där sedan urminnes tider och att territoriet därför tillhörde Sverige. I gränsdragningsprotokollen beskrivs erämarkområdena som flexibla områden för gemensam och varierande användning, antingen jakt, fiske, handel eller annat. Samisk renskötsel betraktades fiskalt som en form av boskapsskötsel, och så var det från 1500-talet fram till 1900-talet (Elenius 2014, s. 49).

År 1323 hade förmyndarregeringen för kung Magnus Eriksson deklarerat att Hälsinglands utmarker från södra Norrland fram till Ule älv i norra Finland skulle öppnas för skattefri bosättning fram till dess att kungen blev myndig 1340. Kolonisationen i norr utgick från Hälsingelagens bestämmelser att fri bosättning var möjlig i marker utanför befintlig bebyggelse. Parallellt med detta byggdes kyrkor och bildades socknar för skattläggning. Vid ett rådsmöte i Tälje 1328 protesterade birkarlarna i norra Sverige mot de nya bestämmelserna. De såg sina egna bosättningar och sitt kungliga privilegium att handla med samerna som hotat. Som ett resultat av mötet slogs fast att den inledda kolonisationen av Hälsinglands utmarker inte fick hindra samerna i deras jakt och fiske och inte heller birkarlarnas handel med samerna (Holmbäck och Wessén 1940; Westin och Olofsson 1962, ss. 140–165).

Den svenska kungamaktens kolonisation av norra Bottenviksområdet skedde alltså i direkt anslutning till Nöteborgsfreden år 1323 mellan Sverige och Republiken Novgorod. Vid den här tiden uppmanades människor i Sverige och Finland till fri bosättning i norr för att markera gräns mot Novgorod. En bofast befolkning som beskattades legitimerade statens territoriella anspråk. Under 1500-talet skärptes konflikterna mellan Sverige, Danmark-Norge och Ryssland ytterligare om det nordliga territoriet i Fennoskandinavien, som då saknade tydliga gränser mellan de tre staterna (Elenius 2014; Lundmark 2008).

Lappmarkernas organisation och betydelse stärktes under Gustav Vasas regeringstid (1523–1560), då han förändrade förutsättningarna för handeln i de svenska lappmarkerna. Förändringen innebar att det gamla systemet med birkarlar på sikt avskaffades för att staten på så sätt skulle få en större kontroll på handeln i lappmarkerna och få in mer skatt (Olofsson 1962, s. 318). Där landskapslagarna gjorde gällande att bosatta hade rätt att ta upp land på

utmarker som ingen jordägare använde som sina egna. Samerna ansågs av Vasa inte som bofasta, utan som ett jägarfolk utan tydlig hemvist, starkt influerat av Olaus Magnus skildring av trakter där samer levde. Olaus skildrade samer som autonoma grupper med egna politiska ledare, men han skildrade varken politisk geografi eller förvaltning hos samerna. Dock värnade Gustav Vasa om samernas rätt att använda landet, med hot om straff för dem som våldförde sig på samernas jakträtt. Av Gustav Vasas brev framgår att han föreställde sig en outtalad gräns mellan bönders och samers intresseområden, av sådant slag som senare kom att utgöra lappmarksgränsen 1673 (Elenius 2014, s. 49).

Gustav Vasas uppmaning om skydd av samiskt område utmanade sedvanerättsliga gränser mellan olika slags nyttjandeområden, men även birkarlarnas privilegier och maktbefogenheter över handel med samer. Detta framgår av ett brev från Gustav Vasa till birkarlarna år 1544 där det står att kungen fått veta att birkarlarna hindrat fattiga bönder från att ta upp hemman i lappmarkerna. Vidare hävdar Gustav Vasa att ”Lapparne” inte behöver oroa sig för att deras jakt ska hindras eftersom ”[...] Skoger och wildmarcker räckie wäl till j then landzendne, så att Lappene och the andre fatige men, som wele sökie och byggie sich hemmen vp, kunne på både sijder vthan hwart anners skade och förderff bliffwe widt macht, [...]” (Elenius 2014, s. 50–52; Gustav I och Almquist, 1895 [1544], ss. 121–122). Här fanns ännu ingen uppdelning utifrån etnicitet vad gällde att etablera jordbruk i lappmarkerna. När Gustav Vasa 1544 uppmanade till fortsatt kolonisation så låg både utrikespolitiska och ekonomiska motiv bakom.

De stora ”ödemarken” som samerna nyttjade sågs av Gustav Vasa som lukrativa inkomstkällor, men samtidigt betonade han att de vidsträckta obeskattade arealerna av skogar, sjöar och älvar var kungadömetts ägor och inte kunde tas i anspråk av enskilda utan kungligt godkännande. Bönderna i Finland uppmanades att röja och odla upp sina erämarkområden (Elenius 2014, ss. 50–52; Olofsson 1962, s. 318). Fyrahundra år tidigare hade processen att införliva finnar och samer i det framväxande svenska kungariket börjat. De hade en autonom politisk historia som självständiga folk innan de blev införlivade i det svenska riket, där svensk etnicitet dominerade staten.

De olika lappmarkerna kan beskrivas som ett slags handelsdistrikt för birkarlarna. Gränserna mellan lappmarkerna anpassades efter älvdalarna som var dåtidens viktigaste kommunikationsleder, sommar som vinter. Vid ingången till 1300-talet var handeln med samerna indelad i Pite, Lule, Torne och Kemi lappmarker där birkarlar var verksamma. Kemi lappmark omfattade den nordliga delen av nuvarande Lapplands län i Finland och ingick i gamla Västerbottens län. Gränserna mellan näringarna i Torne lappmark, där *Området* ingår, var inte definitiva även om samer specialiserade sig alltmer på renskötsel och icke-samer allt mera på boskapsskötsel och åkerbruk. Samtliga folkgrupper i detta område levde under tidig medeltid ett säsongsbetonat liv som var seminomadiskt eller nomadiskt. Det gällde för jakt och fiske, som alla praktiserade, men också för handeln i lappmarkerna som skedde säsongsvis (Hansen och Olsen 2006; Stecktzén 1964; Wallerström 1995; Westin och Olofsson 1962). Samerna och lappmarkerna förknippades med vildmark, till skillnad från den odlade bygden

som förknippades med civilisation. Den föreställda gränsen mellan vildmark och odlad bygd har gett upphov till föreställningar om att denna vildmark skilt sig åt vad gäller ägande och privat egendom, jämfört med andra delar av Sverige, och därför snarare ansetts vara en allmän resurs (Elenius 2014, ss. 32–33).

Samerna hade en traditionell indelning av sitt bosättningsområde i så kallade sitor, som reglerade hur naturresurserna fördelades och användes. Flera sitor förenades i lappbyar, som var större enheter för att hantera gemensamma angelägenheter. De traditionella lappbyarna i Sverige på 1500-talet låg ovanför de svenskspråkiga och finskspråkiga böndernas bosättningsområden runt norra Bottenviken. De hade samiska namn och betraktas allmänt som en samisk organisationsform för att lösa interna samiska frågor (Aikio och Henriksen 1996, ss. 19–20; Göthe 1928; Solem 1970). Termerna lappby och lappmark är svenska benämningar utifrån beskattning och organisering av handeln med samerna. På finska kallades de lapinkylä respektive lapinmaa. Lappbyarna bildade gräns med varandra inom ett område som sträckte sig från den svenska till den finska sidan av riket, somliga över den norska gränsen, och omfattade både skogs- och fjällområdet för renskötsel. Till dem hörde Siggevara och Tingevåra söder och norr om Torneträsk tillsammans med ett tjugotal andra lappbyar.

Ett anmärkningsvärt kulturellt mönster är att i det finskspråkiga området längs Kalix, Torne och Kemi älvar upp till Sonkamutka, sydöst om Karesuando, finns i 1500-talets källor inga lappbyar (Aikio och Henriksen 1996, ss. 19–20; Kjellström 2000, s. 19; Päiviö 2011, s. 106). Lappbyarna i detta område fanns väster, norr och öster om det finskspråkiga område som senare kom att utgöra Övertorneå socken. Området utan lappbyar motsvarar den övre delen av Övertorneå socken och det område där finskspråkiga birkarlar och bönder av gammal tradition bedrivit handel med samerna och säsongsfiske parallellt med samerna. Termen lappby är en svensk beteckning, precis som svenska lapp och finska lapplainen är beteckningar givna av icke-samer, och systemet med sitor och lappbyar anses ha skapats av samerna i en för-statlig tid som ett sätt att internt reglera markanvändningen grundad på sedvanerätt (Solem 1970). Eftersom sedvänjor och rättspraxis för användning av mark och vatten som olika folk skapat åt sig själva är konservativa institutioner som endast långsamt förändras (Arell 1977, ss. 66–70), så tyder avsaknaden av lappbyar i de finskspråkiga delarna av de två älvsystemen att samutnyttjandet av mark och vatten hos finnar och samer är av mycket tidigt datum.

Som beskrivits tidigare sammanfaller 1500-talets avsaknad av lappbyar i det finskspråkiga området med den norske handelsmannen Ottars beskrivning från 800-talet av de fiskande kväverna i de stora sjöarna närmast fjällen. Av olika skäl har det sambandet till stora delar ignorerats i tidigare forskning. Inte desto mindre har sambandet mellan kväver och finnar under 2000-talet lyfts fram som en historisk realitet (Elenius 2019; Harrison 2022b, ss. 558–564; Söderholm 2021). Ytterligare en faktor som bekräftar en sedvanemässig reglering av finsk och samisk markanvändning i övre delen av Kalix och Torne älvsystem är lappmarksgränsen som drogs 1750. Denna följde gränsen för det område som på 1500-talet saknade lappbyar, det vill säga övre delen av Övertorneå storsocken. Dragningen av lappmarksgränsen gjordes här snabbt

och utan de många tvister som präglade gränsdragningen i de södra delarna av Västerbottens län (Lundmark 2006; Norstedt 2011). Även detta tyder på en sedan länge formaliserad och bland finnar och samer erkänd uppdelning av markanvändningen i den nordligaste delen av dåvarande Västerbottens län.

Under perioden från vikingatidens slut gick alltså det fennoskandinaviska området från att ligga i randen av, eller helt utanför, de begynnande statsbildningarna i Norge och Sverige, till att successivt inlemmas i dessa stater genom beskattning och mission. Vid övergången till det som kallas tidigmodern tid (omkring 1500) inbegrep denna beskattning även *Området* genom systemet med birkarlar. Under perioden genomförde staten institutionella förändringar av stor vikt för utvecklingen i *Området*. Ett av syftena med detta var att knyta områdena närmare det svenska riket, och lappmarksborna integrerades i statens ekonomi. Fram till mitten av 1500-talet hade birkarlarna fortfarande monopol på handeln i lappmarkerna och privilegiet att ta upp skatt. På 1550-talet genomfördes genomgripande omläggning av skatteförhållandena. Gustav Vasa ersatte birkarlarnas tidigare verksamhet som skatteindrivare med ett fogdesystem. Många av lappfogdarna var också till en början tidigare birkarlar. De så kallade fjällapparna, bland annat i *Området*, kom att lyda under Torne lappmarks ting dit fogden kom två gånger per år, under vinter- och sommaring (Elenius 2014; Enewald 1920; Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 74; Olofsson 1962, s. 318).

Med avseende på nordligaste Sveriges markanvändningshistoria visar också de ovan diskuterade källorna, att det vid sidan av samisk markanvändning även fanns en finsk kontinuerlig markanvändning från sen järnålder och genom medeltiden av det område som utgjorde Torne lappmark, och därigenom även av *Området* specifikt. Den finskspråkiga befolkningen fanns där innan staten inkorporerade området som en formell del av det svenska kungariket. På samma sätt som vi talar om en kontinuerlig bosättning av ett norskt- och samiskspråkigt folk vid den norska Atlantkusten eller ett svenskt- och samiskspråkigt folk längs Bottenvikskusten från sen järnålder kan vi i svenska termer tala om en kontinuerlig bosättning av ett finskt folk i norra Bottenviksområdet vid samma tid. Som rapporten ska återkomma till i efterföljande avsnitt talar de skriftliga historiska källorna från tidigmodern tid för att tornedalsbönder åtminstone från medeltidens slut använde fiskevatten, slättermyrar och jaktmarker inom ramen för en jordbruksbaserad blandekonomi som innefattande en vidsträckt geografi. i vilken områden inom dagens Talma sameby ingick.

Svenska staten har (bland annat i SOU 1986:36) tagit avstånd från idén om Sápmi som svensk koloni, bland annat baserat på att svensk bebyggelse och kultur varit stor i området, samt att kronan gjort anspråk på området redan på tidigt 1500-talet (Fur 2016 s. 243) men även ännu tidigare, genom birkarlar under 1300-talet (ex. Elenius 2014; Westin och Olofsson 1962). Andra hävdar dock att dessa medeltida anspråk innebär en regelrätt kolonisation, eftersom Sápmi beskrevs som obebott, och därför delades upp i intressesfärer efter freden i Nöteborg 1323 (Fur 2016, s. 243). Att det område som Sápmi utgör, på 1300-talet faktiskt ansågs vara obebott, är föga troligt, eftersom redan då handel idkades med befolkningen där. Dock finns

skäl att tro att den befolkningen ansågs vara så pass ringa och ha ett sådant levnadssätt, att en kolonisation av dessa marker var på sin plats, till stor del för att befästa rikets gränser, men även för att ta del av de resurser som fanns där.

8.2 Tidigmodern tid

En vanlig definition av tidigmodern tid avser som tidigare nämnts tiden 1500–1789. Denna period är särskilt viktig vad gäller att beskriva och förklara kontinuitet och förändring i *Områdets* markanvändning, dels eftersom källmaterialet under denna period blir rikare, dels för att *Områdets* befolkning under denna period ökar och bosättningsmönster- och ekonomiska mönster förändras, i samband med att den statliga inblandningen i *Området* ökar på olika vis.

8.2.1 Siggevara och Tingevara lappbyar: viktiga enheter

För att förstå den geografi som *Området* omfattas av, behöver rapporten redogöra för de lappbyar som under tidigmodern tid utgjorde de största delarna av dagens Talma sameby, nämligen Siggevara och Tingevara, som var belägna söder och norr om Torneträsk. Invånarna i lappbyarna betalade från 1500-talets mitt statlig skatt för jakt och fiske inom sina områden, såsom bönderna betalade skatt för det omfattande fisket i olika sjöar på nära eller långt avstånd från hemmanet (Arell 1977; Päiviö 2011, s. 106). Siggevara och Tingevara (alternativa stavningar finns) är två historiska lappbyar inom Jukkasjärvi socken i Torne lappmark. Dessa fanns innan Jukkasjärvi församling och socken bildades.¹³ Det nordvästliga området, vilket sorterar fjällbosättningarna benämndes Tingevara, medan de sydöstliga delarna benämndes Siggevara (ex. Kjellström 2000; Schefferus 1956 [1673]). I Siggevara var antalet renskötare färre jämfört med Tingevara i början av 1600-talet (Granqvist 2016, ss. 99–114).

Ruong beskriver hur det under 1600-talets tidigare hälft skedde en kraftig expansion inom fjällrenskötseln, främst i Tingevara. Detta fick till följd att gränsen mellan Tingevara och Siggevara försköts, och senare kom att utgöras av Torne älv. Under 1700-talets senare hälft uppdelades Tingevara och Siggevara i mindre byar, där Tingevara kom att utgöras av Saarivuoma och Talma, och Siggevara av Rautasvuoma och Kaalasvuoma. Ruong med flera beskriver även den ökande konkurrensen av markanvändning av inflyttande renskötare från nordligare delar i Norge i slutet av 1800-talet, vilket fick svåra konsekvenser för renskötseln i *Området* (Ruong 1937, ss. 19–21).

Tingevara hade haft sin samlingsplats vid östra Talojärvi (Talojaure), mitt emot dagens Salmi (*Området*) i den nordöstra delen av byns område. Uppgiften är baserad på att kartritaren Olof Tresk på 1640-talet skrev att samerna i Tingevara by tidigare haft sina möten och sammankomster där, men att de nu hade dem vid Jukkasjärvi kyrkby (se fig. 4), som hade blivit deras administrativa centrum (Nordwall 1997; Ruong 1937, s. 19). Enligt K. B. Wiklund bör

¹³Jukkasjärvi församling bildades 1606 som en kapellförsamling till Enontekis församling. Församlingen räknades till Torneå lappmark. Församlingen hette Simojärvi fram till 1673 när församlingsnamnet ändrades till Jukkasjärvi.

Siggevaras samlingsplats ha varit vid Sekkuwara och Sekkujärvi (se fig. 4–6). Wiklund anger också ett berg och en myr, som enligt uppgift ska ligga öster om sammanflödet av Sevujoki och Vittangi älv. Siggevara var en skogssameby och Tingevara en fjällsameby. Uppgifter från 1598 anger att Siggevara låg ”en liten dagsresa” sydost om Tingevara (Nordwall 1997). Det är svårt att med de underlagen i form av historiska kartor, samt beskrivningar från skriftligt källmaterial och tidigare forskning avgöra de exakta gränserna för Tingevara och Siggevara. De uppgifter som Ruong (1937) lämnar talar dock för att båda lappbyarna var belägna inom *Området*.

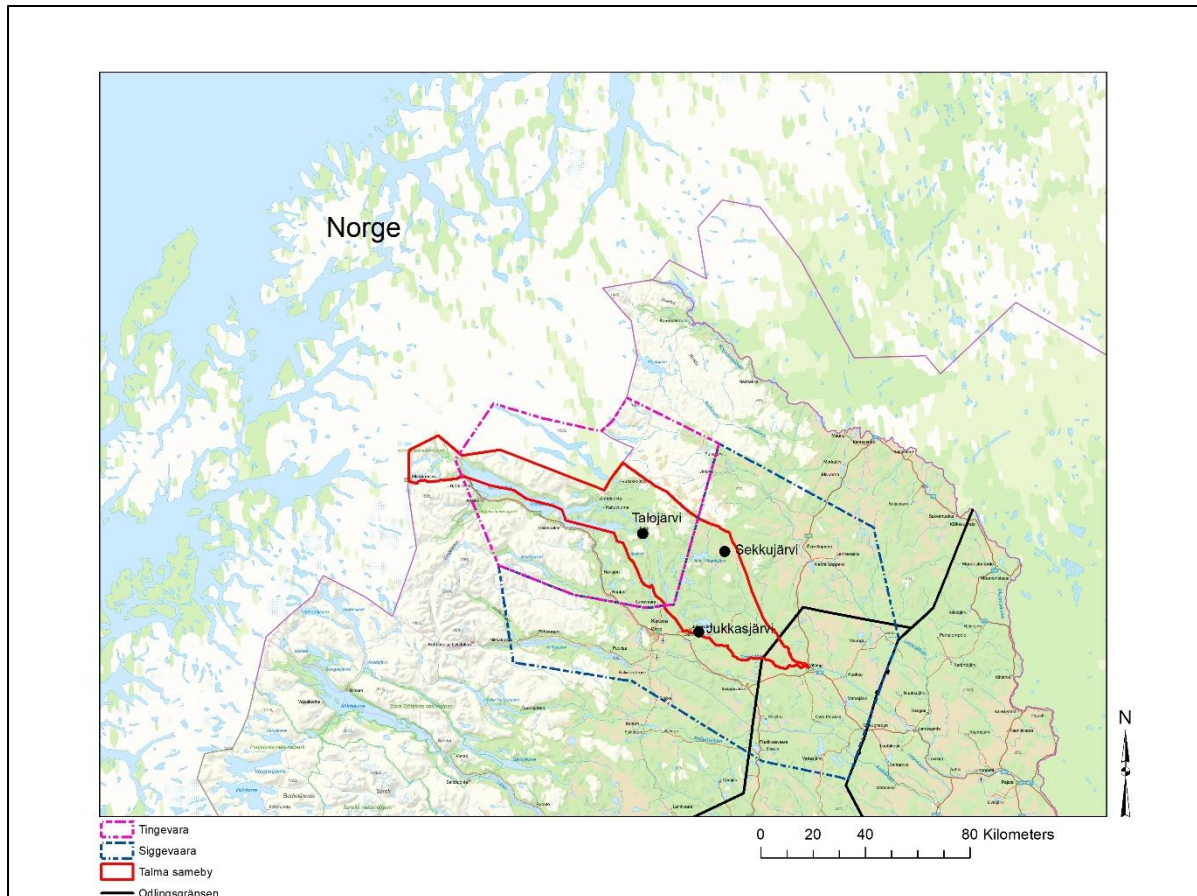

Fig. 4. Karta visande Tingevara (lila streckad linje) och Siggevara lappbyar (blå streckad linje) under tidigmodern tid samt de nuvarande gränserna för Talma sameby i Sverige (röd linje). De lila och blå streckade linjerna i figuren innefattar de fisketräsk som Ruong anger som tillhörande Siggevara och Tingevara utifrån fogderäkenskaper från 1500-talets andra hälft (Ruong 1937, ss. 19, 64–65). Linjernas dragning i figuren avspeglar inte de exakta gränserna för Siggevara och Tingevara. Linjerna illustrerar dock att Siggevara och Tingevara lappbyar omfattade ett större område än det som idag utgörs av Talma sameby. Kartan visar även det relativt nära avståndet mellan Siggevara, Tingevara och den norska kusten. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av rapportförfattarna).

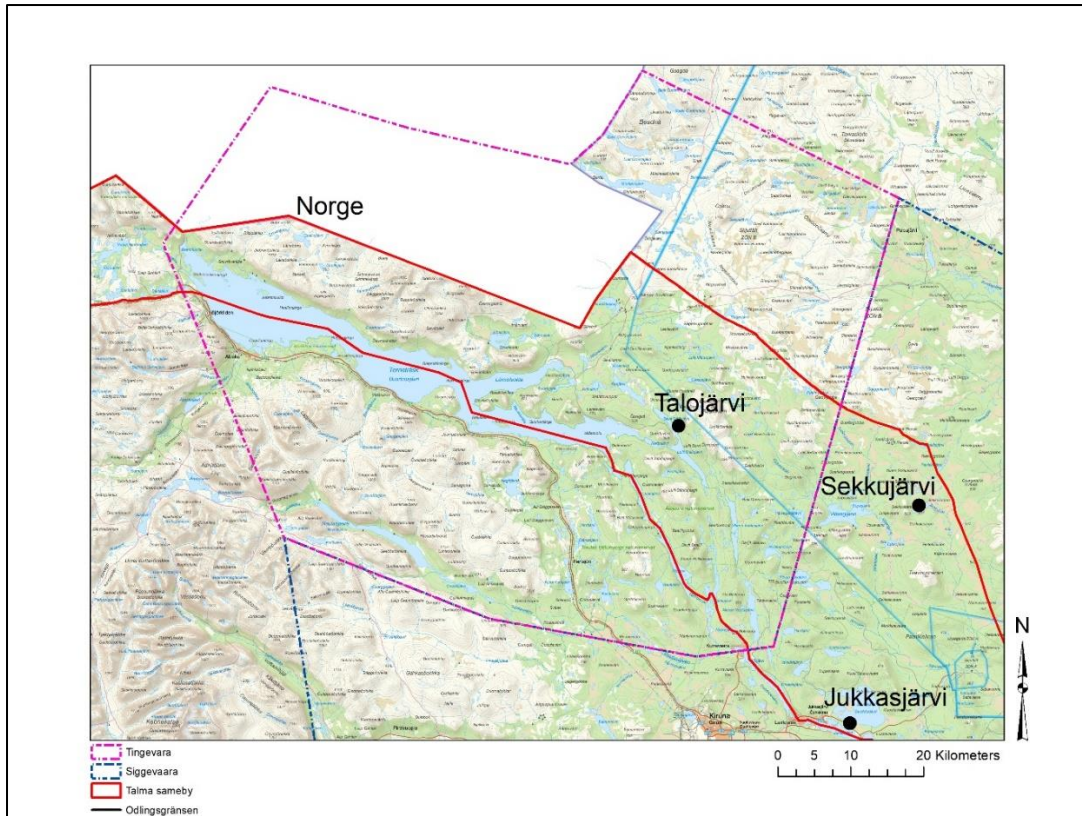

Fig. 5. Tingevara lappby under tidigmodern tid. För källa och källkritiskt resonemang, se bildtext till fig. 4. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av rapportförfattarna).

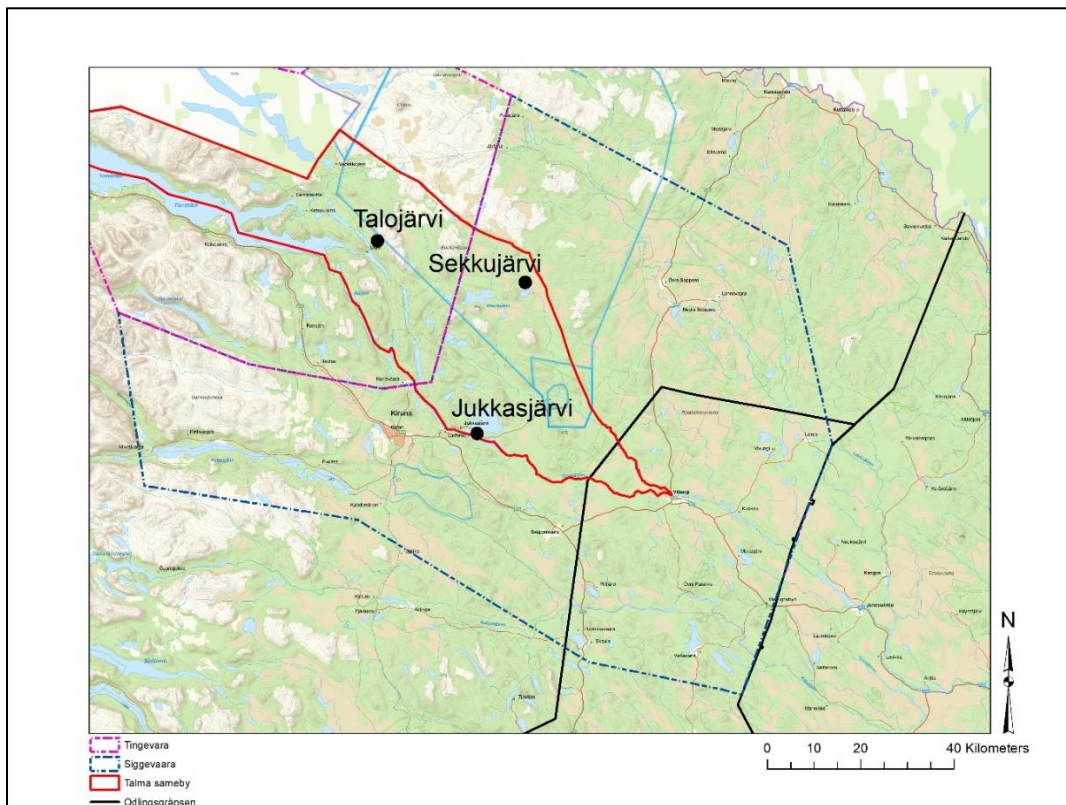

Fig. 6. Siggevara lappby under tidigmodern tid. För källa och källkritiskt resonemang, se bildtext till fig. 4. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av rapportförfattarna).

8.2.2 1600-talens lappmarksprivilegier och en marginellt ökad kolonisation

Under tidigmodern tid ändrades skattesystemet i lappmarkerna till att bli mer systematiskt, och samer började beskattas efter mantal, bosättningsområde, samt hur detta nyttjades. Detta innebar inte att deras markrättigheter ringaktades, utan områden som samer använde erkändes som sedvaneområden. Under 1600-talet förändrades användningen av lappmarkerna på ett påtagligt sätt. Den direkta katalysatorn var gruvverksamheten som etablerades i fjällområdet, som på Nasafjäll, men också i skogsområdet i övre Tornedalen, som i Svappavaara, Pahtavaara och Leppäkoski för att nämna några. Verksamheten vid dessa hade en direkt inverkan på markanvändningen i *Området*, vilket behandlas mer utförligt nedan.

Med nya slags privilegier till nybyggare i lappmarkerna avsåg staten att stimulera etableringen av jordbruk i områden där främst samer levde. Dessa bedrev renskötsel, fiske och jakt, som de betalade skatt för till kronan. Initiativtagare till kolonisationspolitiken var landshövdingen i Västerbottens län, Johan Graan. Han ämnade driva på befolkandet av lappmarkerna för att försörja den fjällnära gruvnäringen med arbetskraft. Genom att stimulera upptagning av nybyggen skulle en infrastruktur av bofasta jordbrukare upprättas. Samtidigt avsåg plakatet att hindra kustbönderna från att göra traditionella säsongsstyrda fisketurer till sjöar i lappmarkerna, delvis därför att de ansågs göra större nytta med att utveckla sina egna jordbruk.

Det första lappmarksplakatet för kolonisation inrättades 1673. Det gav privilegier till nybyggarna i form av friskrivning från militärtjänst och 15 skattefria år för nybyggena. I det förnyade regelverket från 1695 skärptes kraven på att bedriva ett aktivt jordbruk, men nybyggarna hade som tidigare rätt att bedriva jakt och fiske i anslutning till nybygget. Däremot betonades att de inte fick bedriva sådan verksamhet på långt avstånd från hemmet. Likaså förbjöds det långväga säsongsfiske som bönder i Torneå och Övertorneå tidigare bedrivit. I det andra lappmarksplakatet 1695, betonades att nybyggarna inte skulle bedriva jakt och fiske annat än i anslutning till nybygget. Målsättningen med detta var att dela in befolkningen i ”lappar” (som staten benämnde dem), som skulle sköta renar, jaga och fiska, och i jordbrukande finnar och svenskar som skulle idka jordbruk. Både finnar och samer fick däremot, som tidigare, bedriva säsongsfiske i Atlanten och Ishavet (Arell 1979; Göthe 1929, ss. 134–484; Hultblad 1968; Lundmark 2006; Poignant 1872, ss. 16–34).

Utgångspunkten för Graans idéer om en bofast befolkning i lappmarkerna var förhållandena i den södra delen av gamla Västerbottens län. Länet som helhet sträckte sig vid den tiden från gränsen mot Ångermanland i söder till och med Kemi lappmark i norr, med gräns mot Norge och Ryssland. Eftersom gränsen mot lappmarkerna nu också blev en gräns för statliga privilegier för nybyggare, så blev det nödvändigt att slå fast hur gränsen mellan bygden och lappmarkerna skulle dras. Detta gjordes inte förrän i mitten av 1700-talet (Göthe 1929; Lundmark 2008; Norstedt 2011). Den så kallade parallellteorin, som kommer till uttryck i

bland annat de två lappmarksplakaten innebär att nybyggarnas näringar inte ansågs konkurrera med samernas näringar (Andersson och Cocq 2016). Den långvariga och kontinuerliga beskattningen av samer användes också som argument för att territoriet tillhörde kungamakten, samtidigt som jordbrukskolonisation ideligen uppmuntrades. Den historiska beskattningen av samerna samt etableringen av jordbruk och fast bosättning utgjorde dessutom statens främsta argument för anspråken mot andra, konkurrerande stater (Elenius 2014, ss. 50–54). I fogdeanteckningar från 1695 kan man, om nybyggen i lappmarkerna som anläggs, men som inte är införda i de äldre jordeböckerna, läsa att nybyggare ska slå sig ner på bekväma boställen, röja upp och kultivera åker och äng. Dessa nybyggen ska, efter friären skattläggas i sina specifika lappmarker (Norra lappmarkens fögderi 1695–1833).

Lappmarksplakaten förändrade förutsättningarna för markanvändningen i de olika lappmarkerna. Den traditionella flexibla seminomadiska markanvändning av land som var utmärkande för birkarlar, erämarksanvändare, kustbönder och tornedalsbönder med kenttäplatser¹⁴ hindrades av lappmarksplakaten. I stället uppmuntrades fast bosättning (Elenius 2014, ss. 52–55). Staten drog nu en gräns mellan vilka som fick bedriva extensivt fiske och inte. Målsättningen med detta var att upprätthålla indelningen av befolkningen i samer, som skulle sköta renar, jaga och fiska, och i jordbrukande finnar och svenskar som skulle idka jordbruk. Den eventuella upparbetade urminnes hävd som tornedalingarna skulle ha kunnat hävda för sitt fiske ovanför lappmarksgränsen berövades dem av staten genom inrättandet av lappmarksplakaten 1673 och 1695 samt lappmarksreglementet 1749. De beskrivna förändringarna fick viktiga konsekvenser för markanvändningen i *Området*, vilket behandlas utförligare nedan.

Jordeböcker och mantalslängder från *Området* saknas före 1600-talet, och statlig/officiell insyning av nybyggen i *Området* skedde heller inte före 1600-talet. Insyning innebar att en statlig officiell representant kontrollerade att nybygget fullföljt vad som föreskrivits för att kunna erhålla de privilegier som lappmarksplakaten erbjöd, vilket kunde innefatta krav på att husbygge och uppodling av åkermark påbörjats inom två år (Hultblad 1968, ss. 154–155; Lundmark 2008, ss. 42–52). Det är osäkert om kontroll verkligen utfördes. Att insyning inte utfördes tidigare betyder heller inte att inga nybyggen fanns i *Området* före insyningen ägde rum, utan snarare att denna typ av ekonomisk förvaltning och kontroll inte fanns före 1600-talet i *Området*. Tidpunkten i insyningsprotokollen för anläggandet av *Områdets* nybyggen motsvara alltså inte nödvändningsvis den tidpunkt då de anlades, utan när de insynades. Nybyggena kan alltså ha funnits långt innan insyning skett. Insyning skedde på grund av att statlig ekonomisk förvaltning ökade under 1600-talet i *Området*, men den statliga närvaron var låg alltså och insyning skedde inte på årlig basis (Hultblad 1968, ss. 154–155). Att insyning kunde gå till på detta vis, det vill säga att nybyggen daterades till ett senare datum än det verkliga anläggningsdatumet, kan styrkas i insyningsprotokollen, som kan innehålla uppgifter om att byggnader ligger på samma plats som äldre byggnader (DTL 1778–1784). Andra källor

¹⁴ Kenttä, vilket är finska, betyder fåbodplats eller tillfällig boplats där näringsfång, exempelvis jakt, fiske eller myrslätter bedrivs.

visar på sådana fall, där nybyggen vid insyning redan funnits under årtionden, och tiden mellan att ett nybygge anlagts och att det sedan skattlades var vanligtvis femton år, ibland längre. Skattelängderna kan inte återge en fullständig bild av bebyggelsen, utan måste kompletteras med andra källor, till exempel mantalslängder, men att även dessa har svagheter i att det i dessa är svårt att skilja på bofasta och nomader (Hoppe 1945b, s. 51; Hultblad 1968, s. 155). Även Egerbladh (1987, s. 20) framhåller att folkblandningen gör att etnisk tillhörighet är svår att avgöra.

Egerbladh (1987, ss. 18–20) hävdar att både uppkomst och lokalisering av bebyggelse i lappmarkerna styrts av ett tidigare periodiskt utnyttjande av mark, som bosättarna antingen ägt eller hävdad, och som, med undantag för de samiska nybyggena, varit ”belägen på varierande avstånd från en tidigare fast bosättning”. Hon påpekar även att grunden för besittningsrätt till dessa markområden har varierat, men att många verkar ha använt marker på långa avstånd från sina boplatser säsongsvist, och att dessa sedan övergått till fasta bosättningar. Även Tenerz (1962) har framhållit variationen av markanvändningar och markanvändare i *Området*, liksom den långa kontinuiteten i dessa. Han skrev angående 1631 års jordebok för Jukkasjärvi att en fast bosättning måste ha funnits ”långt tidigare” än detta, att den kyrkliga administrationen i *Området* visar på detta, och att tornedalsbönderna, på samma vis som tidigare beskrivits i denna rapport, säsongsvist bebott *Området*, för att sedan slå sig ned permanent och ta upp regelrätta nybyggen. På detta sätt verkar merparten av *Områdets* nybyggen kommit till, särskilt innan lappmarksplakaten och gruvdriften under 1600-talet (Tenerz 1962, s. 252). Tenerz gör gällande att det faktum att nybyggen inte nämns i 1500-talets skattelängder, trots att de bevisligen funnits, beror på den tidens skattesystem, där lappbyar gemensamt skattlades för en viss summa, och där nybyggare ingick. Nybyggare tas även upp i 1600-talets jordeböcker, men där räknas samtliga inom Torne lappmark till ”lappallmogen”. Enligt tidigare resonemang om beteckningar, vilket även Tenerz styrker i sitt resonemang, var inte beteckningen lapp under tidigmodern tid likställt med dagens etniska same, utan det var en beteckning som främst visade på näringsfång. Administratörerna gjorde inte skillnad på etnicitet, utan registrerade skatt baserat på näringsfång. Att det bland den så kallade lappallmogen fanns nybyggare och andra som inte nödvändigtvis ägnat sig åt så kallade lappnäringar framgår bland annat av att i summorna för skatteupptag räknas länsmän och skjutsmän med (Tenerz 1962, ss. 254–255).

Kolonisationen inom Jukkasjärvi församling skedde fram till 1600-talets senare del i de östra delarna och den var mycket begränsad. Under 1700-talet skedde koloniseringen främst genom inre kolonisering, genom att släktingar till bofasta tog upp nybyggen, samtidigt som allt fler samer övergick till fast bosättning. Kolonisationen fick därför ett lugnt förlopp, och nybyggena kunde växa till antal, och kunde alltså främst befolkas av människor inom området (Anderzén 1989; Egerbladh 1987, s. 19). Arell (1977, s. 17) framhåller att denna inre kolonisering och övergång från nomadism till fast boende medförde en förändring i samhällets struktur, där gränser mellan samhällsgrupper blev alltmer flytande. Detta har även diskuterats av exempelvis Henrysson (1988). Bebyggelsen karaktäriserades länge av ensamgårdar, snarare än byar

(Egerbladh 1987, s. 19), vilket är tydligt i *Området*, där de två största byarna Jukkasjärvi och Kurravaara etablerades relativt sent under 16- och 1700-talen.

Kolonisationen av lappmarkerna har alltså skett både spontant och av staten påbjudet. Det har aldrig varit frågan om en svensk ockupation eller invasion, utan snarare en långsam process, där kulturer relativt långsamt och under mycket lång tid mötts och delvis blandats. Det utesluter inte att den sedan tidigare etablerade samiska befolkningen i lappmarkerna fick uppleva intrång när nybyggen togs upp vid exempelvis traditionellt samiska fiskeställen. Ibland trängdes den samiska befolkningen undan med hjälp av metoder som både idag och då ansågs oetiska, exempelvis kunde alkohol användas för att komma över fiskerättigheter till en sjö. I det fallet finns exempel på hur lokala nybyggare i tinget tog samerna i försvar. Vid tinget i Enontekis den 4 februari 1674 besvärade sig allmogen över några ”Finnar” från Torneå som köpte ”af Lapparne” deras bästa fiskerier eller träsk, så dessa blev helt utarmade och tvingades gå på bygden och tigga eller flytta till Norge. I domslutet förklarades hur köpen gick till: ”Och bruka och Umgå bemt. Finnar sålunda med Lapparne, att de först fülle dem med brändvijn, och enär dee blifwa druckne, Narra dee af dem deras bäste fisketräsk och lägenheter.” Ett sådant sätt att lura samer på blev i domslutet strängt förbjudet. (DTL Enontekis tingslag 4 februari 1674). Lars-Levi Læstadius beskrev i början av 1800-talet, utifrån sina erfarenheter från omfattande resor i ungdomsåren, hur de första nybyggarna mycket ofta varit samer som när de förlorat sina renar slagit sig ner som ”Fiskar-Lappar” vid en sjö. Han beskrev i generella termer hur nybyggare då ofta frågade en sådan fiskarsame om fiskemöjligheter, möjligheten till ängar och om skogen. När fiskarsamen öppenlydande besvarade frågorna, så var nybyggaren strax färdig att syna in stället till nybygge. Därefter ville nybyggaren knappt ens unna fiskar-samen att sätta ner ett nät i sjön (Læstadius 1981 [1824], ss. 76–85). Læstadius beskrivning hänvisar inte till någon specifik konflikt utan är allmänt hållen. Domböcker från Enontekis och Jukkasjärvi tingslag visar att i konflikter om fiskesjöar anklagade samer varandra likväl som nybyggare för intrång (Arell 1979). Ändå återspeglar de ovan redovisade källorna att samerna varit utsatta för ett tryck från nybyggare och långväga fiskande bönder. Det återspeglar också att mark och vatten använts på ett mångsidigt sätt av olika etniska grupper under lång tid.

Den interna kolonisationen har ibland likställts med extern kolonisation. Carl Bonde uttalade i ett brev till Axel Oxenstierna “[...]i Norrland hafva vi inom våra gränser ett Indien”, vilket används flitigt för att föra i bevis att Norrland utnyttjats som råvaruleverantör till centralmakten i Sverige, sammantaget med det Bottniska handelstvånget (kort: svensk kontroll över handeln Bottenviken under 1700-talet) (ex. Bäärnhjelm 1976; Lundmark 1971; Nyström 1982). På 1960-talet motsatte sig de politiskt organiserade samerna i vissa sammanhang att bli jämförda med koloniserade i tredje världen, och detsamma gäller för tornedalingar i andra sammanhang (Elenius 2007, s. 93).

Mycket tyder alltså på att den tidiga kolonisationen av *Området* skett genom bilateralt samförstånd. Den av staten påbjudna kolonisationen gav under tidigmodern tid liten effekt. Befolkandet gick ytterst långsamt och utan stora strider. Den svenska statens största påverkan

fram till 1800-tal har skett genom kyrkan och handeln. Lundmark (2008) skriver att den samiska förlusten av mark var en smygande administrativ process, vilket kan vara en tänkbar förklaring till hur förändringen av markdisponering i *Området* gått till. Dock bör det sättas i relation till en ökande befolkning i hela landet, en moderniserings- och industrialiseringsprocess, ökad offentlig administration och utveckling av formella institutioner som har påverkat traditionella levnadsmönster. Den stora inflyttningen till *Områdets* närområden skedde först i början av 1900-talet i och med etableringen av Kiruna samhälle och gruvor.

8.2.3 Näringsfånget fortsätter vara differentierat

Under den tidigmoderna periodens inledning fanns i Torne lappmark således en ekonomi som inbegrep flera markanvändningar, dels av människor som bedrev nomadiserande rensköttsel, dels av människor som hade en mer bofast livsföring. Människor i *Området* har varit rörliga, och har vistats säsongvis inom olika områden. Många samer har vistats både inom *Området* och utanför under årets olika perioder, men har även kunnat vara frånvarande under längre perioder. Rörelser mellan lappmarkerna verkar ha förekommit relativt frekvent, och i tingsprotokoll från 1663 och 1664 (Tingsprotokoll Jukkasjärvi den 28 januari 1663; Tingsprotokoll Jukkasjärvi den 29 januari 1664) så beskrivs hur "lappar" från Lule lappmark kommit till Torne lappmark för att nyttja sina fädernas och förfädernas marker och fiskevatten, varpå de döms att återvända till Lule lappmark. Detta visar dels på att samers utnyttjande av mark var flexibelt. De kunde flytta till andra områden, men också återvända till områden som de av arv ansåg sig berättigade till. Det visar också hur 1600-talets rättssystem bedömde flyttningar som inte var officiellt sanktionerade, och därmed inskränkte tidigare former av marknyttjande. Det finns i tingsprotokollen många exempel på hur människor måste ansöka i tinget om att få flytta från lappmarken till socknarnas nedanför. En redogörelse i dombok från Torne lappmark 1749 beskriver att anledningen till att delar av Jukkasjärvi församling flyttar från församlingen under vintertid måste undersökas, samt att ingen i "denne som de södre Lappmarckerne någon afdelt skattland innehafwa" motiverat av flyttningar efter boskapens [renarnas] bete (DTL 1749).

Under 1600- och 1700-talen flyttade samer med sina renhjordar för att hitta lämpliga betesmarker under olika årstider. Denna livsstil kallas ibland rennomadism (ex. Arell 1977). Larsson och Päiviö Sjaunja (2022, s. 161) har valt att använda termen renpastoralism, baserat på att nästan alla hushåll i det inre norra Fennoskandinavien, även de som levde av fiske och jakt, hade ett fåtal renar, samt en mer eller mindre mobil livsstil under den tidigmoderna perioden. Därför anser de att begreppet nomad inte kan begränsas till de som säsongvis flyttade för att söka renbete, utan även måste inkludera nomadiska fiskar- och jägarhushåll. I denna rapport används termen rennomadism och i övrigt används beteckningar som beskriver aktiviteten, ibland i relation till etnicitet, exempelvis *helnomadiserande renskötare*, *renskötande samer*, eller *renägande tornedalingar*.

I ett långt historiskt perspektiv har samer och tornedalingar haft ett relativt likartat sätt att försörja sig på, genom en kombination av fiske, jakt, renägande och handel. Skillnaden är att samerna tidigt specialiserade sig på renskötsel och renavel medan finnarna specialiserade sig på boskapsskötsel, svedjebruk och åkerbruk, men båda folkgrupperna har fram till idag behållit renägande som en viktig kulturell beståndsdel. Den viktigaste gemensamma näringen för samer och tornedalingar är fisket. Därför är det framför allt fisket som återkommer som tvist i domböckerna från 1600-talet och framåt. Historiska källor visar att fisket spelade en mycket viktigare roll i Tornedalen än i de svenskspråkiga områdena i gamla Västerbotten (läs mer om fisket i kommande text) (Antti 1918; Bergman och Ramqvist 2017; Steckzén 1964). Samer och tornedalingar hade fram till åtminstone 1500-talet ett likartat sätt att leva, som var särskilt beroende av fisket. De levde semi- eller helnomadiska liv utifrån en anpassning till en årscykel för fiske och jakt. Sättet att i historieskrivning likställa svenska och finska jordbrukare i norra Sverige stämmer därför inte. För finnarna förblev jordbruket, mycket längre än för svenskarna, en binäring medan fisket var huvudnäring (Dahlgren 1967, ss. 199–204; Enequist 1935; Granlund 1967, ss. 155–198; Hederyd 1991). Det återspeglas i hur fisket bedrevs i lappmarkerna av den finskspråkiga befolkningen i Torne och Kalix älvdalar.

Markerna hade alltså under tidigmodern tid en låg befolkningstäthet och användes inledningsvis på delvis skilda vis av samer och tornedalingar, vilket möjliggjorde en relativt fredlig samexistens mellan nybyggare och icke-bofasta samer. Bortsett från ett antal tvister (Arell 1977; DTL 1639–1795) drog de båda grupperna generellt sett stora fördelar av varandra, och på grund av avsaknaden av etablerade byar, regelbunden förnödenhetstillförsel och utbyggd infrastruktur, blev de boende i *Området* i hög grad beroende av varandra (Barck 2000; Nordin 2002). Hansegård (1978, s. 143) visar att samer från *Området* oftare hade konflikter med norrmän under sina säsongsvisa vistelser i Norge sommartid, eftersom deras renar och annan boskap gick fritt på somrarna och då åsamkade skada på norska jordbrukares skog och mark. Även nybyggena i Sverige kom i ökande utsträckning att konkurrera med den nomadiserande renskötseln om markerna och resurserna. Detta lämnade avtryck i form av ett ökat antal tvister i häradsrätterna mellan olika markanvändare i *Området*. Antalet rättsfall under perioden 1660–1709 var 18 i Jukkasjärvi (Arell 1977 ss. 139ff), vilket delvis rör *Området*.

En mångfald av markanvändningar, med flyttningar mellan ett fåtal uppehållsplatser, är karaktäristiskt för människor som livnär sig av främst jakt och fiske (Hultblad 1969, s. 64). De bosättare¹⁵ som nyttjade geografier som bör ha omfattat *Området* från och med senmedeltid och framåt livnärde sig på vad naturen kunde ge i form av jakt, insamling av ätbara växter men främst fiske. De tidigaste bosättarnas boskapsskötsel var således till en början ingen huvudnäring, men efterhand tog de med sig boskap, främst kor, får och getter, till de nya bosättningarna (Frödin 1952, s. 18; Hansegård 1978, ss. 76–79), och de började även hålla sig med ett fåtal egna renar. Detta gav en större trygghet ifall jakten och fisket inte räckte till. Även om annan resursanvändning var viktig, så blev boskapsskötsel en förutsättning för att inflyttade

¹⁵ Se resonemang om marknyttjande, bosättare, bofasta och hel- och havnomadiserande levnadssätt nedan, samt i avsnitt 9, Diskussion och slutsatser.

kunde bli mer bofasta. Boskapsskötseln innebar även att bosättarna blev beroende av naturliga betesmarker och slätter i skog och på våtmarker, eftersom djuren behövde hö för att klara vintern i det stränga klimatet (Berggren 1960, ss. 83–86; Frödin 1952; Hansegård 1978, ss. 83–86). Boskapen släpptes lös för att beta i skog och mark när det blev barmark. De resterande nio månaderna per år behövde de utfodras inomhus, vilket innebar ett strävsamt arbete för att ordna foder för denna långa, kalla period (Hansegård 1978, ss. 42, 79).

De tidiga fasta bosättningarna i *Området* var enkla till sin karaktär, och bosättarna levde, förutom på fiske och jakt, i huvudsak på en så kallad extensiv boskapsskötsel (Frödin 1952; Hansegård 1978), som helt grundades på den naturliga vegetationen vad gäller såväl bete som insamlat foder, till skillnad mot så kallad intensiv boskapsskötsel, som uteslutande nyttjade odlat bete och foder. Extensiv boskapsskötsel betyder dock inte avsaknad av kulturpåverkan (Frödin 1952, ss. 5, 9), vilket även gäller för både extensiv och intensiv renskötsel. Efter en tid började korn odlas, men det hann ofta inte mogna, och användes därför som foder till kreatur (Hansegård 1978, s. 69). Utöver jakt, fiske, renskötsel och boskapsskötsel ägnade sig människor i *Området* åt handel, småskalig produktion av olika slöjd- och bruksföremål, limkokning, arbete som roddare och i bergsbruk med mera (de La Motraye 1918; Grape 1969 [1804], ss. 263–269; Liljeblad 1997 [1788], s. 29).

Bosättningarna etablerades på platser lämpliga för småskaligt jordbruk, jakt och fiske, och låg ofta strategiskt invid en älv eller vid en sjö. Bland de tidigaste bofasta var markägandet varken väl definierat eller individuellt (Arell 1977, s. 57; Norstedt 2011, s. 22; Hallberg och Nyström 2021, ss. 27 ff; SOU 1957:30, s. 22) och vid etableringen av bosättningarna fick bosättarna också rätt att nyttja de, för hushållet nödvändiga, delarna av kringliggande skog, naturlig ängsmark och vattendrag. Detta tillvägagångssätt kunde fungera förhållandevis väl, trots att överenskommelser grupper emellan var muntliga och statlig närvaro liten (Elenius 2015; Isaksson 1967; SOU 1957:30, ss. 19–20). Egerbladh (1987, s. 18) beskriver att landtagandet gick från hävd till privat egendom. Tillvägagångssättet är ett exempel på en urgammal landtagningsmetod (Hellström 1917) och kunde förmodligen fungera eftersom *Området* var ytterst glest befolkat, och konkurrensen således liten. Vidare var de få människor som vistades i *Området* beroende av varandra, och kunde dra nytta av varandra på ett ömsesidigt vis.

Det är, förutom det som är belagt i källmaterialet, rimligt att utgå från att *Området* kontinuerligt nyttjats av andra än samer innan 1600-talet. Långa fiske- och handelsresor bland tornedalsbönder, bland annat upp efter Torne älv, är väl dokumenterade. Likaså användes slätterängar som kunde ligga flera mil från huvudbosättningen (ex. Elenius 2014, ss. 49–55, 2015; Grym 1959, ss. 38–42; Hoppe 1943, s. 79–82, 1945, ss. 68–69; Hultblad 1968, s. 64; SOU 1957:30, s. 35; Tolonen 1954, s. 87; Torneaus 1901 [1653], s. 18; Wiklund 1921, ss. 210–212). Älvens vikt som kommunikationsled understryks av tidiga reseskildringar och genom kulturgeografiska forskningsprojekt (de La Motraye 1918, ss. 192–237; Hoppe 1945b, ss. 15–16; Roman 1818, ss. 3–7).

Torne älv har sitt källflöde ur den stora fjällsjön Torneträsk, och älven utgör ett sammanhängande naturligt kommunikationssystem, vilket omfattar en obruten farled över drygt 50 mil. Det gick alltså att med båt ta sig både upp- och nedströms med båt längs hela älven (Grym 1959, ss. 35, 37–39). Hoppe (1944, ss. 79–80) beskriver att Torne- och Muonio älvar var de bästa sammanhängande farlederna i hela länet, vilket möjliggjorde torneböndernas fiskefärder ovan lappmarksgränsen. De fiskade ända uppe vid Karesuando och Kuttainen, vilket syns i fiskeregister från bland annat 1554 och 1601. Att Torne älv med inkluderande vattensystem har varit en betydande del av de finskspråkiga människornas vardag i Torne lappmark, styrks även av att ordet ”älv” på meänkieli heter ”väylä”. Ordet ”väylä” betecknar samtidigt en huvudled eller farled (Meän Sana 2023; Stora finsk–svenska ordboken). Torne älv utgår från *Området*, som även har många fiskrika sjöar, ströängar och olika slags småvilt. Vidare finns dokumentation som visar att bland annat birkarlar och andra icke-samer nyttjat fiskevatten, samt att tortedalsbönder länge färdats långt från sina boplatser för att fiska. Tidsautentiskt källmaterial visar på dokumenterat säsongsvist marknyttjande av icke-samer av *Området* före 1600-talet, även om få skriftliga dokumentationer finns där detta explicit är nedskrivet. En del direkt platsanknutna uppgifter finns även i det tidigmoderna källmaterialet (se exempel i följande avsnitt). Det är således orimligt att utesluta icke-samiskt nyttjande av *Områdets* marker, och rimligt att anta att tortedalingar nyttjat *Området* säsongsvist, jämte samer, redan under medeltid.

Som ovan nämnts så gjordes *Områdets* samer under 1500-talet skattskyldiga till kronan samtidigt som nybyggen uppmuntrades, allt i takt med att lappmarkerna allt hårdare knöts till det växande svenska riket. Under senare delen av 1600-talet genomfördes politiska reformer med avsikt att påskynda nybyggandet i lappmarkerna ytterligare. En betydande drivkraft för detta var införandet av de tidigare nämnda lappmarksplakaten (1673 och 1695). Staten strävade efter att lappmarkerna huvudsakligen skulle befolkas av jordbrukare parallellt med samiska renskötare. Finskspråkiga fortsatte att dominera nybyggandet (Elenius 2015, ss. 85 ff; Hoppe 1945b; Hultblad 1968; Isaksson 1967). Lappmarkskolonisationen ledde även till att många samer valde att bli bofasta jordbrukare för att dra nytta av förmånerna som dessa innehöll. Många andra samer ägnade sig åt nomadiserande renskötsel. Andra samer hade jakt och fiske som försörjning (Ruong 1937, ss. 25, 36) utöver handel och andra inkomstkällor, och fortsättningsvis behövde de småskaliga jordbruken kombineras med jakt och fiske för att klara försörjningen, vilket också staten utgick från när etableringen av nybyggen uppmuntrades. Efter att nybyggen kom att regleras mer av staten från och med den senare delen av 1600-talet, ökade även det statliga inflytandet över markanvändningen i *Området* successivt (Cramér och Ryd 2012; Elenius 2015, ss. 85 ff).

Det var vanligt att de tidiga nybyggarna i Torne lappmark var samer. Det var inte ovanligt att samer som av olika anledningar blivit av med sina renar började kombinera fiske med jordbruk och etablerade ett nybygge. I den del av lappmarken som låg längs Kalix älv var de första nybyggarna till övervägande del samer. Den första nybyggaren i Parakka hade samiskt ursprung och likaså i Vettasjävi och sannolikt i Piilijärvi och Soppero (Hoppe 1944, s. 79). Den

extra ordinarie domhavanden (justitiarien) i Torneå och Kemi lappmarker, Carl Sadelin, skrev 1740, på anmodan en beskrivning om de två lappmarkernas jurisdiktion. Han kallade de som bodde i Torne lappmark för "Lapländare i Torneå Lapmark". De som ägde "RenCreatur" kallades fjällappar. Det var de som bodde i tält eller kåta och ständigt flyttade med renarna. De "Lapländare" som bodde närmare bruken och Övertorneå socken kallades skogslappar. De hade mestadels ett fåtal eller inga renar alls. Därför hade åtskilliga av dem lagt sig på at årligen sine skatteland förbättra med åker och Engzbruk, bygga hus och gårdar, samt föda de wanlige Creatur som andra Landtmän". Han beskrev hur dessa bofasta skogssamer inte flyttade mer än andra hemmansbrukare. Dessa uppodlade fastigheter kunde sedan "gå i arf, i Börd, i köp och skiffte under Jnteckning, upbud och fasta med flere sådanne actus juris Patronatus, in Summa blifwit ansedde som skatteägor, hwar emot andre hemmans bruk på utmark, Almänningar och andre af Laparne obrukade platzer, blifwit hålne för Crono." Sadelin skriver att både fjällsamer och jordbrukande skogssamer finns under Jukkasjärvi tingsställe, men att de jordbrukande skogssamerna utgör ett mindre antal. I nästa stycke jämför han fjällsamernas nomadiserande tillvaro med hur hemmansägarna är "fiärrwägade" i fiske (Fellman 1910, ss. 178–179). Det är tydligt hur samisk etnicitet hos Sadelin baserar sig på näring och inte på blodsband. När skogssamerna börjar med lantbruk blir de hemmansägare. Av beskrivningen framgår också att de, precis som tordedalingarna, sysslade med fiske på långt avstånd från den fasta bosättningen.

Också i Jukkasjärvi finns exempel på samiska nybyggare, kanske de allra första i anslutning till nuvarande Gabna och Talma samebyars område. Ett av de tidigaste dokumenterade nybyggena i Sautusjärvi är av samisk härkomst. Inför tinget i Jukkasjärvi den 18 januari 1693 framträdde den samiske länsmannen i Siggevara lappby, Olof Mikkellsson Törnquist, och gjorde anspråk på sin faders tidigare ägor vid Sautusjärvi. De hade de senaste 28 åren använts av samens Per Persson från Siggevara utan att han betalat skatt för detta. Det är oklart i vilken mån den förste ägaren bedrivit boskapsskötsel och jordbruk. Jakt och fiske tillsammans med renskötsel var förmodligen huvudsysselsättningen, men Persson hävdade att han hade byggt några hus och förbättrat "hemmanet" och förökat dess värde. Han erkände Mikkellsson Törnquist som den rätte arvtagaren och eftersom Persson nu flyttat till Tärendö så kom de överens om 20 daler kopparmynt för övertagandet. Rätten ansåg det skäligt att Mikkellsson Törnquist därefter skulle tillträda och äga hemmanet (DTL Jukkasjärvi tingslag, 18 januari 1693, s. 195). Det var alltså tre samer från Siggevara lappby som hittills efterträtt varandra som ägare till nybygget. Nästa ägare till nybygget var bruksarbetaren Jöns Eriksson Stålnacke, förmodligen av svensk etnicitet, i Svappavaara koppargruva. Priset var 160 daler kopparmynt, vilket var åtta gånger högre än det Mikkelson Törnqvist själv betalat, en makalös fastighetsaffär för den samiske länsmannen. Ett halvår senare anmälde Stålnacke köpet inför tinget för första gången, med möjlighet för släktingar till säljaren att lägga in veto om de ansåg sig arvsberättigade. Hemmanet var beläget under Siggevara lappby. Stålnacke blev bofast jordbrukare vid Sautusjärvi där han kombinerade boskapsskötsel och åkerbruk med visst renägande och renskötsel. (DTL Jukkasjärvi tingslag, 18 januari 1693, s. 241; Hoppe 1944, s. 84). Fallet med ägaröverlåtelserna av hemmanet i Sautusjärvi visar att bosättning och jordbruk

inte var knutet till enskilda folk eller etniska grupper som finnar, svenskar och samer. Näringarna var mer gränsöverskridande mellan etniska grupper än i en senare tid.

Jordbruksbosättningar uppstod på 1600-talet norr om lapplandsgränsen längs den västra och norra delen av Övertorneå socken. De etablerades på ställen som under lång tid varit säsongsbosättningar för fiskande tornedalsbönder, men en stor del av nybyggarna var också samer som började kombinera jordbruk med fiske och renskötsel. Byarnas invånare fortsatte dock att föra ett arealkrävande liv då deras näringsfång krävde att stora ytor användes. Ängar, fiskevatten och jaktmarker kunde ligga långt ifrån byar och hemman (Barck 2000; Hoppe 1945b; Jukkasjärvi hembygdsförening 1999). I uppbörds och jordeböcker från 1700-talets början anges jordbruksbosättningar i Lainio 1631, Ullatti 1632, Parakka 1642 och Kuttainen 1650. Hoppe (1944, s. 79) anger att en del av tidsuppgifterna är felaktiga och andra inte verifierade i exempelvis mantalslängder från 1600-talet. Även om inte alla tillkomstår alla gånger är verifierade så står det klart att nybyggen tillkom både före och efter det första lappmarksplakatet från 1673 (Hoppe 1944, ss. 79–81). På kartritaren Olof Tresks karta över Torne lappmark från 1643 (Hoppe 1944, s. 83) finns bland annat ett nybygge angivet på platsen som senare kommer att benämnas som Kuoksu.¹⁶ Det var alltså inte enbart statlig uppmuntran till nybyggesprivilegier i lappmarkerna som var drivkraft, utan även en spontan bosättning som föregåtts av handel kombinerat med fiske under många generationer.

I ett domslut från 1661 i Enontekis beskrivs hur Per Henriksson, från Juoksengi i Tornedalen, etablerat en bosättning med kreatur och ängsbeten i Kuttainen nära Karesuando. En same i Suonttavaara gjorde anspråk på de fasta ägorna med betet. Tvisten löstes genom att Henriksson betalade 2 riksdaler till samem. Sedan skulle han behålla ”sitt Ny booställe, uthan Något widhare klander” (DTL Enontekis tingslag, 4 februari 1661, s. 26). Trettio år senare hade den tornedalske Per Henriksson dött, men änkan Agneta hade utvecklat jordbruksfastigheten. Hon hade 1669 köpt ängsmarker av Per Eriksson och 1670 av Olof Hansson, båda från Suonttavaara lappby. (DTL Enontekis tingslag, 6 februari 1671, s. 60). De var antagligen samer och det intressanta är att en manlig jordbrukare från Juoksengi, hans överlevande hustru i Kuttainen, som förmodligen var same, och två samer från Suonttavaara var inblandade i fastighetsaffärer som rörde jordbruk innan det första lappmarksplakatet 1673.

I kronofogde Anders Hackzells beskrivning av Torneå och Kemi lappmarker från mitten av 1700-talet anges, utifrån 1695 års skatteregister, hur bosättningsmönstret i Torne lappmark såg ut längs den övre delen av Torneå, Lainio och Kalix älvar. I Tingevara lappby fanns vid den tiden 111 lappland eller skattelappar och sex nybyggen (Fellman 1910, ss. 113–120). I Hackzells beskrivning av förhållandena under första hälften av 1700-talet anges hur det i Torne lappmark vid den tiden fanns nybyggen i Kuoksu, Vittangi, Parakka (Tabors berg), Ullatti och

¹⁶ Se reproduktionen av Olof Tresks karta från 1643 (Tresk och Ahnlund 1928) med inledande kommentar av historikern Nils Ahnlund. På kartan finns byn ”Pirkokylas” (sv. Björkbyn) utmärkt, den by som Hoppe tydligt identifierar med senare tiders Kuoksu som namn på byn, vilket också stämmer med placeringen av Kuoksu på nutida kartor.

Vettasjärvi (Keinosuando). På de fem platserna fanns 15 nybyggare med sammanlagt 105 kor (Fellman 1910, ss. 113–120). I den nordligaste delen av Torne lappmark, i närheten av Muonioälven, uppstod under senare delen av 1600-talet samisk- och finskspråkiga bosättningar ovanför lappmarksgränsen i Kuttainen, Karesuando, Idivuoma, Närvä, Maunu och Gunnare. På de sex platserna fanns 1738 tio nybyggen med drygt 60 kor. De viktigaste näringarna var fiske, boskapsskötsel och renskötsel (Hoppe 1944, ss. 82–83). Ovanstående exempel visar hur samisk- och finskspråkiga använde mark och vatten parallellt under 1600-talet. Sjöarna Jukkasjärvi och Sautusjärvi är nära förbundna med varandra. Som tidigare beskrivits bedrev finskspråkiga fiskare från Tornedalen i mitten av 1500-talet kontinuerligt säsongsfiske där över somrarna, som de betalade statlig skatt för. Det ingick i det historiskt belagda säsongsfiske som finns haft i fjällsjöarna långt innan Bottenviksområdet blev inlemmat i den svenska staten. Det fanns även svenskspråkiga som använde mark och vatten. Det kunde vara präster som drev jordbruk eller gruvarbetare som etablerade sig som jordbrukare.

De som anlade nybyggen hade många gånger generationers erfarenheter av boskapsskötsel i botten, men också motsvarande erfarenheter av renägande och renskötsel. En mantalskommissarie reagerade 1684 på att nybyggarna i lappmarkerna hade så stora djurbesättningar utan att ha samma förpliktelser som bönderna i kustlandet. I hans beskrivning av djurbesättningarna framgår tydligt hur nybyggarna kombinerade boskapsskötsel med renskötsel. Mickel Hindersson i Parakka angavs ha 16–20 kor, 2 hästar, 25–30 får och några renar, Hindrich Mickelsson i Vittangi ägde 6, kor, 8 får, renar, Måns Mårtensson i Karesuando ägde 25–30 kor, 400 får, 300–400 renar (Hoppe 1945a, s. 69). Förteckningen visar att alla jordbrukare hade ett antal renar men det fanns också sådana som ägde många renar.

8.2.4 Myrslåtter och kenttäplatser under tidigmodern tid

Höproduktionen för de bofasta var oftast belägna vid de viktiga översilningsmarkerna i *Området* medan åkermarken utgjordes av den mark som var belägen nära boplatserna där djuren betade och gödslade marken. Dessa marker benämndes som inägor och inhägnades ofta med gärdesgårdar. Marken för höproduktion var utmarken, och oftast var dessa marker belägna vid de bredare och flackare delarna av älvar och bäckar, samt vid myrar. Det är just i sådan natur som de flesta ströängarna fanns belägna inom *Området*. (Akt nr: KIJ–35, ss. 8–16). Ströängar (även kallade utängar, utägor eller utmarker) är en benämning på naturliga betes- eller slåtterängar som är avskilda från gården. Ströängar är alltså naturliga ängar, innebärande att de inte var uppodlade, utan var bevuxna med vilda växtslag. De var ofta belägna på myrar och våtmarker, varför de kunde hållas relativt fria från andra, för slåttern konkurrerande, växter. Även naturliga betesmarker ute i skog och mark användes för sommarbete (Berggren 1960; Hellström 1917). Ströängar, liksom andra utägor, har varit viktiga resurser, där odefinierat eller kollektivt ägande och nyttjande successivt övergått till mer väldefinierat, privat ägande och nyttjande (Hallberg och Nyström 2021, ss. 27 ff).

När nybyggen anlades i *Området* fanns inga odlade ängar, och när ängar och åkermarker vartefter uppodlade fortsatte dessa att vara väldigt få till antalet. De bofasta var därför beroende

av slåttarna på ströängarna för att kunna utfodra sin boskap under de månader de inte kunde beta fritt, vilket gällde under minst nio månader av året (Berggren 1960; Hansegård 1978, ss. 79, 134). Detta innebar att de naturliga ströängar som fanns blev av yttersta vikt för gårdarnas överlevnad, och dessa ängar kunde ligga ute i skogarna på flera mils avstånd från kärnhemmanet (Arell 1979, ss. 54–62; Barck 2000; Kurravaara Ortnamnsförening, 2014, s. 42; Læstadius 1824, s. 10; SOU 1957:30, ss. 21, 35). Även gräsbevuxna holmar i älvar och vattendrag inom byarna i *Området* har i princip samtliga använts för bete och slåtter, en del av dem åtminstone in på 1960-talet (se fig. 16–19 under rubriken Bilagor i denna rapport; Gunér 1976; Hansegård 1978, s. 82). Ströängar förekommer även i andra delar av Sverige, men har varit av särskild vikt i *Området* på grund av bristen på odlingsbar mark och ett hårt klimat. Det lilla som kom att odlas hann ofta inte mogna helt. De små jordbruken behövde även kompletteras med jakt och fiske för överlevnad (Hansegård 1978, s. 18; Roman 1818, ss. 16, 32, 34).

Fodret som ströängarna gav var magert och inte särskilt näringsrikt, varpå det blev än viktigare att ta vara på all avkastning som ängarna kunde ge. De djur som utfodrades var av sådant slag (får, getter, fjällkor) att de kunde livnära sig på denna typ av foder, men höet kompletterades likväl med andra växter, främst med löv, men även med mossa och lavar (Berggren 1960, s. 102; Hansegård 1978, s. 87). Boskapen var små i storlek, och mjölkproduktionen liten (Hansegård 1978). De renar som ägdes av bönderna kunde, liksom idag, livnära sig ute i markerna, och sköttes av renskötare. De tama körrenarna som hölls vid gårdarna behövde utfodring. En del ängar, som var rikare, kunde slås varje år, medan andra magrare ängar kunde slås vartannat eller vart tredje år (Hansegård 1978, s. 75; SOU 1957:30, s. 36). För att ängarna inte skulle växa igen av mossa och ris, för att gynna starr och fräkenväxter, samt för att tillföra näring till ängarna, kunde ängarna ömsom medvetet översvämmas, och ömsom torrläggas. För att åstadkomma detta användes vattendrag som gick bredvid, eller genom ängarna, och vattnet fick antingen sila över ängarna, under en period sättas helt under vatten genom att vattendragen dämades upp, eller att vattnet helt dämades bort och torrlade de sankt ängarna. Detta innebar att de naturliga ängarna kultiverades (Frödin 1952, s. 175; Hansegård 1978, ss. 82–84; Hellström 1917, ss. 204–207; Österman 1976).

Ängarna slogs med lie eller skära och höet räfsades och hässjades på torkställning därefter. Vid de rikaste ängarna kunde lador uppföras för förvaring av höet till vintermånaderna, av logistiska skäl. Det var nämligen lättast att transportera höet under vintern på kälke dragen av ren när myrar, sjöar och vattendrag frusit. Renen lämpar sig väl för vintertransporter då deras klövar är väl anpassade för att färdas på snö. Hö kunde även fraktas med båt, exempelvis över Torneträsk, som frös till sent på året. Hö kunde ibland transporteras med häst, men detta krävde att vägen till och från ströängen trampades i omgångar medan marken frös till, för att göra den framkomlig för häst och kälke. Hästar lämpade sig inte för transport i våtmarker under snöfria månader. Även där har renar lättare att färdas. Hästar var ovanliga i *Området* under lång tid. De förekom vid bergsbruket i *Området* från 1600- till 1800-talet, men var ovanliga i jordbruket fram till omkring förra sekelskiftet (Hansegård 1978, s. 77, 86; Ruong 1937, s. 32; Tolonen

1954; Österman 1976), inte minst för att de krävde mycket foder, varma stall, var känsligare för kyla och därmed betydligt besvärligare och dyrare i drift än renar. *Området* saknade under lång tid regelrätta vägar, så transport skedde antingen med ren (drag eller klövje), båt via vattendragen, eller till fots på stigar som gick längs älvkanterna och genom skog och mark. Eftersom ströängarna kunde ligga på långa avstånd från kärnhemmanet, och slåttern var ett tidskrävande arbete, kunde det innebära övernattningar vid ströängarna. Ibland sträckte sig slåtterresorna över 1–2 veckor, där stora delar av familjen, män, kvinnor och barn tillsammans slog, räfsade och hässjade höet vid de olika ängarna. Det förekom ofta att man under resorna passade på att jaga småvilt samt fiska. Arbetet var både blött och slitsamt (Hansegård 1978, ss. 84–86; Kurravaara Ortnamnförening 2014; Tolonen 1954, ss. 84–87; Torneaus 1901 [1653], s. 18).

Bönder i Tornedalen ägnade sig åt ett omfattande fiske, såväl i närbelägna hemsjöar som i sjöar belägna på upp till 25 mils avstånd från hembyn (läs mer om fisket i det nedanstående). Huvudsakligen låg fiskesjöarna så till att dessa kunde nås med båt, men de kunde i många fall vara belägna på 4–5 mils landavstånd. Centrala för såväl de av *Området* säsongvis nyttjande tornedalsböndernas som för de bofastas ekonomi, var så kallade kenttäplatser, vilka ofta nyttjades i generationer. Kenttäplatser var fiske- och slåtterplatser som nyttjades regelbundet och säsongvis. Till kenttäplatserna reste tornedalsbönder någon eller några gånger per år, främst för att ägna sig åt fiske, men även för myrslätter och jakt. Kenttäplatserna kunde ligga på allt ifrån några mils avstånd från kärnhemmanet upp till 20–30 mil bort. Resorna gick även åt andra hållet, det vill säga ner för Torne älv för att hämta förnödenheter, för de som var bofasta i *Området* (Hoppe 1943b, s. 79, 1945, s. 52; Hultblad 1968, s. 158; Persson 2009a, ss. 161, 164; Tolonen 1954, s. 87; Torneaus 1901 [1653], s. 18). Den ena fiskefärden skedde oftast kring mitten av juli, då fångsten i regel torkades. Den andra färden skedde under tiden september–oktober, då fångsten oftast saltades. Om färden kunde göras med båt så togs fångsten med vid hemfärden. Låg däremot sjön till så att färden kunde gå till fots, inskränktes fisket till enbart höstfiske. Fångsten saltades i fjärdingar och förvarades i kallkällor tills dess att de kunde hämtas vid vinterföre (Muotka 1996).

Detta levnadssätt, med kenttäplatser eller tillfälliga boplatser där olika näringsfång bedrevs, var vanligt förekommande i Tornedalen och de långa avstånden till kenttäplatserna var även något unikt för Tornedalen (Hoppe 1945b, s. 52). Många tog sig upp i de nordligare delarna av Tornedalen, inklusive *Området*, därför att där fanns många rika fiskesjöar, fina slåttermarker och mycket vilt (Hoppe 1945b, s. 52; Hultblad 1968, s. 158). Färderna gick ofta längs älvarna. Exakt varifrån de tidigaste kenttäanvändarna kom ifrån är svårt att säga, men som tidigare nämnts så tyder detta levnadssätt på att de, liksom senare mer väldokumenterade bosättare, kom från områdena kring Torne älvs nedre lopp. Kenttäplatserna kunde spela en avgörande roll för människors överlevnad, då stora mängder mat, inte minst fisk, och djurfoder kunde hämtas därifrån (Wiklund 1921, ss. 210–212). Ibland övergick kenttäplatserna till att bli fasta bosättningar, som nämnts tidigare.

På kenntäplatserna, särskilt vid de rikaste slätterängarna, uppfördes enklare byggnader som torvkåtor, som fungerade som övernattningsbostäder. Därutöver uppfördes, förutom hölador, ofta fiskestugor, förrådsbodas och torkställningar för bland annat fisk (Berggren 1960, s. 88; Egerbladh 1987, s. 19; Kurravaara Ortnamnsförening 2014; Österman 1976). Det hö som inte förvarades i lada kunde stänglas in för att skydda det från exempelvis renar (Österman 1976; Hansegård 1978, s. 105). Larsson och Päiviö Sjaunja (2022, ss. 97–98) beskriver hur även samiska hushåll byggde upp tillfälliga kåtor vid fiskeplatser som användes tillfälligt, samt mer permanenta byggnader för förvaring av fiskeredskap och annan utrustning, liknande dem på kenntäplatser.

Det finns en gränsmarkering på lappmarksgränsen från 1750-talet som kallas Sonkamuotka rå. Den ligger vid Muonioälven på gränsen mellan dåvarande (1920-tal) Karesuando och Muonionalusta socknar. Sonkamuotka rå omnämns redan i ett kungligt brev 1584, där det fastslås att lapparna har urminnes hävd på trakterna där ovanför Sonkamuotka rå, och att tornebönderna inte får göra något intrång ovan denna gräns (Wiklund 1921, ss. 210–212). Trakten nedanför Sonkamuotka tillhörde dåvarande Övertorneå socken och ingick inte i Torne lappmark. Gränsmarkeringen visar hur långt norrut övertorneåböndernas fiskefärder sträckte sig i slutet av 1500-talet.

Torne älv var farbar från kusten upp till Torneträsk, och det var vanligt att färdas uppför älven och även längs andra vattenleder. Vattenlederna var förhållandevis lättframkomliga, och från Torneå och Muonio älvar kunde färden gå ända upp till Nordnorges fjordar. Älven var också en god färdled både sommar (med båt) och vinter, då isen blev en tacksam väg att färdas på med både skidor och akkja, kälke eller släde, ofta dragen av ren. Tornedalsborna använde under isfria tider särskilda forsbåtar. Uppströms stakades båtarna eller drogs med lina, ibland över land på de svåraste delarna av älven. Både koppar och järn fraktades från *Området* ner för älvarna under 1600- och 1800-talen, och fram till 1750-talet fanns bara, förutom vattenlederna, gångstigar (Grym 1959, ss. 35, 37–39).

Om de forna skogslapparnas ägorättsförhållanden och rättssedvänjor i Torne lappmark vet man föga. Man har emellertid säkerligen skäl att förmoda, att dessa förhållanden redan tidigt blivit störda och på mångahanda sätt förändrade genom påtryckningen av de i kustlandet boende finnarna, vilka bemäktigade sig en mängd fiskevatten långt uppe i skogslapparnas gamla trakter och redan långt före år 1584 vid Muonioälven skjutit upp gränsen mellan böndernas och lapparnas mark till 68:de breddgraden¹⁷ (SOU 1922:10, s. 33).

Tiden omkring 1600 präglas alltså av ett extensivt, arealkrävande näringsliv där åkrar och ängar, både i byarnas omgivning och på utägor, nyttjades frekvent, och där jakt och särskilt fiske var viktiga binärningar, och för många i *Området* en huvudnäring. För fiskevatten belägna på kronans allmänning (fjällträsk) betalades särskild skatt, till skillnad från byarnas hemträsk.

¹⁷ 68:e breddgraden ligger strax norr om Jukkasjärvi, vilket omfattas av *Området*.

De äldsta fiskeregistren är från 1550-talet, och där är de så kallade fjällträskan fler än de var vid 1600-talets början. Eftersom många av dem har bytt namn, och många sjöar delar samma namn, är det dessvärre inte möjligt att idag identifiera alla fiskesjöar som förekommer i källorna (Hoppe 1945b, s. 52).

Nils Arell, som var en ledande forskare gällande bland annat *Områdets* tidigmoderna historia, kategoriserade befolkningen, med utgångspunkt i de definitioner som svenska staten använde, i rennomader (av staten kallade lappar) och nybyggare. Rennomad syftar på individer som hade renskötsel som huvudnäring och som nomadiserade över större ytor under året. Nybyggare betecknar en person som anlagt, ärvt eller på annat sätt kommit över ett nybygge. Ett nybygge var en gård i vars ekonomi boskapsskötsel ingick. Genom att ha en gård som bas så var nybyggaren i någon mening mer bofast än en rennomad, även om skillnaderna i praktiken var marginella på grund av det extensiva resursutnyttjande som nybyggarna bedrev (ex. Arell 1977, ss. 33–35; Hoppe 1944, s. 82; 1945, s. 52; Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 161).

Även Arell (1977, s. 34) framhävde det som påvisats ovan, att det relativt hårda klimatet och den begränsade tillgången till goda jordbruksmarker innebar att alla som levde där behövde använda omfattande landområden för sitt näringsfång, oavsett om det var baserat på nomadiserande renskötsel eller jordbruk. Rennomader fiskade och jagade, i tillägg till hållandet av tamrenar. Samtidigt inbegrep även nybyggenas ekonomi både jakt och fiske, som gårdsinvånarna bedrev under långväga färder till olika slags jaktmarker och fiskevatten. Även jordbruksekonomin krävde ett resursutnyttjande över stora arealer. Det fanns även likheter avseende bofasthet. Rennomaderna hade visten som de alternerade mellan. Renens behov av nya betesmarker gjorde att de var tvungna att flytta på sig mellan olika områden beroende på säsong. Sammantaget visar detta på inte bara skillnaderna mellan rennomadism och jordbruk, utan också på likheterna. Arell hävdade därför att en uppdelning mellan människor i dåvarande Torne lappmark i två distinkta grupper, baserat på deras näringsfång, är en förenkling av verkligheten.

De samer som i *Området* övergick till att helt eller delvis ägna sig åt boskapsskötsel och blev bofasta, hade ofta mindre jordbruk än tornedalingarna (Hansegård 1978, s. 127) och eftersom många av dem generellt blev bofasta senare än tornedalingarna, kunde de ta över de mindre, mer perifera, och magrare ströängarna, som tornedalingarna inte längre behövde, eftersom de förbättrat de större ängarna, närmare kärnhemmanen (Hansegård 1978, s. 136).

Bruket av ströängar torde varit mycket gammalt i *Området*, då de upparbetade ströängsanläggningarna brukats långt innan skattsättning. Detta kan bekräftas bland annat av de lokala namnen, vilka ofta sattes med syftning på brukaren eller dennes familj. Ett exempel på en sådan namngivning var Sammunjätkkä som betyder Samuels myr. (Kurravaara Ortnamnsförening 2014, s. 46). Markanvändare i Kurravaara brukade sedan lång tid ströängar inom *Området* ända upp i Tarrajärvi (Kurravaara Ortnamnsförening 2014, s. 42).

De tydligaste lämningarna av ett långt tillbaka i tid nyttjat ströängsområde är beläget i området där Rautasälven rinner samman med Torne älv. I folkmun är det sedan äldre tid benämnt Wacko ängar. *Området* är också en skärningspunkt för olika markägare, vilka under lång tid nyttjat mark och vatten där. I *Området* finns del av Prästbordets utmarker, vilket utgörs av ett omfattande område av ströängar inom *Området* (Akt nr: KIJ-35. S. 11). Att ströängarna i *Området* varit i bruk och därmed upparbetade långt innan detta konfirmerades i samband med laga skifte framgår i kartor och skriftliga källor. Wacko ängar utgörs av ett antal våtmarker invid Vakkokoski i Torneälven samt Rautasälvens utlopp i Torne älv. Av de historiska kartorna i fig. 7–9 i det nedanstående, tillsammans med skriftliga uppgifter i domböcker från Jukkasjärvi Tingslag, framgår att användningen av holmar och strandnära myrmark som slåttermark på platsen går att följa i skriftliga källor och i kartor från år 1711 till år 1923.

Fig. 7. Wacko ängar, från karta framtagen i samband med laga skiftet år 1923. I kartan framgår att våtmarker och strandängarna användes för myrslåtter vid tiden då kartan upprättades, men även längre tillbaka i tid eftersom laga skiftet berörde marker där jordbruksrelaterade verksamheter redan var etablerade. Karta: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/>

Fig. 8. Wacko ängar, från avvittringskarta från år 1887. Av kartan framgår att våtmarker och strandängarna redan vid denna tid användes för myrslätter. Karta: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/>

Fig. 9. Wacko ängar, från en karta från år 1796 som beskriver de marker som ingick i det s.k. prästbordet. Detta är den äldsta karta i vilken Wacko ängar framträder. Karta: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/>

De tre kartorna i det ovanstående visar på en kontinuitet i användandet av våtmarker och holmar vid Vakkokoski och Rautasälvens utlopp i Torneälven, från år 1923 till år 1796. Kontinuiteten kan dock dras tillbaka ytterligare i tid utifrån skriftliga källor. Den första är i ett rättsligt dokument från Jukkasjärvi tingslag från år 1764. Där anges följande: "Wacko, belägen 3 mihl här ifrån vid Torneå och Kautus Älfwer; Årlig slog, om 10 Ren-lass." (DTL, Jukkasjärvi tingslag 1764, s 96). Wacko ängar omnämns även i ett rättsligt dokument från Jukkasjärvi tingslag år 1758:

Herr Kyrckioherden Ärewyrdige och Höglärde Magister Lars Engelmanck, som här wid war tilstädes förklarade sig å Prästbordets wägnar icke hawa något wid Herr Bruks Patronens ofwan berörde ansökning at påminna eftersom de uti Syningz Instrumentet omnämnde lägenheter ligga ofwan före Kotokåski forss, och således äro afskilde ifr. Prästbordets ägor eller ifrån Wacko äng, som Prästbordet af ålder tillhörts. (DTL, Jukkasjärvi tingslag 1758, s. 122).

De äldsta rättsliga dokument i vilket Wacko ängar förekommer är från Jukkasjärvi tingslag år 1711. Där anges följande:

Eftersom Lappmannne Henrik Lombas, icke Kan neka, det hans Reenar hafwe fremfarne höstas förderwardt några höstackar för Kyrckioherden Ehrewyrdige hr. Kristian Elingius, wid een Ort Wacko, Ti i lofwade Henrik at förskaffa hr. Kyrckioherden fyra renlass hö igen istället [...] (DTL, Jukkasjärvi tingslag 1711, s. 185).

Sammantaget visar denna serie dokument två saker, dels att Wacko ängar var föremål för myrslåtter från åtminstone år 1711 fram till när laga skiftet skulle genomföras på 1920-talet, dels att Wacko ängar år 1711 redan var en etablerad del av det näringsfång som prästbostället omfattade vid denna tid, vilket gör det sannolikt att prästbostället nyttjat dessa marker för ändamålet redan under 1600-talet. Att myrslåttern kan följas så pass långt tillbaka i tid i fallet Wacko ängar beror på att slättermyrarna var föremål för tvist. Slättermyrar i *Området* som inte var föremål för tvist uppträder inte i några skriftliga källor, vilket gör att det inte går att belägga i skriftlig källa huruvida de var i bruk innan 1711. Givet den omfattande utbredningen av slättermyrar om framkommer i kartor över *Området*, vilka producerades i samband med avvitrning och laga skiftet i *Området* under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, är det rimligt att anta att myrslåttern under tidigmodern tid i *Området* omfattat fler myrmarker än Wacko ängar.

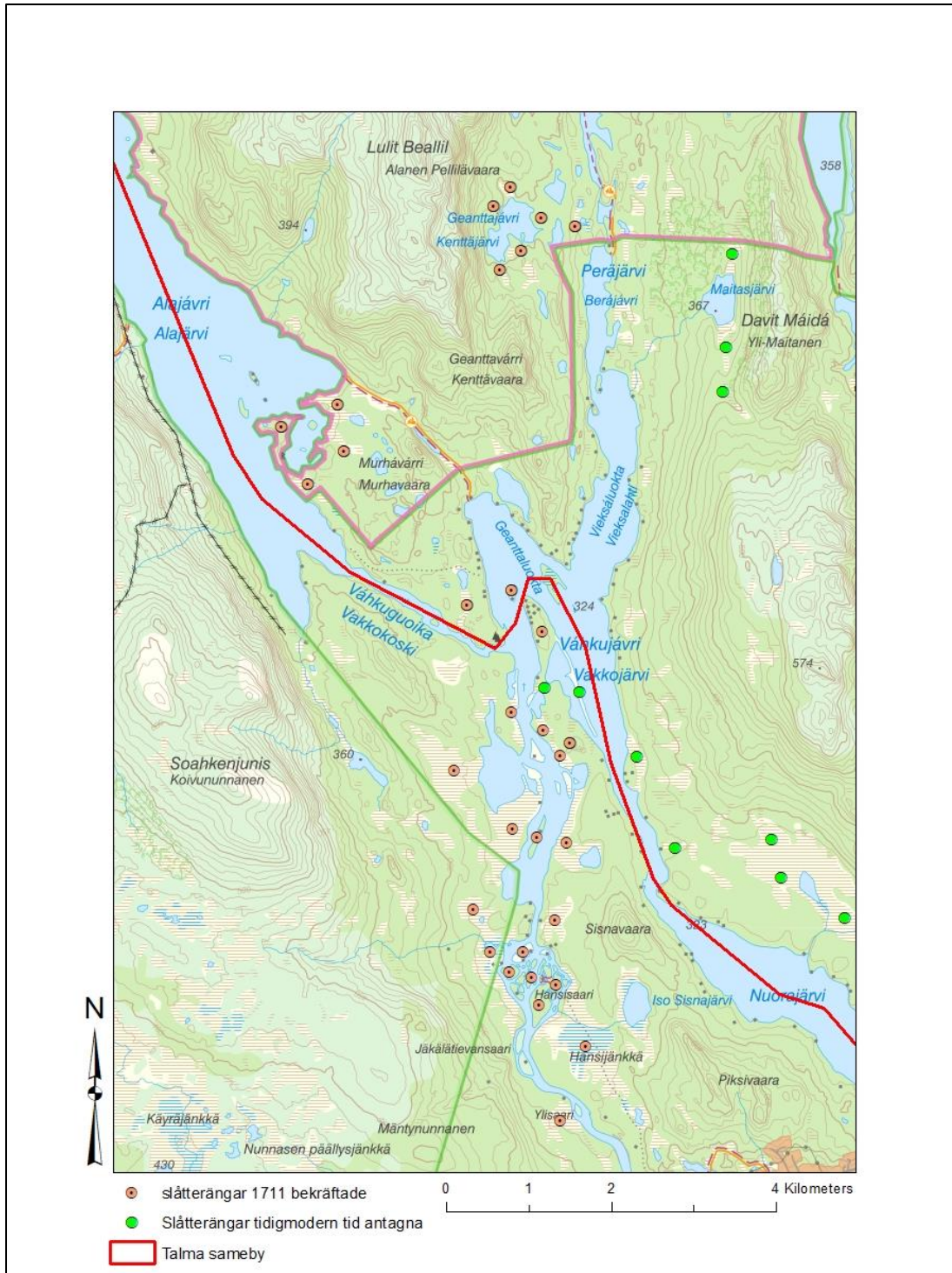

Fig. 10. Karta över slättermyrar inom *Området* som var i bruk från 1600-talet. De orangefärgade markeringarna är slättermyrar som tillhörde och användes av prästbostället i Jukkasjärvi från 1600-talet= Wacko ängar (se figurer och analyserande text i det ovanstående). Den äldsta skriftliga källa i vilken Wacko ängar omnämns är i en dombok från år 1711, då slätterängarna var föremål för en tvist (DTL, Jukkasjärvi tingslag 1711, s. 185). De gröna markeringarna är slättermyrar belägna i samma del av *Området* som Wacko ängar, som kan ha varit i bruk sedan tidigmodern tid, men som inte explicit nämns i skriftlig källa. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av rapportförfattarna).

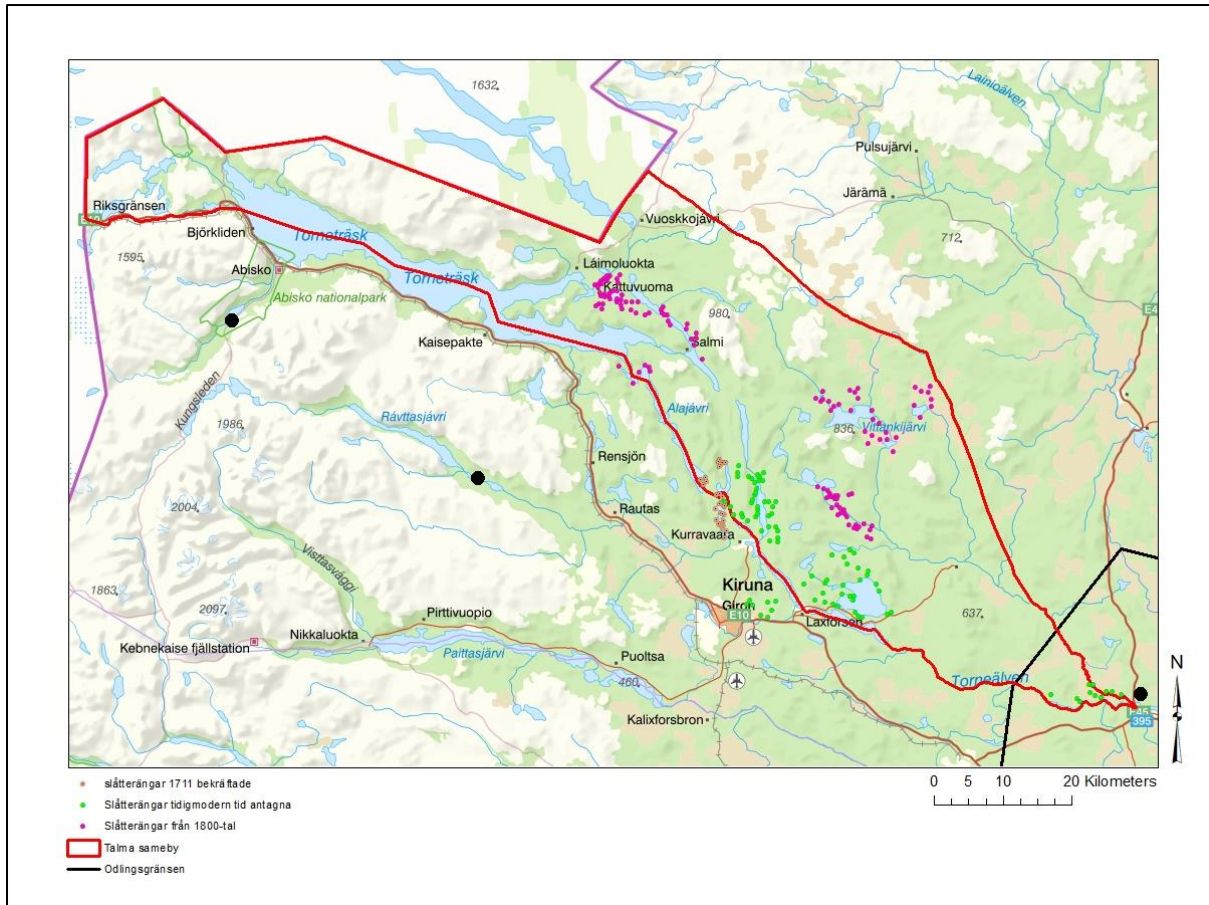

Fig. 11. Myrmarker som använts för slätter, belägna inom (några utom) gränserna för dagens Talma sameby. De orangefärgade markeringarna är slättermyrar som tillhörde och användes av prästbostället i Jukkasjärvi från 1600-tal. Den äldsta skriftliga källa i vilken Wacko ängar omnämns är i en dombok från år 1711, då slätterängarna var föremål för en tvist (Dombok Torneå lappmark, Jukkasjärvi ting år 1711, s. 185). De gröna och lila markeringarna är slätterängar som framgår i avvittrings- och laga skifteskartor från slutet av 1800-tal och början av 1900-tal. De slätterängar som representeras av de gröna markeringarna kan ha använts från 1600-talet. De slätterängar som representeras av de lila markeringarna har börjat användas under 1800-talet. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av rapportförfattarna).

I laga skifteshandlingar kan identifieras 142 ströängar, enbart inom Kurravaara bysamfällighets marker ovan odlingsgränsen (Akt nr: KIJ-35; Kurravaara Ortnamnsförening 2014, s. 42). Någon mer detaljerad utredning angående antalet ströängar inom Jukkasjärvi och Vittangi byamarker har inte genomförts. Dock kan med största sannolikhet konstateras att framför allt inom Jukkasjärvi byamarker finns ett stort antal ströängar, främst i anslutning till bevattningsområdena kring Vittangjärvi, Sevuvjärvi, Sekkujärvi, Rienakkjärvi, Pietarasjärvi, Väkkärjärvi, med flera vattensystem inom *Området* med rikkärr och myrmarker. I översta Tornedalen råder det ingen som helst tvekan om att fisket i kombination med boskapsskötsel utgjorde huvudnäringen och åkerbruket binäring, åtminstone fram till 1800-talet, vilket anses ha haft betydelse bland annat för bebyggelsens lokalisering intill älven och större sjösystem (Höglin 1998, s. 19).

8.2.5 Markanvändare

Risken för att förenkla vid en kategorisering av *Områdets* befolkning i antingen rennomader eller nybyggare, likt Arell (1977) gjort, riskerar att leda till ett automatiskt tillskrivande av en specifik etnicitet till människor med en viss markanvändning. Samtidigt har såväl Arell (1977) som Wallerström (2006, ss. 21–27) lyft fram att statens kategorisering av människor som *lappar* eller *nybyggare* avsåg näringstillhörighet och därav betingad rörlighet, inte etniskt ursprung. Föreliggande undersökning bekräftar slutsatsen att det inte per automatik fanns ett likhetstecken mellan etnicitet och näringsfång. Det är inte självklart att en rennomad var same eller att en nybyggare var finsk eller svensk. Arell byggde sin slutsats på empiri från häradsrätternas protokoll. Här användes vanligen uttrycket ”leva som lapp” men inte för att beskriva en etnicitet, utan för att ange en individs grad av bofasthet. Detta framkommer inte minst genom det faktum att en person kunde byta grupptillhörighet, vilket är synligt i uppbördslängder och häradsrättsprotokoll (Arell 1977, s. 37). Dock vill vi i denna rapport inte förringa betydelsen av etnisk distinktion inom *Området*. Även om individer kunnat byta grupptillhörighet, eller ägna sig åt samma typer av näringsfång, har det fortsatt funnits en distinktion mellan samer och icke-samer i *Området*. Dessa grupper har samverkat och haft olika utbyten, men de har likväl skilt sig genom kulturella och sociala särdrag i förhållande till varandra, och andra typer av etniska gränser existerar än idag.

Arell redogjorde för flera empiriska exempel på byten av grupptillhörighet. Ett gällde O. P. Kuttainen, *kategoriserad som nybyggare*, och hans fru E. Persdotter, som var född i Saarivuoma lappby i Jukkasjärvi socken. E. Persdotter ville år 1781 lämna sin man och flytta till en nybygggarson vid namn Olof Mämmi, som under långa perioder låg ute på fiske. Mämmi anförde i rättsfallet att han inte tänkt *börja leva som lapp*, utan endast tänkte idka fiske och därför behövde en kvinna. Några år senare dyker samma personer upp i häradsrättsprotokollen igen, men nu kategoriserade på nytt sätt. År 1788 anklagade O. P. Kuttainen, *nu kategoriserad som lapp*, nybyggarna Nils H. Niva och Johan Mämmi för att ha satt ut vildrensnaror vid hans betesmarker, det vill säga samma O. P. Kuttainen som år 1781 hade varit nybyggare. *Nybyggarna* Niva och Mämmi försvarade sig med argument att inga renar fastnat i snarorna som satt på platser de förut använt *som lappar*. Enligt Arell tillhörde de alla nybyggarsläkten med sina rötter i Tornedalen. Kuttainen hade varit en av de första nybyggarna i byn Kuttainen. Mämmi och Niva var nybyggare i Karesuando. Ändå kategoriserades medlemmar av dessa släkter som *lappar* under perioder av sina liv (Arell 1977, s. 38), därför att de under perioder gått från gårdsbaserat jordbruk till renskötsel och tvärtom. Arell anför fler exempel från Jukkasjärvi och Enontekis (Karesuando) socknar, liksom från Kemi lappmark.

Vad detta exemplifierar är att även människor som levde i *Området* kunde förändra sitt näringsfång genom livet och att statens tjänstemän, och uppenbarligen de själva, beskrev dessa förändringar med termer som lapp och nybyggare. En liknande slutsats drar Fur (2016, s. 253) som anger att beteckningen *lapp* som återfanns i tidigmoderna skattelängder och mantalslängder inte var synonymt med dagens beteckning same, utan avsåg de som sysslade med så kallade *lappnäringar*. Dessa kunde vara fiske, jakt och renskötsel, medan den som även

ägnade sig åt jordbruk och boskapsskötsel räknades som *bonde*. Lapp var således ingenting man föddes till (i katedral mening), utan det berodde på vad man ägnade sig åt för livsuppehälle, och vid övergång till bofasthet och jordbruk räknades man heller inte längre som lapp.

Vid en alltför ensidig fokusering på tvister mellan olika näringsidkare i tingsprotokollen riskerar polariseringen mellan olika grupper att förstärkas, medan samhörigheten mellan renskötande nomader och jordbrukare hamnar i skymundan. En sak som sällan framhålls i forskning om *Området* är att jordbrukare och renskötare hade gemensamma intressen att försvara i socknen. Ett sådant exempel där de två grupperna agerar som en politisk enhet finns 1762 i domboken för Torne lappmark. Av domboksförhandlingarna framgår hur begreppet *allmoge* kunde beteckna samiska renskötare, finskspråkiga bönder eller båda grupperna som gemensam enhet. Vid tinget i Jukkasjärvi den 8 februari upplästes en skrivelse från landshövdingeämbetet i Umeå, vilken var daterad den 22 december 1761. Av skrivelsen framgick att häradshövdingen som ledare för tinget på alla sätt skulle söka förmå ”Allmogen i denne Lappmack” att på likvärdigt sätt bidra till att betala herredags- och resepenningar för riksdagsfullmäktige Mads Pålsson Ripi. Herredagspenning var ett benämningen på dåtidens arvode till de riksdagsmän som deltog i riksdagsmöte i Stockholm. Det ansågs på 1600-talet vara stånden själva som skulle ersätta riksdagsmännen med arvoden och reseersättningar. Eftersom landshövdingeämbetet vände sig direkt till tinget i Torne lappmark för att få renskötare och bönder att finansiera Ripis resa, så förstår man att han borde representera bondeståndet i lappmarksförsamlingarna. Det framgår också av allmogens svaromål i frågan. Bara det faktum att en person från Torne lappmark vid denna tid var utsedd att representera bondeståndet är anmärkningsvärt. Det visar att jordbruket på 1670-talet var en så pass etablerad näring i lappmarken att den ansågs kunna bli representerad av en riksdagsman för bondeståndet. Ett annat intressant faktum är att namnet Ripi antyder samisk härkomst. Det är oss veterligt första gången en riksdagsman med samisk bakgrund är utsedd att delta i Sveriges riksdag. Av domstolshandlingarna framgår inte var Ripi hörde hemma, men att en same blivit utsedd av landshövdingeämbetet för att representera bondeståndet i riksdagen visar hur påtagligt samerna var involverade i det politiska livet. De var inte bara representerade i häradstinget på lika villkor som andra, utan kunde också, som i detta undantagsfall, blir utsedda till riksdagsmän. De församlade på tinget i Jukkasjärvi hade i förväg blivit underrättade av ordförande Hellant om landshövdingeämbetets förfrågan om finansiering för riksdagsman Ripi. De hade därför gemensamt författat en skrift till svar, som lämnats till Hellant innan tingsförhandlingarna. Skriften är av stor betydelse i bedömningen av vad som menas med *allmoge* i Jukkasjärvi och i *Området* på 1670-talet. I sin skriftliga form var allmogens svar riktad till ”Herr Directeuren Helland”, det vill säga till ordföranden för tinget. Därefter betonades att allmogen fått sig uppläst landshövdingeämbetets skrivelse ”så wäl på Finska som Lappska språket”. Formuleringen visar hur viktigt de församlade på tinget ansåg att samtliga berörda förstod innebörden i skrivelsen, vilket innebar alla finsk- och samiskspråkliga som levde och bedrev näringar inom tingslagets geografiska område. Av det skriftliga svaret framgick att landshövdingeämbetets skrivelse riktade sig till Jukkasjärvis, Enontekis, Kittiläs och Utsjokis

sockenmän, det vill säga till samtlig allmoge i Jukkasjärvi och Enontekis tingslag. Till dem räknades renskötarna i respektive lappby likväl som bönderna i de etablerade byarna med jordbruk. Svarsskriften var undertecknad ”Å Juckasjerfwi Allmoges vägnar” och underskriven av jordbrukare och renskötare gemensamt. Den var undertecknad ”Å Nybyggarnes vägnar” i Lainio, Parakkavaara och Vittangi, samt ”Å Calasvuomas bys vägnar”, ”Å Rautasvuomas bys vägnar”, ”Å Talma bys vägnar” och ”Å Sarivuomas bys vägnar”. I argumentationen ska alltså beaktas att med *allmoge* i detta fall avsågs renskötare och jordbrukare gemensamt. Inledningsvis begärde de tre byarna och fyra lappbyarna att bli förskonade från den av bondeståndet och riksdagsmannen Mads Ripis gjorda ansökan. Huvudargumentet var att allmogen aldrig hade kallat Ripi till riksdagen å deras vägnar. De hade heller inte några ansökningar eller besvär att föredra vid riksdagen. Dessutom visste de inte om Ripi bevakat några av deras gemensamma angelägenheter. I korthet kan man säga att de inte kände till vem denne Ripi var och att de inte var beredda att betala för en person som sade sig representera dem, men som de inte haft någonting att göra med i politiska sammanhang. Därefter följde en rad argument om allmogens svåra ekonomiska belägenhet, som den skada som den svåra torkan orsakat i jordbruket och problemen med en rensjukdom som grasserat i flera år. Det är värt att notera att problem inom jordbruket och renskötseln förs fram som gemensamma angelägenheter, inte som från varandra motstående näringar. Mot slutet av skriften riktas en udd mot bondeståndet i Västerbotten. Allmogen konstaterar att det vore en skymf för dem ifall de inte betalade riksdagsman Ripis omkostnader, detta under förutsättning att de haft råd och att där fanns laga orsaker. Nu menar de att denna skymf bör överföras på dem som lagligen är skyldiga att avlöna Ripi. Sedan försäkrar de att om de själva av fritt val skickar någon att representera dem i riksdagen framöver, så kommer de självklart att betala, ”att han ei skall tarfwa söka någon undsättning af oskyldiga”. Efter att Anders Hellant läst upp allmogens svaromål på tinget beskrivs i protokollet hur häradsrätten sökt ”på alt giörligit sätt att öfwertala Lapp Allmogen” att delta i finansiering av de beskrivna kostnaderna. Eftersom allmogens skrift var undertecknad av representanterna för samtliga fyra lappbyar och för tre etablerade byar med jordbruk, så måste med häradsrätten här avses dess tjänstemän, knappast nämndemännen. I svarsskriften nämns särskilt att kronolänsmannen Hans Stjernström sökt övertala allmogen. Trots allehanda övertalningsförsök, åtminstone som de beskrivs i protokollet, gick de samiska renskötarna och de finskspråkiga bönderna inte med på att betala. De agerade som en gemensam politisk enhet mot landshövdingen och landshövdingeämbetet (DTL Jukkasjärvi tingslag 1761–1767, ss. 24–28).

Åtta dagar senare kom samma fråga upp på tinget med *allmogen* i Enontekis lappmark. I protokollet beskrivs hur ”Lapp Allmogen” mycket mer kortfattat och rakt på sak svarade på förfrågan, jämfört med allmogen i Jukkasjärvi. De svarade att de varken kände Ripi eller ”någonsin åstundat honom til deras fullmäktige” vid riksdagen. Och eftersom Ripi inte med ett ord låtit dem veta om han utträttat något till deras förmån vid riksdagen, så påstod ”Lappallmogen” enhälligt att de inte kunde delta i kostnaderna. Precis som i Jukkasjärvi fanns även argumentet om allmogens svåra ekonomiska läge (DTL Enontekis tingslag 1761–1767, ss. 52–53). Vid tinget i Enontekis användes omväxlande *allmoge* och *lappallmoge* om de

församlade vid tinget. Fallet med riksdagsman Ripi visar hur renskötare och jordbrukare såg till lokalsamhället bästa när de argumenterade mot landshövdingeämbetet. De hade i det fallet en gemensam politisk vilja.

Tornedalsbönder hamnade i tvist i häradsrätterna för verksamhet inom *Området*. Ett av dessa tvisteämnen var behovet av hö till boskap. År 1683 ville Erik Tomason från Muonionniska ta upp ett nytt boställe för att få tillgång till hö, vilket vållade tvist. Andra exempel på tvister gällde jakt. Tvistemålen mellan samer från Jukkasjärvi och Enontekis socknar i Torne lappmark var koncentrerade i tid till 1600-talet sista årtionden. Detta, menar Arell, förklaras av kronans lappmarksplaktat som skulle stimulera nybyggen och samtidigt skydda samernas intressen, liksom lappmarksgränsens roll som demarkationslinje mellan näringsutövande. Detta gav samiska *rennomader* ökade möjligheter att hävda sina intressen med framgång och stimulerade samtidigt tornedalsbönder att driva sina intressen i häradstingen i Jukkasjärvi och Enontekis. Arell menade att häradsrätterna ofta utgick från ett samiskt hävdande av resurserna, men i de fall fisket var kronofisken som tornedalsbönder betalat taxan för, så tilldömdes tornedalsbönderna rätt till fisket, som på denna grund pågått sedan 1500-talet. I vissa sjöar fortlevde fisket ända från birkarlarnas tid till långt in på 1500-talet i Jukkasjärvi socken (Arell 1977, s. 138).

Missförstånd gällande motsättningar mellan jordbrukare och renskötare kan ibland ses i tolkningar av det förgångna, där exempelvis inhägnandet av byar tolkats som att bofasta hägnade in byarna för att hålla borta samernas renar, när det snarare syftat till att skydda den lilla uppodlade mark som fanns inom byarna från betande djur, även de egna kreaturen, däribland egna renar, som gick fritt i skog och mark under sommaren (Österman 1976) samt de bofastas renar som betade runt byarna (Ruong 1937, s. 32). Samverkan verkar ha varit långt vanligare än motsättningar och polarisering under tidigmodern tid, även om exempelvis de bofastas renar konkurrerade med de renskötande samernas renbete (Hansegård 1978, ss. 152–154; Ruong 1937, s. 32). Arell (1977, 1983, ss. 53–54) skriver en del om tvister gällande skador på böndernas hö, åsamkade av samers renar, samt att detta ledde till att de förbjöds att komma nära byarna. Ett rättsmål från 1776 (DTL 1777) som Arell inte tar upp, ger en annan förklaring till varför samernas renar inte tilläts beta nära byarna. I detta rättsmål framkommer att mark reserveras till bete för de sökandes (icke-samers) renar, ca. 1 mil från Jukkasjärvi, på grund av att skogar brunnit och förstört bete. I ett syneprotokoll från 1795 utsynas renbetesmarker till de sökandes nybyggen (DTL, Jukkasjärvi Tingslag 1795). Med hjälp av detta kan slutsatsen att renbetestvister inte är, eller historiskt varit, en uteslutande intern samisk fråga dras. Här verkar det som att de icke-samiska renägarna disponerar markerna, vilket innebär att Arell även kan ha missat andra, liknande uppgifter.

8.2.6 Skatt, markrättigheter och fiske under tidigmodern tid

Skatteuppbörd i lappmarkerna var inte bara ett sätt för staten att få in skatteintäkter och värdefulla varor, det fanns även geopolitiska avsikter bakom handel och skattläggning. Genom skatteuppbörden stärktes det svenska rikets legitimitet att kontrollera delar av den arktiska

regionen. En skattebetalare ansågs vara medborgare i det land hen betalade skatt, och eftersom samer hade en nomadiserande livsföring, med rörelser över de föreställda riksgrensarna, fanns risken att de skulle flytta sin huvudbosättning till närliggande stater som Danmark–Norge eller Ryssland, och därigenom också betala sin huvudskatt där. Detta innebar även att den svenska staten behövde vara försiktig med att inte lägga alltför tunga skattebördor på samerna, eftersom risken då fanns att de skulle lämna det svenska territoriet och flytta till, exempelvis, norskt territorium. Under årtiondena runt 1600 pågick en kamp mellan dessa tre riken för att definiera deras olika territorier (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss. 78–79).

Skillnader i ekonomi förelåg mellan och inom de olika lappmarkerna, och skillnaderna ökade under 1600-talet. En ny skatteordning 1602 innebar att skatt betalades i form av tionde av renar, fisk, skinn och annat. De renar som kronan tog ut i skatt stannade i lappmarken, och de som skötte dem fick lön för detta. Enligt den skatteform som Karl IX genomförde 1602 var skatten personlig och hade ingen koppling till eventuellt landinnehav (Lundmark 1982; Norstedt 2011, s. 22).

Många samer fick svårt att klara den nya hårdare skatten och många flyttade från lappmarkerna. Detta drev även, enligt Lundmark (1982, 2008), fram en förändring till storskalig, helnomadisk renskötsel i början av 1600-talet. Markanvändare i fjällregionen slutade betala skatt i torkad fisk, med några få undantag, och började betala skatt i form av kontanter eller stövlar och skor gjorda av renskinn på 1670-talet, medan de i skogsregionen fortsatte att betala i torkad fisk. Hur personer valde att betala skatt avspeglar hushållens ekonomiska inriktning (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 79; Tenerz 1962, s. 254).

Lapps katteland är en term känd från mitten av 1600-talet, likställd med den mark som en del samer betalade skatt för. Vissa forskare hävdar att skatteland härrör från äldre former av enskilda hushåll, eller små grupper av hushåll, som hade exklusiv rätt till markanvändning, medan andra forskare inte ser skatteland som ursprungligen samiska, utan som en strävan från staten att organisera skatteupptag genom att koppla alla samer till specifika platser. Frågan har debatterats sedan 1980-talet (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 81). Oavsett vilket, så verkar skatteland i mitten av 1600-talet ha använts som resursområden av individuella samiska hushåll. Vissa likställer detta med rättigheter som skattebönder hade vid samma tid i övriga delar av landet. Många forskare hävdar att alla förändringar vad gäller skatteland har skett genom att staten försökt att undergräva samers rättigheter. Detta kan vara en korrekt tolkning vad gäller 1800-talet, men inte för tiden innan (Lundmark 2008, s. 37; Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss. 21–22). Frågan om hur samerna skulle beskattas är nära kopplad till uppdelningen av marken i lapps katteland. Lapps kattelanden kartlades för första gången genom *Geddas karta* från 1671 (Norstedt 2011), och genom att skattereformen 1695 kopplade användare till mark. Larsson och Päiviö Sjaunja (1922, s. 82) anser dock att även dessa försök var otillräckliga för att staten skulle förstå samernas interna system för markanvändning.

Det finns ingen annan karta än en från 1670-talet som visar hur landen var fördelade inom en hel lappby förutom en karta från 1913, som bygger på gamla uppgifter och inte ger någon

heltäckande bild (Norstedt 2011, s. 22). Enligt Lundmark (2008, ss. 127) var motivet för att rita in lappskatteländen på denna karta att inflyttning till lappmarkerna skulle kunna ske. Lundmark konstaterar även att luckor i dåtida lagstiftning gav utrymme för många tolkningar. En läsning av skattereformen från 1695 visar att den svenska staten inte förstod samernas ekonomi eller hur den var organiserad. Att konstruera ett skattesystem som återspeglade ekonomin i varje hushåll skulle ha krävt en organisation och utredningar som var omöjliga att genomföra. Sättet problemet löstes på blev att varje lappby fick betala en fast summa i skatt och att en jordebok upprättades. Det var sedan upp till byns medlemmar, som faktiskt kände till ekonomins detaljer, att samla in pengar från varje hushåll. 1673 års lappmarksplakat proklamerade att svenska och finska åbor skulle kunna bruka den mark som samerna ”efter sin näringsart” inte har någon nytta av. Det väsentliga var alltså inte hurvida marken hade någon tidigare innehavare, utan om den nyttjades optimalt (Norstedt 2011, s. 22). Denna princip gällde inte bara samer.

Egendomsrätten har inte tagit sig samma uttryck för samer som för övriga svenskar (Päiviö 2007, s. 131) och tolkningarna och åsikterna om vad lappskatteland inneburit vad gäller ägande- och dispositionsrätt, det vill säga deras exakta ekonomiska och administrativa innebörd, går isär. Tidigare forskning och primärkällor visar på stor osäkerhet kring lappskatteländens egentliga betydelse, och deras innebörd verkar ha skiftat med plats och över tid (ex. SOU 1922:10; Hultblad 1968, ss. 117–122; Lundmark 2006, ss. 13–19, 187–188, 2008; Norstedt 2011, ss. 9, 23–24; Päiviö 2001, 2007). Enligt Päiviö (2007, s. 114) går det inte att med säkerhet säga hur lappskattelandindelningen har uppstått, och att osäkerhet råder om denna fastställts av kronan, birkarlar eller samer.

Enligt en sammanställning av kyrkans markinnehav i lappmarkerna från 1915, ansågs mark som avsattes till prästbord i lappmarkerna vara “odisponerad kronomark” (Norstedt 2016, s. 837). Detta kan ha sin grund i föreställningen om lappmarkerna som en vildmark, där gränsen mellan vildmark och kultiverad mark gett upphov till föreställningar om att denna vildmark skilt sig åt vad gäller ägande och privat egendom, jämfört med andra delar av Sverige, och därför snarare ansetts vara en allmän resurs (Elenius 2014, ss. 32–39). Andra hävdar att lappmarkerna snarare var indelade i så kallade skatteland/lappskatteland, med tillhörande ägande/dispositionsrätt, men denna indelning är som sagt inte klarlagd vad gäller *Området*. Snarare verkar det som att indelningen i lappskatteland främst gäller skogsland och sydligare områden, samt att samer förvaltade sina marker på olika sätt (Norstedt 2011, 2018).

Enligt Ruong (1937, ss. 17–18) fanns inget privat ägande bland samerna, utan sitan bestämde vilka som fick nyttja markerna för jakt och fiske. Sitorna bestod av olika familjegrupeeringar, vilka ingick i det som i vår samtid benämns som den organisatoriska samebyn (SOU 2006:14). Fogderäkenskaper från 1500-talet visar att samerna i Jukkasjärvi var uppdelade i två byalag, Tingevara och Siggevara med tillhörande skatteträsk (fiskesjöar), vilka fogden distribuerade. Den extra ordinarie domhavande (justitiarien) i Torneå och Kemi lappmarker, Carl Sadelin skrev 1740 att fjällsamerna i Torne lappmark bodde i tält eller kåta, men var osäker på hur

deras marker var fördelade. Osäkerheten förmedlas genom utsagan “Sådanne Lappar hafwa wäl egne arfweland hwar på de af och an flytta med Creaturen, för RenMåssan skull wintertiden”. Han benämner dem inte som lappskatteland utan som “arfweland” det vill säga ärvda land inom släkten. När han beskriver hur skogssamer i Torne lappmark blir jordbrukare, så skriver han att de börjat förbättra sina skatteland med åkrar, ängar, hus och gårdar (Fellman 1910, s. 178). En mer detaljerad beskrivning av samernas inbördes organisation ges av Henrik Ganander i Enontekis år 1740 då han skrev en redogörelse om detta på uppdrag av prosten Johannes Torneus i Enontekis. Ganander förklarade att samerna när de flyttade runt var organiserade i matlag, och att ett byalag av dem kallades “wuobmie” (jämför betydelsen av “vuoma” på meänkieli som en stor trädlös myr). Inom en wuobmie fanns samernas skatteland. Inom Jukkasjärvi tingslag fanns två sådana wuopmie, Paiesijta och Vuollesijta, övre och nedre byn. Till den över byn hörde Saarivuoma och till nedre byn “Siggware, Caalawuobmie, Thingwara, Talma etc.” (Wiklund och Qvigstad II 1909, ss. 258–259). I senare sammanhang har Siggevara kallats nedre byn och Tingewara övre byn. Gananders beskrivning visar hur begrepp som “sijta” (svenska: sita) och “wuopmie” (meänkieli: vuoma) visar hur samerna haft en intern organisering av renbetesområdena innan en statlig organisering genomfördes.

Ruong (1937, s. 27) skriver att “Enskild familjs företrädesrätt till visst renbetesland, s.k. lappskatteland, har icke förekommit i Torne lappmark i samma utsträckning som i sydligare lappmarker. Här finns alltså en oklar skillnad mellan vad som menas med “arveland”, “skatteland” och “lappskatteland”. Samer i *Området* kunde dessutom ofta byta lappby eller renbetesmarker. I slutet av 1500-talet redovisar Tenerz (1962, s. 251) att 131 ”tornelappar” (“lappar” i Torne lappmark) finns som grund för lappskatten. Torneaus (1901 [1653], s. 47) hävdade att “lappar” skiftas arv efter Sveriges landslag, men att fasta ägor såsom träsk eller annat fiskeri och land inte byts.

I SOU 1922:10 fastslås, utifrån källmaterial från 15- och 1600-talen, att ”lappar” nyttjat samma ställen. Från och med mitten och mot slutet av 1600-talet kan med större säkerhet fastslås (främst genom jordeböcker) om marker skiftas mellan enskilda personer och samnyttjas. Det är bara ett fåtal trakter, en del fjälltrakter och vissa skogstrakter i Torne lappmark, där fördelning av områdena inte finns i det historiska materialet, för att medlemmarna i vissa byar ”flytta fram och åter” (SOU 1922:10, s. 16). Delar av denna översikt har dock både kritiserats och bekräftats av Lundmark (2006) och kritiserats av Korpijaakko–Labba (se Salomonsson 2009), som är mer säker i sina slutsatser om samisk äganderätt.

Det knapphändiga källäget gör det svårt att fastställa den exakta innebörden av lappskatteland samt samisk rättsskipning innan 1600-talet, då ting infördes i lappmarkerna. Olika rättsfall (Arell 1977; DTL) visar dock att samer ovan lappmarksgränsen haft nyttjanderätt till specifika land och vatten, både som allmänning och individuellt. Nyttjandet har varit avhängigt att skatt betalats till staten för nyttjandet.

Sammanfattningsvis är lappskatteland är begrepp som det inte finns någon tydlig klarhet kring vad gäller innebörd och omfattning. Det som är synligt i primärkällor och tidigare forskning är

att innebörden är svår att fastställa och är omtvistad, samt att kunskap om lappskatteländ i andra delar av lappmarken inte per automatik kan appliceras på *Områdets* specifika förhållanden. Det går inte med säkerhet att fastställa vilka rättigheter lappskatteländen konkret har omfattat och inneburit, eftersom det saknas tillförlitlig information som med säkerhet kan återge detta, vilket tidigare forskning fastställer. Äganderätt, arv, och rättsskipning har varierat över tid och rum inom lappmarkerna, men källmaterialet är för knapphändig för att ge några entydiga svar på frågor rörande detta, vilket innebär en utmaning för forskare. Däremot finns olika tolkningar av det material som finns tillgängligt. Termen lappskatteländ används ibland gällande Torne lappmark och *Området*, men denna användning bygger troligtvis på tolkningar av andra termer, eftersom vi inte sett just lappskatteländ nämnas i källorna som specifikt rör *Området*. Samer har dock, baserat på andra termer än just lappskatteländ, haft dispositionsrätt över marker i lappmarkerna, men detaljerna rörande dispositionsrätt över land inom just *Området* under tiden fram till 1600-talet, och även till viss del därefter, är på grund av källäget svåra att avgöra. De som omfattades av den statliga beskattningen inom lappmarkerna kan också ha innefattat finskspråkiga individer, men majoriteten av de som avses med beteckningen torde ha varit de som betraktades som samer.

Vidare är kunskapen minst lika liten gällande vilken ägande- och dispositionsrätt icke-samiska markanvändare och bosättare hade i lappmarkerna innan det började regleras mer noggrant av staten under 1600-talet, i och med lappmarksplakaten, fler kamerala primärkällor, samt de regleringar som den tidigmoderna gruvdriften och dess kringverksamheter i *Området* innebar, i form av olika privilegier som innebar rätt till markanvändning.

Trots att kunskapen om samisk äganderätt är liten innan 1600-talet, har denna stegvis förändrats till förmån för statens anspråk på mark samt renskötelsens ökade behov av betesmarker över hela flyttkedjan, där en allmäningsbaserad renskötsel ekonomi, med kollektiva betesrätter tillföll lappbyarna över stora områden, samt för de nybyggen som etablerades och tog mark i anspråk. Gränsdragningar i skog och mark är del i en process som pågått över flera hundra år (Hallberg och Nyström 2021, ss 54–55; Norstedt 2016, s. 848).

Under 1600-talets lopp valde häradsrätterna att definiera sjöarna i lappmarkerna som dels skattevatten, dels kronovatten. Skattevatten nyttjades av lappbyarnas invånare, som betalade skatt för dessa. Rättsväsendet bedömde vanligen att innehavarna, vanligen samer, hade företrädesrätt till skattevattnen, en princip som dock bedömdes mot omfattningen av konkurrerande nybyggares fiske i samma vatten. På kronovatten var det kronan som upplät fiske, ofta åt tornedalsbönder. Rättsfallen vid tvister mellan samer och tornedalsbönder visar att häradsrätten kunde tillskriva större rätt enligt urminnes hävd till fiskevatten åt såväl tornedalsbönder som samer (Arell 1977, s. 139 ff). Rättsfallen från 1600-talet visar även att samer ofta hade en erkänd rätt till fiske i vissa specifika sjöar, så kallade skatteträsk. Rättspraxisen följde en långvarig statlig tradition att skydda samers näringar i lappmarkerna. Som grundläggande regel ansågs samer ha företrädesrätt till fiskevatten som låg på ett skatteländ. Det betraktades som enskilt skattevatten, men rätten att fiska var förknippad med

statliga villkor. Vid tinget i Enontekiö 5 februari 1655 upplyste befallningsmannen till samtliga samer att de som legat "i ödemarken" i tre år utan att betala skatt till kronan "af de träsk och Skogar som the bruka" skulle förlora sin nyttjanderätt, som skulle gå till andra (TDB 1693–1699, s. 12).

Arell undersökte olika myndigheters syn på framför allt tornedalsböndernas fiske i lappmarken och visar att det inte var självfallet vem som skulle anses ha starkare rätt. Han exemplifierar genom en berättelse om samnen Olof Peterson, länsman i Peldojärvi, som år 1667 klagade över att en bonde från Övertorneå försökte tränga honom från hans fiskevatten. Övertorneåbonden svarade med att hänvisa till ett gåvobrev från 1609. Rätten dömde till förmån för övertorneåbonden, men inte pga. brevet från 1609. I stället ansåg rätten att bonden och hans förfäder "av urminnes hava brukat bemalte träsk och därför utgjort taxan", vilket motiverade att parterna delade fiskevattnen lika. Arell tolkade utslaget som att "kärandens företrädesrätt till vattnet i och för sig inte ifrågasattes, men att övertorneåbondens hänvisning till urminnes hävd, som kan ha motsvarat drygt 100 år, var ett så tungt argument att man kunde tvinga kärandeparten att avstå halva fiskevattnet. Dessutom hade bonden betalat taxan för vattnet, som var ett kronovatten, ett så kallat skattlagt fjällträsk. Med andra ord, övertorneåbonden ansågs ha haft samma rätt till fiske som vederbörande same under förutsättning att fisketaxan var betald. Andra fiskevatten betraktades som kronovatten (Arell 1977, ss. 128–129). Vissa sjöar betraktades som lappbyarnas allmänningar som alla fick fiska i.

Vissa sjöar delades mellan nomadiserande samer och bofasta. Det gällde exempelvis för sjön Vaikkojärvi i närheten av Lainio och Vivungi (Antti 2018). Ett annat exempel är fisket i Torneträsk som Siggevara och Tingevara delade på. Att de delade på fisket i den stora sjön innebar inte att det var konfliktfritt. Vid tinget i Jukkasjärvi den 20 januari 1682 framträdde samer från Tingevara och Siggevara gällande Torneträsk. De hade kommit i tvist om var den rätta gränsen mellan de två lappbyarna gick och ville nu utreda var deras råmärken fanns. Därför begärde de att "Gode Synes Män" skulle upprätta "Råå och Röör" mellan byarna. Detta skulle göras utifrån "befintliga skiähl" med utgångspunkt i vad som av gammalt och urminnes varit brukligt. Genom en gemensam rättsligt sanktionerad syneförrättning ansåg de sig inför Gud och människorna känna sig trygga. Rätten ansåg sig ej kunna neka dem en sådan syn med hänvisning till Kungl. Maj:ts skogsordning. På deras begäran utsågs två tolvmän från Tingevara och fyra nämndemän från Siggevara utsedda till gode män. De skulle undersöka och bestämma gränserna för skog och mark samt fiskevatten (TDB 1639–1699, s. 122). Som framgår var det inte bara fiskevattnet i Torneträsk de ville få klarhet utan också om jaktmarker och renbetesmarker för de två byarna.

Trots konflikten om Torneträsk så verkar sjön ha fungerat som en allmänning för gemensamt fiske för samerna, men också för de bofasta nybyggarna. Så var det i alla fall 60 år senare när svenska gränssingjörer den 14 juli 1746 undersökte hur gränsen mellan Sverige och Norge skulle dras. I samband med rekognoseringen hade de kommit till den övre ändan av Torneträsk där de i protokollet beskrev trakten som bevuxen med "stor och hielpelig björkskog".

Uppenbarligen ingick också i arbetsuppgiften att rekognosera efter lämpliga lägenheter för nybyggen. De konstaterade att där fanns härligt bete och torra myrar med starr på. På flera ställen fanns ”hårdwalls Ängar till många tunnelandz widd”. De bedömde att här skulle finnas utrymme för tre till fyra nybyggen som fullt ut skulle kunna inrättas. De såg ingen större konflikt med Tingevara, som ägde rättigheten till sjön på den norra och östra sidan, eftersom tingevarasamerna var i Norge över hela sommaren. Och så beskrev de Torneträsk: ”Utj Siön gifwes ett godt höstfiske af Sijk, Harr og Röding, så att Nybyggare ifrån Juccasjerfwj upresa till den nedre änden och tillijka med Lapparne den idkar, dock will det ej förslå utj ett sådant Nyttjande som den Siön wähl kan tåla och medgifwa, som den är emillan 6 til 8 mihl Lång 1 à 1½ mihl bred å sine bredaste ställen.” (Wiklund och Qvigstad 1909, ss. 2–22).

Det finns även exempel på sjöar där tornedalsbönder ansågs ha upparbetat rätten till fiske. När en lappmarksgräns drogs i nuvarande Västerbotten, Norrbotten och finska Lappland i mitten av 1700-talet så var ett av syftena att skydda samisk renskötsel, fiske och jakt. Det innebar samtidigt att finnar och svenskar hindrades från att säsongsfiska ovanför lappmarksgränsen.

Arell menar att de förhållanden som källmaterialet beskriver inte endast representerade förhållanden under perioden 1660–1709, utan även förhållanden betydligt längre tillbaka i tid. Källmaterialet visade enligt Arell på fiskets stora betydelse för inte bara rennomader utan även för nybyggare och bönder från Tornedalen i *Området*. Arell tidfäste tornedalsböndernas inkluderande av fiskesjöar i *Området* i sitt näringsfång till åtminstone 1500-talet. Tornedalsböndernas säsongsmässiga fiskeverksamhet blev föremål för tvister, men inte endast med rennomader utan även med bofasta nybyggare och myndigheter på olika nivå. Statens ökade intresse för lappmarkerna från 1600-tal fick med andra ord konsekvenser för såväl samer som för tornedalsbönder (Arell 1977, ss. 139 ff).

Arell ger även exempel där tornedalsbönder under sent 1500-tal köpt fiskerätt i Torne lappmark från samer och sedan fiskat i dessa över tid och därigenom kommit att tillerkännas sedvanerätt och därför, i stället för till samer, betalat fisketaxa till kronans befattningsman i Torneå. Arell ger även flera exempel där tornedalsbönder, i tvister med samer och andra om rätt till fiske i slutet av 1600-talet, hävdade att de och deras förfäder hade fiskat i vattnen i fråga i över 100 år. Bland dessa nämns Kuoksuando, Vittangisuando och Vettasjärvi. Många rättsfall drevs av samer, men även tornedalsbönder var i flera fall käranden, vilket speglar en ambition att hävda vad de ansåg som sina rättmätiga intressen. Häradsrätternas domslut i tvisterna kunde ge större rätt till både samer och tornedalsbönder (Arell 1977, ss. 132–35).

Rättsfallen som Arell redogör ställer bortom varje tvivel att även tornedalsbönder använde *Området* för fiske under 1600-talet och ansågs ha upparbetat sedvanerätt på fiskevattnen, ett förhållande som dock av allt att döma gäller betydligt längre tillbaka i tid, åtminstone till och med 1500-talet. Utifrån vad som går att utläsa i källorna om tornedalsböndernas ekonomi, så ingick detta fiske i en blandekonomi som var delvis nomadiserande och inbegrep även jakt och boskapsbaserat jordbruk. Avstånden mellan tornedalsböndernas gårdar och fiskevattnen i Jukkasjärvi socken (dvs. *Området*) var mellan 5 och 14 mil. I Enontekis socken var avstånden

mellan 16 och 30 mil. En av förklaringarna till tornedalsböndernas benägenhet att färdas så pass långa sträckor i sitt näringsfång var deras förmåga att staka båtar uppför forsar (ex. Grym 1959, ss. 35, 37, 39). Även Hoppe (1944, ss. 79–82) beskriver tornedalsböndernas långa fiskefärder under 15- och 1600-talen.

Utifrån fiskeregister från 1500-talet, över den skatt som olika hemmansägare i Tornedalen betalade för fiske i olika sjöar, framgår att fisket bedrevs i ett mycket stort område som omfattade ett sjuttiotal sjöar i anslutning till Torne, Lainio, Muonio, Könkämä och Kemi älvar. Petter Antti (2018, ss. 21–33) har gått igenom fiskeregistren för Torneå socken 1553–1557 och noterat 83 fisketräsk som de finskspråkiga bönderna i Tornedalen använde, varav han identifierat 75 träsk. De förekommer längs Torne älv med biflödena Lainio, Muonio och Könkämä älvar. Koncentrationer av fisketräsk förekommer i höjd med Övertorneå och Pello samt i övre delen av Muonio älv. Den nedre delen av området med fisketräsk gränsar av naturliga skäl mot Kalix och Överkalix socknar eftersom det i detta fall är skattlagda träsk i Torneå socken som är kartlagda. De följer helt enkelt sockengränserna. I den övre delen är fisketräskerna grupperade så att de följer ungefär samma sträckning som den senare dragna lappmarksgränsen från 1751.

Ruong har arbetat fram en översikt av skatteträskens geografiska fördelning inom de forna områdena Siggevara och Tingevara, under senare delen av 1500-talet (se fig. 12 nedan). Studien presenteras med en översiktlig kartsnitt samt med en tabell, vilken redogör för de enskilda skatteträskerna inom de båda områdena (Ruong 1937, ss. 19, 64–65). Ruong har studerat fogderäkenskaper för åren 1559, 1568, 1576, 1586, 1594 samt 1595. För skatteträskerna stadgades att årligen erlägga skatt till kronan (Ruong 1937, s. 18).

Eftersom lappmarksgränsen av historiska skäl är dragen så långt norrut i dessa älvdalar så skedde merparten av fisket nedanför lappmarksgränsen. Till skillnad från de svenskspråkiga socknarna sträckte sig Övertorneå sockengräns trettio mil norr om Bottenviken långt in i det område som beboddes av samer. Den nordligast belägna sjön, Näkkäljärvi, låg omkring 40 mil från Torneå. Trots den nordliga utsträckningen av socknen låg 33 procent av de identifierade tornedalsböndernas fisketräsk i mitten av 1500-talet ovanför lappmarksgränsen. För skatteträskerna betalade bönderna sedvanlig statlig skatt. Omkring 60 procent av de fiskerättigheter som 1553 låg ovanför lappmarksgränsen ägdes av birkarlar. Det gällde exempelvis för Sautusjärvi och Jukkasjärvi, som är två av de sjöar som utifrån skattelängden tangerar Talma samebys nuvarande område. Fiskerättigheter till båda sjöarna ägdes 1553 av birkarlen Olof Hindersson Kaisa i Niemis i Övertorneå socken. Ytterligare ett skatteträsk som tangerade *Området* var Vittangisuando (Antti 2018, ss. 21–33).

De finskspråkigas säsongsmässiga fiske var ingen marginell verksamhet, utan fisket var en näring som bönderna och nybyggarna bedrev för att överleva (se fig. 12 nedan), och ett sätt för dem att få betalningsmedel för att köpa in nödvändigheter till familjerna. Andra mer välsituerade bönder fiskade på mer affärsmässig basis. Fisket gjordes med andra ord utifrån en liknande social stratifiering som bland samerna. När tornedalsbönder fiskade ovanför

lappmarksgränsen krävdes godkännande från lappbyarna. Det var inte ovanligt att lappbyar tillfälligt upplät fiskerättigheter till bönder genom arrende, ibland delades fisket mellan samer och bönder. I vissa fall ansågs tornedalsbönder ha större rätt.

I stadskamreren Hjalmar Falks arkiv (Riksarkivet Härnösand Vol. 9) finns en anteckning om Jukkasjärvi, där det går att läsa att “Peder Olufsson fr. Övertorneå 24.1.1694, hans förfäder fiskat på 1500-talet.” Inget originaldokument på uppgiften hittades vid arkivbesöket.

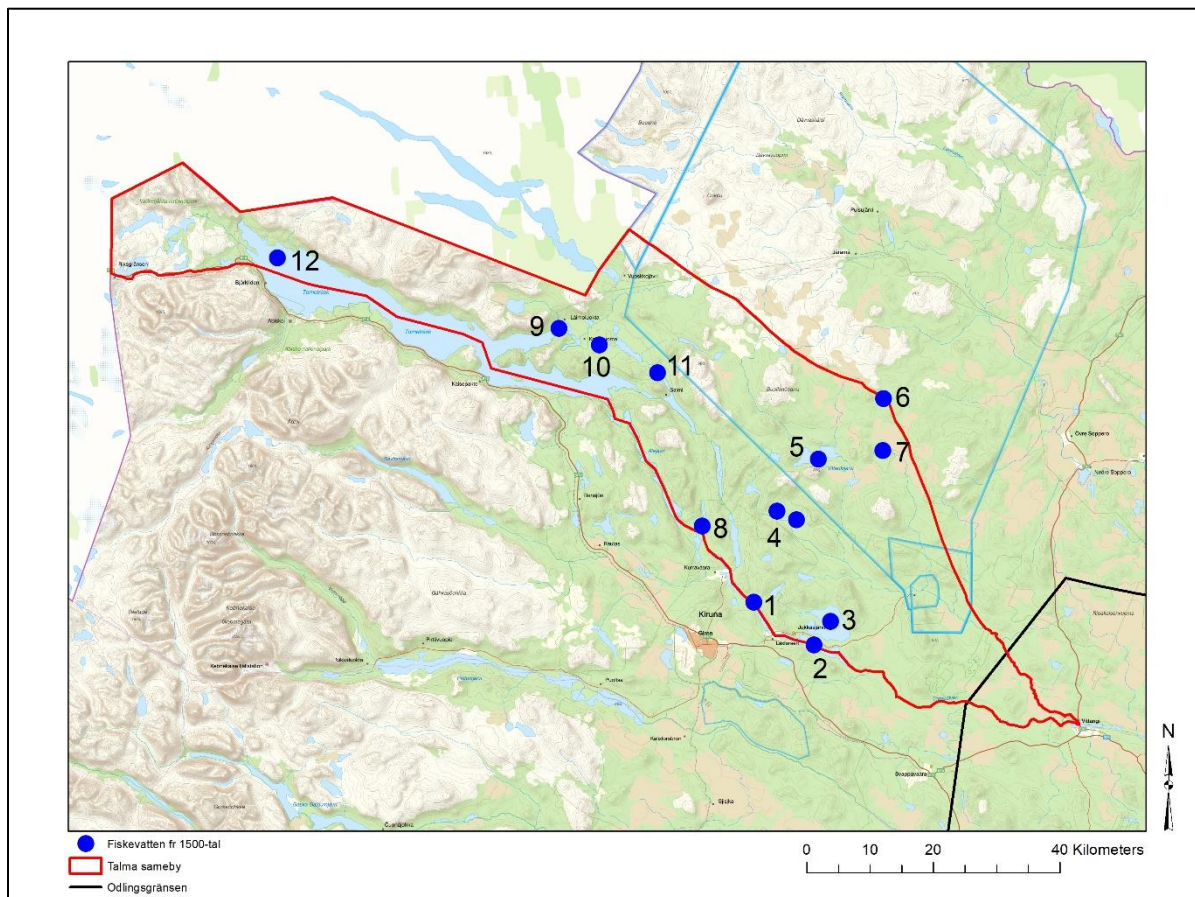

Fig. 12. Karta över skattlagda fiskevatten, dvs. Skatteträsk, inom *Området* från 1500-talets andra hälft. Skatteträskerna som anges i kartan namnges i fogderäkenskaper från perioden och är följande: 1) Oinakkajärvi, 2) Jukkasjärvi, 3) Sautasjärvi, 4) Sevujärvi, 5) Vittangijärvi, 6) Rienakkajärvi, 7) Sekkujärvi, 8) Vakkojärvi, 9) Laimoviken, 10) Kattojärvi, 11) Staløjärvi (Ruong 1937, ss. 19, 64–65). Nummer 12 är Torneträsk, där fiske är belagt i skriftliga källor från 1700-talets första hälft (Wiklund och Qvigstad 1909, ss. 2–22). Såväl samer som Tornedalsbönder bedrev fiske i dessa vatten under den tidigmoderna perioden. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av författarna).

Vid tinget i Jukkasjärvi 1688 klagade kyrkoherde Samuel Rehn på att åtskilliga bönder från Övertorneå socken och Alkula by, i synnerhet Lars Larsson Nåppa med kamrater, fiskade under prästgårds- och kyrkostranden med dess vik. Rehn ansåg att det skadade både prästen och en del skattelappar i deras fiske. Enligt tingsprotokollet hade gamla män i byn berättat att när birkarlarna reste till lappmarken för att handla, innan Torneå stad (1621) var grundat, hade de brukat ta med sig nät och mot en billig avgift till samerna fått använda fiskevatten, men “ingalunda att göra sig ther af någon häfd”. Därefter hade “Birkekarlarnas Arfwingar, hwar

efter annan” fortsatt med fisket. Lars Nåppa tillfrågades varför han med sina kamrater kommit så lång inom lappmarkens rå för att fiska. Han svarade att han årligen måste betala fisketaxan för sjön till kronans befallningsman i Torneå. Efter diskussioner enades de stridande parterna om att bruka fiskevatten tillsammans och för sjön Sautusjärvi (*Området*) betala fisketaxan efter proportion (DTL, Jukkasjärvi tingslag 1768–1777, ss. 164–165). Att en del fiskevatten skulle brukas tillsammans av kyrkoherden, samerna och övertorneåbönderna visar att dessa fiskevatten betraktades som allmänningar, att brukas gemensamt, även före 1550 då birkarlatiden tog slut. Lösningen att dela på den statliga skatten för Sautusjärvi visar att det var staten som upplät fiskerätten. Samerna hade företrädesrätt till fisket i sjöarna ovanför lappmarksgränsen, men att de i detta fall under mycket lång tid upplåtit fiske till birkarlar och deras ättlingar. Det kan mycket väl hänga samman med det faktum att de flesta av samerna i *Området* i senare tid vistades i Norge över sommarhalvåret. Om förhållandena var likadana på 1500-talet eller tidigare fanns god motivation till att hyra ut fisket till birkarlarna. Birkarlen Olof Hindersson Kaisa från Niemis i Övertorneå hade 1553 rätt att fiska i både Sautusjärvi och Jukkasjärvi, för vilka han betalade skatt till staten. Förutom detta betalade han säkert en avgift till de samer som hade fiskerätt i sjöarna. Ifall fisket pågått oavbrutet sedan dess, som framgår av protokollet, så hade övertorneåbönderna i så fall upparbetat en 135-årig urminnes hävd till fisket. Tenerz (1962, s. 251) beskriver även hur birkarlarna jämte tornebönderna lå under sig de bästa fiskesjöarna, där de även byggde tillfälliga bostäder. Tenerz bygger detta på Forssells (1872) uppgifter från 1571, vilka visar på en tidig markanvändning av *Området* (se även Landskapshandlingar Västerbottens handlingar 1539–1630), där Olof Hinderson 1554 haft rätt till och bedrivit fiske i sjön Sautusjärvi.

Vid tinget i Jukkasjärvi 1694 kom frågan om tornedalingars fiske i Sautusjärvi återigen upp. Den här gången var det befallningsman Salomon Steigman som å samernas vägnar frågade vilka rättigheter Per Olsson och hans kamrater från Niemis i Övertorneå hade att komma upp till lappmarken, så långt inom dess råmärken för att fiska i Sautusjärvi. Per Olsson svarade att han och hans förfäder bedrivit detta fiske i över hundra år “utan Någons Klander och åtal brukat”. Han sade att om han vetat om denna sak skulle han ha skaffat sig bevis om detta fiske av några gamla trovärdiga män i nedre landet. Nämnden beslutade att han skulle skaffa sådana bevis till nästa vår eller sommar och visa för landshövdingen Gustav Douglas. Sedan skulle denne ta beslut om bönderna (tornedalingarna) eller samerna hade starkare äganderätt till fisket. Vid samma ting ställde befallningsmannen en liknande fråga till Lars Persson Noppa med kamrater från Alkulla by i Övertorneå socken, med vilken rätt de fiskade i många olika sjöar, men särskilt varför de gjorde det i Kuoksusuando och Vittangisuando som låg långt innanför lappmarksgränsen. Det bör ha varit en släkting till den Lars Larsson Nåppa som sex år tidigare tilldömts rätten att dela fisket i Sautusjärvi med prästen och samerna. Precis som Per Olsson svarade Lars Persson Noppa att hans förfäder över hundra år fiskat i dessa fiskevatten. De hade varje år betalt 1 ½ lispund gädda till staten för detta. Han skulle efterforska bevis för rätten att fiska i sjöarna. Nämnden beslutade att han skulle visa bevisen för landshövdingen, som skulle avgöra vem som var mest berättigad till fisket (DTL Jukkasjärvi tingslag 1768–1777, ss. 197–198).

De två fallen avgjordes slutligen i Kammarkollegiet till samebyns fördel. Ett avgörande argument var att samerna de facto var lappmarkens inbyggare och att de därför skulle “hällre än några bönder, som widt derifrån aflägsne äre” få rätten att fiska i sjöarna i lappmarken (Antti 2018, s. 23). Kammarkollegiet tog i det här fallet inte hänsyn till att både samerna och tornedalsbönderna var säsongsfiskare. Samerna i Siggevara och Tingevara vistades från april till september vid Atlantkusten i Norge och fiskade där, medan tornedalsbönderna vid den tiden fiskade i de fjällnära sjöarna. År 1740 skrev exempelvis extra ordinarie domhavanden (justitiarien) i Torne och Kemi lappmarker, Carl Sadelin, hur fjällsamerna i Torne lappmark efter Maria bebådelsedag i april flyttade till “Saltsjön eller Wästra hafwet” på den norska sidan. De återkom inte förrän till Matteusdagen i slutet av september då renarna var brunstiga. Sadelins förklaring till varför gudstjänst sällan hölls i Torne lappmark under sommaren bekräftar kontinuiteten i fjällsamernas och böndernas säsongsfiske. Han skriver; “Och emedan fiälLaparne hela Sommaren öfwer äro borta samt hemmansbrukarne merendels fiärrwägade, idkandes fiskerij och annan bergning, så tycks sällan Gudztiänst blifwa hållen [sommartid]. Han beskriver fjällsamerna och hemmansägarna i gemensamma termer som “inwånare” som är svaga i kristendomen och obelevade, vilket ökas att brännvinssupandet, särskild under marknadstiderna. Sedan avslutar han med att detta är svårt att komma till rätta med hos ett “så flycktigt Folkslag” (Fellman 1910, s. 178). Både den avlägset liggande säsongssysselsättningen och de två gruppernas kulturella vanor beskrevs här som likartade. De räknades som ett enda folkslag.

Under senare delen av 1500-talet började resorna för bönderna i nedre delen av Tornedalen till fjällsjöarna att avta i omfattning. Minskad tillgång på fisk och skattehöjningar gjorde att det inte var lika lönsamt som tidigare. I det fiskeregister som upprättades för Torneå socken 1617 återstod ett fåtal av sjöarna ovan lappmarksgränsen som bönderna skattat för 1553. Fisket på samiskt område av bönder i nedre Tornedalen minskade avsevärt mot slutet av 1600-talet då den nya lappmarkspolitiken förbehöll jakt och fiske i lappmarken för samer och nybyggare (Antti 2018, ss. 25–26). Tornedalsböndernas fiske i anslutning till *Området* hade av allt att döma pågått under många generationer när det registrerades och beskattades 1553. Nybyggarna och samerna ovanför lappmarksgränsen fortsatte att fiska i *Området*, men nu på närmare geografiskt avstånd, som framgår av Sadelins beskrivning ovan.

För att summera: åren 1600–1709 präglades alltså *Området* av flera markanvändare och markanvändningar. Här fanns företrädesvis samiska nomadiserande renskötare, nybyggare som kunde vara både före detta renskötare, eller tornedalingar eller andra, och seminomadiserande tornedalsbönder som bedrev framför allt fiske men också jakt, samt nybyggare som bedrev myrslätter. Tornedalsböndernas fiske ovan lappmarksgränsen var vid denna tid redan en etablerad tradition som gick tillbaka långt i tid. Det var dock först i slutet av 1600-talet som samer började ifrågasätta detta fiske. Häradsrätten tvingades till ett principiellt agerande och skiljde då på skatte- och kronovatten. Till skattevattnen dömdes oftast skattelandssinnehavaren att ha större rätt. Häradsrätternas motiv till att respektera skattelandssinnehavarnas rätt var, enligt Arell (1977), att kronans intresse låg i att stödja

nybyggarverksamheten. Detta kom till uttryck i att kronan blev alltmer restriktiv mot tornedalsböndernas långväga fiske i lappmarken. Det ansågs att detta borde förbehållas de som redan bodde där, det vill säga samiska hel- eller seminomader samt bofasta, inte mer tillfälliga exploatörer som tornedalsbönderna ansågs vara.

Utifrån olika historiska källor har framgått att samer inom *Området* drev ett säsongsvist rörligt liv utifrån rennäring, jakt, fiske och handel. Inom *Området* har ett liknande säsongsvist nyttjande av naturresurser av finskspråkiga folkgrupper grupper ägt rum, vilket bland annat kan ses i domstolsprotokoll och gränsdragningsprotokoll från tidigmodern tid. Rättsfall från Torne lappmark och *Området* visar att det fanns en långvarig tradition att bönder från nedre Tornedalen tog sig upp med båt till de nordligt belägna sjöarna och fiskade. Berättelser på 1700- och 1800-talen från präster och jurister i lappmarkerna, beskriver hur samerna många gånger blev undanträngda från gamla fiskevatten, eller som i Norge att deras platser där de haft renar tagits över av norska bönder till jordbruk. Att det funnits konflikter utesluter inte att det också funnits överenskommelser om att använda *Området*. Lappmarksplakaten från 1600-talet uppmuntrade nybyggare att starta jordbruk ovanför lappmarksgränsen. Samtidigt infördes allt mera omfattande restriktioner för att fiska och jaga på långt avstånd från tornedalsböndernas hemgårdar. Vidare visar primärkällorna att interetniska konflikter trots allt var relativt få.

8.2.7 Byarna under tidigmodern tid

Inom, och i anslutning till *Området*, etablerades under tidigmodern tid ett antal bosättningar, som över tid växte till byar. Invånarna i dessa levde, verkade och använde mark inom *Området*. En av de viktigaste byarna som etablerades i *Området* under tidigmodern tid var Jukkasjärvi. Innan 1600-talet finns i de skriftliga källorna inga noteringar om någon permanent verksamhet rörande markanvändning på platsen där byn idag ligger. Den närliggande sjön Sautusjärvi beskrevs som ett rikt och viktigt fisketräsk, men i övrigt är det ytterst sparsamt med skriftliga källor som beskriver platsen, fränsett enstaka spridda arkeologiska fynd (Kuoksu 2009). Från början av 1600-talet är dock tillgången på källor rikare, vilket beror på den gemensamma process som staten och Svenska kyrkan inledde vid denna tid, med anledning av Karl IX beslut om skärpt skattläggning och kontroll över lappmarkerna, genom att 1599 proklamera att minst en kyrka skulle uppföras i varje lappmark i riket. Konungens dåvarande befallningsman Daniel Hjort utsågs att kontrollera och tillse att dessa kyrkor verkligen uppfördes. Daniel Hjort hade från 1601 uppdraget att bevaka Sveriges rättigheter och stärka rikets organisatoriska verksamhet i lappmarkerna (Norstedt 2016, s. 828; Persson 2009b, s. 9). Att låta uppföra kyrkor i det inre av lappmarkerna hängde samman med statens behov av ökad kontroll av rikets invånare och naturresurser, samt kyrkans arbete med att stärka makten och inflytandet i de perifera delarna av riket. I Torne lappmark fanns sedan lång tid tillbaka en plats där bland annat en enkel kyrkobyggnad var uppförd. Denna plats var Ruonala, belägen cirka 6 mil norr om nuvarande Jukkasjärvi by. De skriftliga källorna om Ruonala kyrko- och begravningsplats är dessvärre mycket bristfälliga, varför osäkerhet råder om tidpunkten för byggnadens uppförande (Norstedt 2011, 2016; Persson 2009b). Utifrån detta kan konstateras att verktygen fanns för centralmakten att styra och kontrollera de nordliga delarna av Sverige. I Torne lappmark var

det dock inte så lätt att utöva denna statliga och kyrkliga kontroll, eftersom det fanns få officiella tings- och marknadsplatser att utöva makten ifrån. Under perioden från år 1500 till 1600-talets början ökade befolkningen i Sverige, från cirka 550 000 till 760 000 invånare enligt den tillgängliga statistiken. I de nordliga delarna av landet var folkräkningen mycket bristfällig, särskilt i det inre av lappmarkerna. Att ha god kontroll på invånarna borgade för en kontinuerlig skatteintäkt. Därför var det viktigt att ha statlig och kyrklig makt i de norra delarna av riket, varför beslut togs att uppföra en kyrka i Enontekiö, inom Suonttavaara lappby (Persson 2009b, ss. 11–12).

Vid denna tid delades det nordligaste området i Torne lappmark in i fyra uppbördsområden: Tingevara, Siggevara, Suonttavaara och Peldojärvi. Områdena Siggevara respektive Tingevara, kom att ligga inom Jukkasjärvi socken. Befolkningen i de båda bosättningsområdena Tingevara och Siggevara protesterade mot den nya kyrkans placering, då de ansåg att det var för långt att besöka kyrkan med hänvisning till kyrkoplikten (Persson 2009b, s. 11). Av detta skäl lät kyrkan uppföra ett kapell vid Torne älvs strand i Jukkasjärvi, omkring 1606–1607. Kapellets placering ansågs vara strategiskt i förhållande till både Siggevara och Tingevara, eftersom det var lika långt från de båda områdenas yttre gränser till Jukkasjärvi. I och med att kapellet stod klart år 1607, bildades en kapellförsamling på orten, och samtidigt även Simojärvi socken. Namnet behölls fram till 1673, då det ändrades till Jukkasjärvi socken i och med att Jukkasjärvi blev egen församling. Församlingen fick sin första kyrkoherde, som även bosatte sig på platsen. Jukkasjärvi sockens och Jukkasjärvi församlings huvudsäten blev nu Jukkasjärvi by, och var så fram till det att Vittangi populationsmässigt växte om Jukkasjärvi 1843, då huvudort för församlingsstyrelsen förlades där (Bergling 1964; Kuoksu 2009; Nordberg 1973).

Jukkasjärvi by blev med anledning av dess roll som kapellförsamling till Enontekiö 1607, en viktig mötesplats för de nomadiserande samerna inom Tingevara och Siggevara lappbyar. När kapellförsamlingen uppgraderades till egen församling, stärktes platsens betydelse för *Området*. Redan från 1607 hölls ting och marknad vid kyrkan, då statens fogdar tog in skatt av befolkningen i *Området*. Samtidigt förrättades vigslar, dop och begravningar i kapellet (Bergling 1964). Marknad och ting beordrades att hållas minst två gånger varje år, först vid juletid och sedan vid påsktid. Dessa marknads och tingsdagar varade i minst tre dagar (Tawe 1958, s. 23.). Den första stora vintermarknaden genomfördes av hävd i början av februari (Bergling 1964, s. 135).

På plats i Jukkasjärvi fanns, förutom kyrkoherden och klockaren, även en kyrkoväktare och kronolänsman boende i byn, alla med familjer och tjänstefolk. Hur många bosättare som fanns på plats i själva kyrkbyn då den förste kyrkoherden installerade sig med sin familj är svårt att uppskatta, men vid en sammanställning från Jukkasjärvi församling år 1754 uppgavs att 1 390 personer var skrivna i församlingen (Tawe 1958, s. 225). I en sammanställning gjord 1774 (Bygdén 1923, s. 258) redovisas av före detta skolmästaren Jacob Turdfjell att i församlingen finns; ”26 nybyggare, som sköta åkerbruk, vilket dock är ganska litet lönande, utom i 3 gårdar,

som ligga långt ned emot landsbygden och hava bättre jordmån. Dessa 26 nybyggares hushåll bestod tillhopa, vid 1774 års slut, av 168 personer, med unga och gamla. Dessutom äro här 10 hushåll av bruksfolk, som utgöra tillsammans 43 personer, och sköta ett till undergång lutande kopparverk. 167 lapska hushåll eller matlag utgöra den övriga hopen av 677 personer. Av dessa 167 hushåll äro 89, som draga skatt, men 78 äro oskattlagda (Tawe 1958, s. 228). Prästbostället, kronolänsman och klockaren var alla, i förhållande till sin tjänsteutövning, bosatta i Jukkasjärvi by. Prästboställets och kronolänsmans markäggor var omfattande och sträckte sig flera mil från själva byn. Ett exempel på detta är de viktiga myrslätterängarna belägna på holmarna och stränderna vid Vakkokoski, vilket till stora delar tillhörde ”prästbordet”. Omfattningen antyder hur viktiga dessa myrslätteranläggningar var för bosättarna inom Talma samebys renskötseområde.

8.2.8 Renar och renskötsel under tidigmodern tid

Som tidigare nämnts har en stor del av markanvändningen i Torne lappmark och *Området* utgjorts av jakt och fiske under alla tider. Jakten har i huvudsak bedrivits på småvilt och vildren, det senare ett huvudvillebråd. Enligt uppgift dödades den sista vildrenen i Sverige omkring 1860 (Ekman 1983, s. 15). De äldsta fångstmetoderna i *Området*, för att fånga exempelvis vildren, var under förhistorisk tid främst fångstgropar. Senare tillämpades även snarning. När vildrenen snarades användes ett omfattande system av så kallade *peuranhangas*¹⁸ ett slags system av fångststaket med tillhörande snaror. Vildrenssnarningen startade oftast på hösten vid samma tid som snaror för trädfågel började sättas. Vildrenarna uppehöll sig oftast kring starrmyrar och lågfjällsområden, ofta i samma geografiska områden som myrslätter bedrevs. Fångststaketen byggdes av, dels fällda träd i terrängen där det fälldes vartannat träd i en linje så att tjockkändan av trädet låg kvar på stubben, dels av inplacerade yviga björkar. Därefter flätades tall- och granruskor in i linjen för att åstadkomma en tät linje av vegetation (Paulaharju 1966, ss. 79–84). På lämpliga avstånd och ställen placerades därefter snaror i systemet. Snaran var från början tillverkad av rötter eller hampa, men senare av rep som kunde införskaffas vid olika marknader (Olsson 1983, ss. 87–88). I terrängen inom *Området* återfinns geografiska namngivningar på meänkieli efter den omfattande vildrensjakten, exempelvis Hangasvuoma, Hangasjärvi, Hangaskielien, Laanijoki, Laaniliha¹⁹ med flera. (Kurravaara Ortnamn-förening 2014, ss. 56, 59). Tydliga spår efter dessa omfattande fångststaket finns främst i trakterna kring Vittangi och österut mot Lainioälven. Enligt uppgiftslämnare kunde så sent som i slutet av 1930-talet resterna efter milslånga fångststaket synas i terrängen, sträckande sig vidare in mot den finska sidan av landsgränsen (Olsson 1983, ss. 87–88). I Kurravaara fanns ett fångststaket som sträckte sig mellan Mettäkallojärvi via Harrijärvi till byn Sevuvuoma. Hela systemets längd var drygt tio kilometer (Kurravaara Ortnamn-förening 2014, s. 25).

¹⁸ Peurahangas= fångststaket för vildren (Meän Sana 2023).

¹⁹ Laaniliha= Vildrenskött som lagts i kallkälla och togs upp till vintern (Kurravaara Ortnamn-förening 2014, s. 59).

Övergången bland den samiska befolkningen från rennomadism till agrar bosättning skedde på olika sätt. Vissa kombinerade ett seminomadiskt liv med ett blandat näringsfång bestående av exempelvis jordbruk, jakt och fiske. Man kunde ha en fast boplat, men där åkerbruket var obetydligt eller saknades helt. Andra anlade nybyggen och övriga intensifierade renskötseln (Egerbladh 1987, ss. 18–20; Hansegård 1978; Hultblad 1968, ss. 124–129). Det blev svårt att kombinera jordbruk med renskötsel, eftersom denna med tiden kom att kräva allt större arbetsinsatser. Samiska nybyggena anlades ofta på tidigare fasta visten (Egerbladh 1987, ss. 19–20).

Renskötseln förändrades avsevärt under tidigmodern tid. Det finns ingen fastställd tidpunkt när samer börjat domesticera renar, men kunskap finns om att renskötseln inte bedrivits i den form den har idag, med stora hjordar där renarna förflyttar sig inom samebyarnas fastställda betesområden, utan de första renarna som domesticerades sköttes på ett helt annat sätt, med en helt annan struktur. Renskötseln har dessutom både förhistoriskt och historiskt skilt sig åt mellan olika geografiska platser (Lundmark 2008, s. 21; Wiklund 1918).

Inom *Området* tämjdes renen inledningsvis främst som lockdjur, för att användas vid vildrensjakt. Allt eftersom började den även användas som last och dragdjur, samt mjölkades, men det var fortfarande under sen medeltid väldigt få renar som tämjdes, och fiske, men även vildrensjakt var stommen i hushållningen (Arell 1977; Hansegård 1978, ss. 23, 97–98; Ruong 1937, s. 17). Ju mindre renhjorden var, desto tätare blev kontakten mellan djur och människa. I större hjordar hade vissa renar mycket liten kontakt med människor. Det är dock viktigt att framhålla distinktionen mellan vildren och tamren, då tamrenar är domesticerade och därför skilt sig åt från vildrenen i sin natur (Lundmark 2008; Wiklund 1918). Även om renar tämjdes fanns ingen anledning att ha stora renhjordar så länge också jakt, fiske och samlande fanns att livnära sig på, och så länge skattebördan inte var för tung (Lundmark 2008, s. 21).

En familj kunde vanligtvis ha omkring 10–20 tamrenar på 1500-talet (Hansegård 1978, s. 98; Lundmark 2008, s. 21; Ruong 1937). Denna tidiga renskötsel, med små renhjordar, innebar förmodligen ett seminomadiserande levnadssätt, eftersom renhjordarna inte behövde röra sig över lika stora ytor för att finna bete. Mer storskalig renskötsel krävde att flocken följdes och övervakades mot rovdjur (Lundmark 2008, s. 21). Dock verkar det redan innan tidigmodern tid ha funnits de som baserade sin ekonomi på storskalig renskötsel, och därför flyttade med renhjordar på ett helnomadiserande vis. Detta skedde i fjälltrakterna och skilde sig från skogrenskötseln (Elenius 2007, s. 96; Hansegård 1988, s. 16; Ruong 1937, ss. 18–19). Helnomadismen var mest omfattande mellan 1750–1850 (Hansegård 1988).

Lappbyarnas runda form på 1500-talet visar att ekonomin inte kan ha byggt på storskalig renskötsel, vilket styrks av tidens skriftliga källor (Lundmark 2008, s. 22), men redan omkring 1500 förekom alltså att familjer flyttade helnomadiserande med renarna. Ännu in på 1700-talet var dock renhjordarna relativt små, med vissa få undantag. De mer välbeställda kunde ha större hjordar. I början av 1600-talet var majoriteten av befolkningen inom Jukkasjärvi nomadiserande renskötare (Hansegård 1978, s. 98).

Den form av renskötsel där man flyttade med renhjordarna och övervakade dem året runt kallas intensiv renskötsel, och krävde stora och konstanta arbetsinsatser. Denna växte alltså fram under tidigmodern tid (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 157) och innebar att hela familjen följde med när renhjordarna flyttade. Då togs allt som behövdes för det dagliga livet med i flytten. Genom det intensiva sättet att följa renarna blev djuren oftast tama och lätthanterliga, vilket underlättade exempelvis mjölkningen av vajorna (Ruong 1937, s. 20; SOU 2006:14). Den intensiva renskötseln, som blivit normen under 1700-talet, innebar att renskötande samer i *Området* inte hade fasta visten (Ruong 1937, s. 23). Den intensiva renskötseln medförde att förekomsten av sjukdomar och kalvdödlighet var hög, eftersom renarna levde så pass tätt inpå varandra (Kjellström 1986). På grund av att renhjordar snabbt kunde decimeras kom många nomadiserande renskötare inom *Området* att bli bofasta fiskare och jordbrukare. Många av dem slog sig ned i Norge, som även var en del av deras hemområde, särskilt under somrarna (Hansegård 1978, ss. 26, 154; SOU 1922:10, s. 18). Andra blev bofasta i *Området* (Hansegård 1978, s. 26; Ruong 1937, s. 42ff). Gemensamt för de hel- eller seminomadiserande renskötarna och andra tidigmoderna markanvändare inom *Området* var att de nyttjade mark säsongsvist. Vissa tider inom *Området*, andra tider utanför detta.

Den intensiva renskötseln har med all sannolikhet uppkommit genom nordisk påverkan (Hultblad 1968, s. 64), eftersom renskötare behövde pålitliga handelspartners, varför denna sammanföll med växande intresse från andra grupper av människor (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 220). Lundmark menar att kronans inblandning i lappmarkernas ekonomi lett till att jägarsamhället föll relativt snabbt samman till förmån för renskötsel, medan andra hävdar att processen skett mer successivt (Röver 2021, ss. 43–45).

Större renhjordar innebar en specialisering, och ju fler renar, desto mindre tid fanns att lägga på jakt och fiske. Renen blev också ett viktigt kapital, och det överskott som renskötseln genererade kunde säljas på marknader, eller bytas mot andra produkter. Detta ledde i sin tur även till ökade ojämlikheter mellan hushåll (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 174). De stora renhjordarna som behövdes för att vara ekonomiskt bärkraftiga gjorde att betesmarkerna inte räckte till för att samtliga skulle kunna ha tillräckligt stora hjordar, och många tvingades lämna renskötseln. Skötesrensytet som förekom i *Området* var en förutsättning för att mindre bemedlade samer, som inte hade möjlighet att äga och sköta stora renhjordar, ändå skulle kunna fortsätta med renskötsel (Nordin 2002, s. 171). 1602 infördes, som tidigare nämnts, en ny skatteordning som innebar att skatt skulle betalas i form tionde på bland annat renar och fisk. Detta drabbade försörjningen hos *Området* invånare hårdare än skatteuttag i skinn, vilket hade varit fallet tidigare. Både Lundmark (2008) och Fur (2016) hävdar att den ökade skattebördan tvingade fram en extensiv renskötsel, som var mer storskalig med rörelser över större områden, och med en lägre grad av övervakning. Beskattningen ledde också till att kronan kom att äga renar i Torne lappmark, där *Området* ingår. Renarna som togs ut i skatt stannade i lappmarken och renskötarna fick lön för att ta hand om dessa (Lundmark 2008, s. 29). Efter en expedition i Torne lappmark rapporterades år 1606 att kronan år 1605 hade 232 renar samt oxar, men mest

vajor “[...] skall han och lathe bönderne vid Vla bekomme Reener till halfuet, så framt han förnimmer att the förre, som Presten hafuer fåht, der triwes.” (Nordberg 1973, s. 20).

Läkaren Henrik Deutsch var verksam i den norra delen av Uleåborgs län strax efter att Finland avskilts från Sverige och blivit ett ryskt storfurstendöme. Han färdades längs den finska sidan av Torne älvdal och i Kemi lappmark. I sina anteckningar från 1814 oh 1815 beskrev han likheten i levnadssätt mellan samer och finnar. Om lantbrukarna i dessa övre socknar skrev han att de mest sysslade med fiske i stället för med jordbruk: ”I allmänhet ligger hågen, i synnerhet öfverbyggarens, rigtad åt detta uråldriga näringsfång; och en knappare bergning föredrages tåligt derunder framför det trålsamma landtbrukets rigtande skänker.” (Deutsch 1970 [1815], ss. 266–299). Han beskrev även hur renbetet var mycket sämre i socknarna än i lappmarkerna eftersom bönderna tog renmossa till sina boskap och återväxten var mycket långsam. Om böndernas renavel skrev han: ”Den förekommer inte närmare kusten än på 14 eller 15 mil. Hvar femte hemmans-åbo i Öfver-Torneå kan anses äga 10 à 30 stycken Renar. I Rovaniemi, Kemiträsk och Pudasjärvi 40 à 50, någon enda 2 à 300.” Han beskrev hur bönderna i de tre sist nämnda socknarna under vintern dagligen såg till sina hjordar. I nedre och övre Tornedalen såg han en skillnad i hur bönderna skötte sina renhjordar: ”Vid Torne Elf [nedre delen/ LE] lemnas Renarne alltid under tillsyn af Lappar, som ständigt hafva dem omkring sig, men i de öfvre Socknarne vårdas de ofta af allmogen sielf; i detta fall få de löpa fria, sommarn öfver, hvaraf de bliva större och köttet får en vildare och kraftigare smak.” (Deutsch 1970 [1815], ss. 267–300).

Johan Portin anställdes som organist i Övertorneå 1781. Under sin livstid skrev han en detaljerad beskrivning över socknen ur kulturella, sociala och naturvetenskapliga aspekter, helt i 1700-talets nyttobetonade anda. Han ansåg att renavel borde uppmuntras bland bönderna eftersom renar var billigare att underhålla än hästar eller oxar. Renarna var också användbara för att transportera hö, ved och timmer av mindre storlek (Portin 1967 [1839], ss. 278–279). Han beskrev hur det fanns över hundra bönder i socknen som använde renar till olika ändamål. Renarna vallades av samiska renskötare mot en mindre betalning. Han beskrev även hur det inom socknen fanns flera samiska släkten som blivit hemmansägare. Förutom detta fanns samiska kvinnor som gifte sig med bönder (Portin 1967 [1839], s. 125).

Hur böndernas och renägarnas näringar och kulturer gick in varandra beskrev även Erik Grape, som tillträdde som kyrkoherde i Enontekis 1788. Till att börja med förklarade han att finska språket talades överallt i Enontekis och att endast två hustrur var svenskar. Samiskan förstods allmänt och talades av de flesta. Han beskrev hur det förnämsta näringsfånget hos bönderna var boskapsskötsel och fiske, upphjälpt av åkerbruk, jakt och fångst i skogarna, limkokning och annat. Varje nybyggare angavs ha renhjordar på mellan tio och femtio renar, en del till och med över hundra renar. Av den så kallade skogs fångsten utgjorde fångsten av vildrenar den största delen. En idog bonde kunde vissa år fälla tio till tolv och ibland upp till tjugo vildrenar (Grape 1969 [1804], ss. 263–269). Renar och renskötsel var en integrerad del i tornedalingarnas levnadssätt.

8.2.9 Kulturblandning, befolkning och språk under tidigmodern tid

Allt eftersom inflyttningen ökade i *Området* intensifierades även kontakterna mellan samer och icke-samer. Den sparsamma befolkningen i *Området* gjorde att människorna, dels kunde samsas väl om markerna, dels kunde dra nytta av varandra. Kontakterna mellan grupperna ledde till kulturella och språkliga utbyten. Grupper och individer lärde sig av varandras skick och levnadssätt för att kunna maximera ett gott liv utifrån de förutsättningar som *Området* erbjöd. Kulturkontakter mellan samer och tornedalingar och andra med bofast levnadssätt medförde en blandkultur (ex. Egerbladh 1987, s. 20; Wiklund 1921, ss. 210–212).

När naturresurser som betesmarker, fiskevatten och jaktmarker delades under tider som saknade strikta officiella eller kamerala rättigheter, samt fasta instanser som såg till att dessa efterlevdes, så behövde det bygga på reciprocitet och socialt kapital. Reciprocitet bygger på ett ömsesidigt utbyte av resurser mellan individer och grupper. När man ger något kan man också förvänta sig att personen kommer att ge tillbaka på något sätt, någon gång, vilket skapar en balans i relationen mellan inblandade parter. Socialt kapital genereras av sociala relationer och nätverk i form av till exempel tillit, ömsesidighet och samarbete.

En hög grad av tillit mellan individer eller grupper är en central faktor för att skapa socialt kapital och kan öka samarbetet och skapa gemensamma fördelar) om en stark och reglerad äganderätt inte finns på plats (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 117; North 1993). Mycket tyder på att de informella institutionerna i form av reciprocitet och socialt kapital som fanns inom *Området* under tidigmodern tid, kunde fungera väl, och att människor i *Området* kunde leva relativt konfliktfritt.

Sociala relationer var nära förbundet med giftermålsmönster, och äktenskap var ett sätt att strategiskt knyta familjer samman, för att kunna dra nytta av varandra i bra och dåliga tider (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss 176, 187–189, 224). Giftermålsmönstren skiljer sig mellan samer och tornedalingar jämfört med mellan samer och svenskar, men även geografiskt. Från mitten av 1700-talet till slutet av 1800-talet var det vanligare att en finskspråkig kvinna i Karesuando gifte sig med en samisk man (50–82 procent) än att en svenskspråkig kvinna i Jokkmokk gifte sig med en samisk man (17–38 procent). I Jukkasjärvi skedde under tidsperioden ett relativt stort inflöde av svenskar. Där var andelen icke-samiska kvinnor som gifte sig med samiska män lägre och mer likartad med mönstret i Gällivare och Jokkmokk (30–33 procent). I den traditionella samiska familjebildningen i Karesuando och Jukkasjärvi var mellan 80–90 procent av äktenskapen endogama. Samiska kvinnor gifte sig mestadels med samiska män (Nordin 2009, ss. 80–101, Elenius 2017, ss. 25–41). I Lule lappmark verkar äktenskap mellan samer och icke samer ha varit ovanligare (fram till 1895) jämfört med Torne lappmark (Nordin 2009, ss. 80–84; Hultblad 1968, ss. 192–196). Slutsatsen är att i familjebildningen upprätthölls de etniska gränserna till stor del, men de fysiska kulturerna i form av fiske, boskapskötsel och renskötsel gick under tidens lopp in i varandra.

Nomadiserande samer besökte släkt och vänner i byarna, och även många andra verksamheter förde befolkningen samman, vilket gav upphov till både samarbete och konflikter (Hansegård 1988, ss. 18–29). Som tidigare nämnts så hade de flesta bofasta i *Området* renar för att överleva och underlätta sin tillvaro, och de bofastas största tillgång var ofta en renhjörd. Vissa renar (drag- och klövvedjur) hölls vid gårdarna, och dessa togs om hand likt annan boskap, men de frigående renhjordarna som ägdes av bofasta tog renskötande samer hand om (DTL Jukkasjärvi tingslag, 18 januari 1693, s. 241; Hansegård 1978, s. 21; Hoppe 1944, s. 84; Lundmark 2008, s. 68; Tolonen 1954, s. 76; Wiklund 1921, ss. 210–212).

Vissa samer var renskötare, andra samer kunde vara bofasta och äga skötesrenar med eget renmärke. Alla bofasta var inte jordbrukare, men många av dem ägde renar. Många av dessa var så kallade skötesrenar. Nomadiserande samer kunde som tidigare nämnts under tidigmodern tid ha både kor och getter Ruong 1937, s. 40; Hansegård 1978, ss. 99–101, som fick gå lösa under somrarna, och som antingen slaktades på hösten, eller inhystes hos bofasta under de kallare årstiderna.

Systemet med skötesrenar uppstod under tidigmodern tid genom ett utbyte mellan renskötande samer och bofasta. Enligt Hultblad (1968, ss. 146–150) har detta långtgående historiska rötter, och var förmodligen en viktig inkomstkälla för många renskötande samer (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss. 202–203). Renskötande samer kunde alltså ansvara för bofastas renmärken, ta hand om renhjordarna, och i utbyte kunde de, förutom varor och pengar, få tillfälligt uppehälle hos de bofasta, särskilt under vintern. Renskötarna kunde som sagt även få olika varor i utbyte, och renskötande samer kunde även byta till sig getter av de bofasta, vilka även skötte getterna under vintertid åt de renskötande samerna. Detta verkar dock ha blivit vanligare under slutet av 1700-talet och framåt, då renskötseln blev extensiv och renmjölkning i princip upphörde (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 160; Nordin 2002, s. 58). Svonni (1999, s. 58) beskriver dock att renmjölkning inom *Området* under höstarna, när renarna var i gärde, var vanligt ända in på 1940-talet och Hansegård (1978, s. 25) att den avtog på slutet av 1800-talet, och upphörde under tidigt 1900-tal.

Nomadiserande samer och bofasta i Norge och Sverige upprätthöll också länge det så kallade värdisystem (ibland verdi, verdde). Så var det också i *Området* eftersom vissa samer blev bofasta väldigt sent där. Ända in på 1950-talet bodde somliga renskötarfamiljer året om i kåtor (Hansegård 1978). Värdisystemet innebar att nomadiserande samer en tid av året bodde hos jordbrukare. På detta vis byggdes även positiva relationer upp, och konflikter kunde undvikas, även om de såklart förkom (Barck 2000; Persson 2009a; Hansegård 1978, s. 150; Nordin 2002, ss. 20, 155–157, 160, 177–178). Delar av systemet har levt kvar långt in i modern tid, bland annat i *Området*, ända fram till åtminstone 1950-talet (Nordin 2002, s. 153; Persson 2009a, s. 169) och renar är något som både samer och icke-samer, bofasta och nomadiserande har ägt. De hel- och seminomadiserande renskötarna spelade en viktig roll genom att ge tillsyn åt de bofastas renar, och i gengäld kunde nomader exempelvis tillfälligt bo hos renägande bofasta

under sina flyttningar, samt hysa getter och kor hos de bofasta under vintermånaderna. Detta samarbete minskade risken för konflikter trots att markerna delades (Nordin 2002).

Trots att befolkningen i *Området* under tidigmodern tid hade nära samarbeten, tog efter varandras seder och skick, och knöt starka band med varandra, så fanns, som tidigare nämnts, ändå en distinktion mellan att vara same och icke-same kvar, och till viss del bibehöll de båda grupperna ett visst kulturellt avstånd, hade egna traditioner, språk och identifierade sig med den egna gruppen (ex. Nordin 2020). Inom *Området* handlade det främst om skillnaden mellan samer och tornedaling. Med detta sagt, så hindrade inte detta ingiften mellan de olika grupperna, att samer övergick till att identifiera sig med andra etniska grupper och vice versa.

Många samer övergick till att bli bofasta och förfinskades därmed i hög utsträckning under tidigmodern tid, vilket kan bero på en rad anledningar, både ekonomiska, praktiska eller emotionella. Det fanns även tornedalingar som började leva som samer (Hansegård 1988, s. 27–31). Användningen av renar som drag- och klövjedjur var allmän bland tornedalingar, och renen var en naturlig del i deras livsföring. Därför, i samband med fjällrenskötselns expansion på 1700-talet, engagerades allt fler flera tornedalingar enligt Hansegård (1988) i renskötseln, och på så vis förändrade de sin etnicitet, det vill säga, de övergick från att vara jordbrukande "finnar" till att bli renskötande "lappar". Det finns även uppgifter om "finnar" som på motsvarande sätt under 1800-talet ändrade sin etnicitet, men det verkar ha upphört efter 1800-talets andra hälft. De få svenskar som fanns i *Området* verkar ha förfinskats. Ett "lapskt" nybygge kunde bli "finskt" respektive "svenskt" och samer kunde övergå till att bli svenskar efter någon generation. Övergången till ny etnicitet är emellertid svår att belägga i källmaterialet (Hansegård 1988, ss. 27–28; Lundmark 2008, s. 68), delvis beroende på att namnskick sedan medeltid i stort anpassats efter kristna traditioner. Den svenska assimileringen har heller inte varit lika enkelriktad som i, exempelvis, Finland. I Torne lappmark har det skett ömsesidiga näringsövergångar, där jordbrukande tornedalingar övergått till renskötsel och renskötande samer övergått till jordbruk. Det har ofta funnits en relativt öppen blandkultur (Elenius 2007, s. 96).

År 1718, i Jukkasjärvi, träffade fransmannen Aubry de la Motraye i *Området* en grupp som fiskade, och blev informerad om att en av personerna var en "förlappad svensk". Personen hade arbetat vid Svappavaara och Pahtavaara gruvor, och efter dess nedläggning blivit kvar i *Området*. För de pengar han sparade, hade han köpt ett antal renar. Efter detta gifte han sig med same, och fick med hennes hemgift ett stort antal renar i deras ägo. de La Motraye besökte senare hans familjs kåta (de La Motraye 1918, s. 201).

Att bedöma vilken etnisk tillhörighet olika individer tillhört är alltså ingen enkel uppgift, Vissa i *Området* försvenskade sina efternamn. Till exempel blev släkterna Kemiläinen och Kemi till släkterna Lindmark, Häggroth och Fjellborg under 1790-talet, medan andra förfinskade sina efternamn, exempelvis det samiska släktnamnet Panis som ändrades till Paaninen. Flertalet samesläkter försvann eller dog ut, delvis för att de lämnade *Området*, ofta för att flytta till Norge (Kuoksu 2008). Andra samiska släkter, som nu är etablerade inom *Området*, har

invandrat från Norge under 1800-talet. Ibland har personer dubbla efternamn, där det ena är traditionellt samiskt och det andra traditionellt svenskt eller finskt, exempelvis Larsson Panis eller Henriksdotter Inga (Jorde- och uppbörsbok för Torne lappmark 1695–1730; Manthalslängder för Torne lappmark 1638–1694; Kuoksu 2008).

Vilken grupp som befolkningsmässigt varit i majoritet i vissa områden verkar ha varit avgörande för vilka etniska attribut som blivit dominerande vad gäller språk och levnadssätt, snarare än någon form av statligt påbjuden etnisk dominans, och även om statskyrkan hade ett visst inflytande under tidigmodern tid, vad gäller språk, så anpassades kyrkan efter befolkningen och gudstjänster hölls på både samiska och finska. Kyrkan och religionen gav också tillfällen för umgänge som överskred etniska gränser (Helander 1984). På 1700-talet förväntades prästerna kunna samiska, och det fanns även samiska tolkar. Efter 1850-talet förekom samiska dock ytterst sällan i kyrko- och skolsammanhang inom Jukkasjärvi församling (Hansegård 1988, ss. 33–34). Efter mitten av 1600-talet verkar allt fler samer ha behärskat det finska språket (Hansegård 1988, ss. 39–40, 44).

Kyrkan hade en roll i kolonisationen av lappmarkerna, men enligt Lundmark (2008, ss. 42–52) kan den inte likställas med en hårdare exploatering som ägde rum på andra kontinenter, utan lappmarkerna koloniserades främst inifrån. Finnarna kristnades under tidig medeltid, och enstaka kristna samer fanns redan på 1300-talet, men den svenska kristna missionen bland samerna tog fart på 1500-talet (Hansegård 1988, s 30). Kristnandet av de svenska samerna har varit en fråga utsatt för hård kritik genom åren (ex. Lindmark och Sundström 2016a och b), och kristnandet var under tidigmodern tid, förutom en missionerande strävan, även ett medel för att knyta lappmarkerna till riket, eftersom dåtidens Sverige till stor del var mångkulturellt, och språk således inte var avgörande för den svenska nationstillhörigheten eller etniciteten. Kyrkans exploatering har dock gått relativt fredligt till (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 59; Lundmark 2008, ss. 42–52). De största protesterna bland samerna, mot kyrkan under 1600- och 1700-talen, låg i att påbudet att besöka kyrkan inte passade väl in i samisk, nomadisk livsstil, samt att en del av barnen behövde skickas till svenska skolor (Nordin 2009, s. 33).

Under 1600- och 1700-talen ansågs svenskhet alltså inte främst baseras på språk, utan snarare i att vara lutherskt kristen. Sverige var ett mångkulturellt land även vid denna tid, något som kom att ändras under 1800-talet när religionen inte längre var det främsta attributet för att räknas som svensk, utan språket och kulturen blev allt viktigare för att definiera en nation (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 59). Svenska var dock myndighetsspråket, så den lilla statliga kontakt som ägde rum under tidigmodern tid hölls- och nedtecknades på svenska, vilket försvårades av språkförbistring. Tolkar fanns, men fel bör ofta ha förekommit i anteckningar, samt ett ojämnt maktförhållande bör ändå ha förelegat på grund av detta (för vidare resonemang, se avsnitt 6).

Beroende på vilken etnisk grupp som var dominerande i olika områden, så blev olika språk och traditioner också dominerande, och detta varierade över tid. Många samer blev bofasta i byarna, och renskötande samer vistades dessutom i *Områdets* byar tillfälligt, varpå de flesta var

flerspråkiga på svenska, samiska och finska. Kulturerna blandades också allt mera ju fler som bosatte sig i *Området*, och ju närmare kontakterna knöts. Även norska kontakter var vanliga bland de renskötande samerna i *Området*, då renarnas sommarbete länge låg på norsk mark. Gränser både suddades ut och förstärktes mellan grupper, eftersom nära kontakter mellan etniska grupper antingen kan leda till assimilering, att leva sida vid sida, eller att de etniska distinktionerna förstärks när de sätts i relation till andra etniska grupper, och att konflikt och motsättningar uppstår på grund av ojämlika förhållanden, vilken syns tydligare under senmodern tid, där konflikter uppstått med rötter i olika historiska förändringar. Som exempel kan nämnas tvångsflyttningar av samer under 1800- och 1900-talen, ”lapp ska vara lapppolitiken”, samernas urfolksstatus med mera.

Över lag var *Området* väldigt glest befolkat (Hoppe 1945b, s. 54). Exakt antal människor vid olika tider är svårt att fastslå, dels på grund av bristande folkräkning, dels på det hel- och seminomadiserande levnadssätt som många ägnade sig åt i *Området*, både samer och tornedalingar. De uppgifter som finns i tidigmodernt källmaterial baseras dessutom ofta på skatteupptag. Ett nybygge kunde bebos av ett antal personer där antalet boende inte specificerades, samt där inte alla beskattades, utan skatt togs upp kollektivt. I slutet av 1500-talet fanns 131 ”tornelappar” som grund för lappskatten (Tenerz 1962, s. 251). I Siggevara lappby, intill *Området*, anges befolkningen enligt 1601 års mantalslängd vara 33 personer (Hoppe 1945b, s. 53), och före 1695 särskiljes inte etnisk tillhörighet i skattelängderna (Arell 1977).

Enligt Hansegård (1988, s. 18) är det inte möjligt att få en föreställning om befolkningsproportionerna i lappmarkerna förrän på 1500-talet. 1571 uppskattades den samiska befolkningen till ca. 2500 individer, vilket motsvarar 15 procent av hela gamla Västerbottens befolkning. Hansegård skriver vidare att samerna vid 1571 helt dominerade ”Lappland”, men att andelen samer proportionerligt sjunkit sedan dess, medan finnar som minoritet växte och på 1800 talet blev fler än samerna. Denna uppskattning rör ett stort geografiskt område, och bygger på en kategorisering av finnar och samer som inte alltid kan ha varit helt solid, vilket Hansegård också indikerar, men uppskattningen ger likväl en fingervisning om lappmarkernas tidigmoderna demografi.

Svenskar var under tidigmodern tid en liten minoritet i det norrbottensfinska området, och förekom periodvis som anställda i järnhanteringen (Hansegård 1988, s. 19; Slunga 1965, s. 11). Många assimilerades in i den tornedalska eller samiska befolkningen. *Området* har alltså innefattat personer med varierande kulturell bakgrund. Även postkolonialt präglad forskning framhåller att samer och skandinaver samexisterat under tusentals år, och haft både kulturellt och genetiskt utbyte. Sverige har varit mångkulturellt sedan rikets formering, och det verkar som att det främst var i samband med rasidéernas genomslag i slutet av 1800-talet som samerna rasifierades och exotifierades och därmed också segregades (Kvist 1992).

8.2.10 Bosättningsmönster och samverkan i *Området*: ett illustrativt exempel

Inom *Området* finns, som nämnts, ett flertal exempel på hur de olika folkgrupperna samverkat över tid för att överleva. Lika tydligt är det hur de olika grupperna genom ingifte, integrerats i varandras levnadssätt och familjebildningar. Tydligt är även att både samer och tornedalingar kunnat överleva i *Området* tack vare ett starkt differentierat levnadssätt, det vill säga genom att tillämpa ett flertal olika verksamheter, som exempelvis jakt, fiske, byteshandel och småskaliga jordbruk.

Ett av flera exempel på detta är de tidiga bosättningarna i lågfjällsområdet kring Vittangijärvi. De första skriftliga källorna som nämner Vittangijärvi och Sevuvuoma som boställen, är skattelängder daterade 1559. Ytterligare tillfällen då orterna nämns är åren 1568, 1576, 1594, 1595 samt i 1599 års skattelängder (Ruong 1937, ss. 64–65.). Två andra närbelägna boplatser, vilka nämns i samma skattelängder, är Sekkujärvi och Rienakajärvi. Dessa ligger samtliga inom en dagsmarsch avstånd från varandra och har förmodligen haft en näraliggande koppling. Bosättningarna Vittangijärvi och Sevuvuoma tillsammans med Rienakka och Sekkujärvi ligger samtliga inom det område som tidigare benämnts Siggevara. Innan Jukkasjärvi församling och socken bildades fanns som tidigare nämnt lappbyarna Tingevara och Siggevara.

Vittangijärvi utgör även ett exempel på när en kenttäplats övergått till fast bosättning. De tidigare angivna bosättningarna i skattelängderna är områden för vars nyttjande skatt till kronan betalades. Skatten motiverades av de nyttigheter som fanns att tillgå i *Området*, exempelvis fiske, jakt och betesmarker. Flera av dessa boplatser utgörs av fasta boställen som den samiska befolkningen innehaft efter att de övergått från nomadiserande renskötsel till fiske- och jaktnäringar. Den senaste varaktiga bosättningen i Vittangijärvi härrör från när kenttäplatsen vid sjön övergick till fast bosättning vid 1800-talets tidigare hälft. Kronan lät 1825 avstycka åborätten vid Vittangijärvi norr om Kaivalahti i sjöns nordvästra del. Efter begäran utgav kronan 1/16 mantal för varaktig bosättning. Någon tid senare, år 1843 enligt husförhörslängder från Jukkasjärvi församling, bosatte sig permanent på platsen, Johan Johansson Pessa från Ylitorneå församling, Palojärvi by Välima gård, Pessalompolo, vid sjön Vittangijärvis nordvästra del. Själva stället inne i viken Kaivalahti där boplatserna kom att ligga, heter Härkäniemi. Johan Johansson Pessa på Wälimaa gård, Palojärvi Pessalompolo, var 46 år när han bosatte sig i Vittangijärvi med frun Anna Kajsa Johansdotter och två söner, Fredrik i Palojärvi, samt Erik. Familjen hade under lång tid nyttjat platsen som en kenttä för fiske, jakt och myrslåtter. Det kan finnas en hel rad olika orsaker till att familjen bröt upp från en sedan många generationer väl etablerad boplatser. Förhållandena i området runt Ylitorneå kan beskrivas som mycket svåra kring 1830-talet, så även situationen för Johan Johansson Pessa med familj. Åren 1830 till 1836 inträffade ett antal svåra nödår i de norra delarna av Sverige och Finland. I synnerhet byarna i övre delen av svenska Tornedalen drabbades hårt av missväxt och prövande nöd. Förutom nödåren så rådde en överbefolkning i de ännu inte skiftade byarna, vilket leder till en viss migration i de norra delarna av Torne och Muonio älvdalar. Efter fredsfördraget 1809, vid Sveriges förlust av Finland till Ryssland, hade de definitiva gränserna dragits och byar i hela Tornedalen, vilka haft sina ägor förlagda på ömse sidor om älven, fick

se sina hemman styckas av den nya riksgränsen. I vissa fall var de äldre sönerna nödgade att helt enkelt flytta ut från hemgården eftersom ägorna blev för små. När sedan den nya riksgränsen drogs 1810 blev många inarbetade näringar och kommunikationer ogenomförbara. Många familjer såg då möjligheten att emigrera till norska Finnmarken där nya förutsättningar fanns för överlevnad. Andra familjer såg möjligheter att överleva genom att etablera sig vid familjernas kenttäplatser. När Johan Johansson Pessa med familj anlände till Vittangjärvi sommaren 1843, var familjen inte ensam som bosättare. På platsen skall enligt anteckningar i kyrkoboken redan ha funnits en familj boende, troligtvis vid viken Kaivalahtis norra strand. Familjen bestod av innehavaren Olof Larsson Panis med sonen Henrik Olsson Paanis, skriven som hemmavarande i Talma byalag, Jukkasjärvi. Henrik Olsson Paanis förekommer sedan inte kyrkobokföringen för Vittangjärvi, men står att återfinna i Sevuvuoma, där han ansökt om insyn för sitt nybygge den 12 juni 1854. Just denna familj Pessa i Vittangjärvi är ett illustrativt exempel på hur bosättare och samer samverkar och integreras i varandras familjer i en strategi för att överleva. Exempelvis så gifter sig flertalet av Fredrik Johansson Pessas barn och barnbarn med samer. I vissa fall blir familjerna bosättare, och i andra fall kvarstår familjerna inom renskötelsen (Bilaga med släktutredning finns i författarnas ägo; Riksarkivet, husförhör).

8.2.11 Tidigmodern gruvdrift och metallframställning

En annan markanvändning med viktig betydelse för förståelsen av mångfalden av markanvändningar inom *Området* är gruvnäringen och metallframställningen. Under 1600-talet började den svenska staten alltmer intressera sig för malmfyndigheterna i nordligaste Sverige. Faktorer som drev på detta ökande intresse var dels behovet av att hävda gränserna gentemot i första hand Danmark/Norge och Ryssland, dels statens behov av de i *Området* belägna mineraliseringarna för att kunna finansiera de många pågående krigen och krigsskadestånden (Olofsson 1965). Den svenska staten drev själva inte något bergsbruk under tidigmodern tid i den del av Norrbotten, som denna rapport behandlar, utan gav privilegier till privata exploatörer, vilka ägde och drev verksamheterna. De privata gruvverksamheterna reglerades av ett så kallat "Bergsprivilegiebrev" med privilegier som exempelvis gav innehavaren rätt att använda skog för bränsle till själva bergsbrytning och till eventuella hyttor och vändrostugnar. Privilegiebrevet medgav att skog²⁰ till en omkrets av 20 kilometer från gruvans centrum fick brukas av privilegiebrevsinnehavaren, vilket gjorde omfattande avtryck på markanvändningen under lång tid (Norberg 1958).

Flertalet av de tidigmoderna gruvorna låg inom dagens Kiruna kommun, och några av dem inom *Området* eller i nära anslutning till det. Den första, och då största, gruvan som öppnade i *Områdets* närområde låg i Svappavaara, där driften startade 1656 (Lindmark 1963). Svappavaara är beläget 46 kilometer sydöst om Kiruna C strax utanför Talma samebys nuvarande renskötseområde, inom Gabna sameby, och bör därför till stor del sannolikt även

²⁰ I lappmarksreglementet (1749) fanns fortfarande inga bestämmelser om nybyggarnas rätt att nyttja skogen, men det verkar ha ansetts självklart att de fick nyttja skog till husbehov. Under 1800-talets senare hälft kom bestämmelser att innehavaren av nybygge ägde rätt till utsyning av virke inom ett visst avstånd från gården (SOU 1957:30, s. 20).

påverkat *Områdets* markanvändning samt bosättningen inom *Området*. En annan närliggande tidigmodern gruvetablering var Pahtavaara med näraliggande smälthyttan vid forsen Leppäkoski i Vittangiälven, vilken togs i bruk omkring 1660 av ägarna till Svappavaaragruvorna då malmen började sina i Svappavaara (Kummu 1997, ss. 22–23). Denna anläggning med gruva och hytta, inklusive vändrostugnar, är etablerad helt inom *Området*.

I början av 1600-talet saknade Svappavaara en bofast befolkning och nomadiserande samer samt säsongsfiskande finnar (tornedalingar) var de främsta markanvändarna. Detta skulle komma att förändras i samband med att Svappavaaras malm började utvinnas 1656. När gruvdriften inleddes uppstod efter en tid ett samhälle med bostäder, gruvrelaterade byggnader samt mindre jordbruk med tillhörande boskapskötsel (Lindmark 1963). Arbetare och deras familjer flyttade in från olika delar av Sverige, där Finland då ingick. De kom i huvudsak från Tornedalen, och det dominerande språket blev vartefter finska. Förutom lokal rekrytering till gruvarbetet rekryterades även specialister från Valoniendistriktet i Belgien. Det var specialister, som exempelvis konstmästare, vilka tekniskt tillverkade anordningar för att hålla vattnet borta från gruvschakten. En annan kategori var klensmeder, vilka ansågs som mycket yrkesskickliga (Lindmark 1963). Vidare anvisades under 1600-talet ”båtsmän” till gruvarbetet i Sjangeli, Raggisvaara och Pahtavaara. Båtsmän var indelta soldater, främst från Gamla Karleby i mellersta Österbotten i Finland (Awerbro 1989). De svensktalande bosättarna kom till lappmarkerna främst på grund av gruvdriften från och med 1650-tal (Slunga 1965, s. 11). I bergskollegiets anteckningar, utifrån privilegiebrevet för Svappavaara gruva, finns listor på arbeten såsom kolare, dräng, och körare med mera, och arbetarna är angivna med beteckningar som finne, svensk, fransman och lapp. Där finns även anteckningar om arbetarnas fruar och barn. Anteckningarna anger att 1655 arbetade så kallade ”brukslappar i Svappavaara gruva (Bergskollegium 1659). Tawe (1958, s. 19) beskriver hur många samer från Tingevara lämnar renskötseln för att arbeta vid gruvan i Svappavaara.

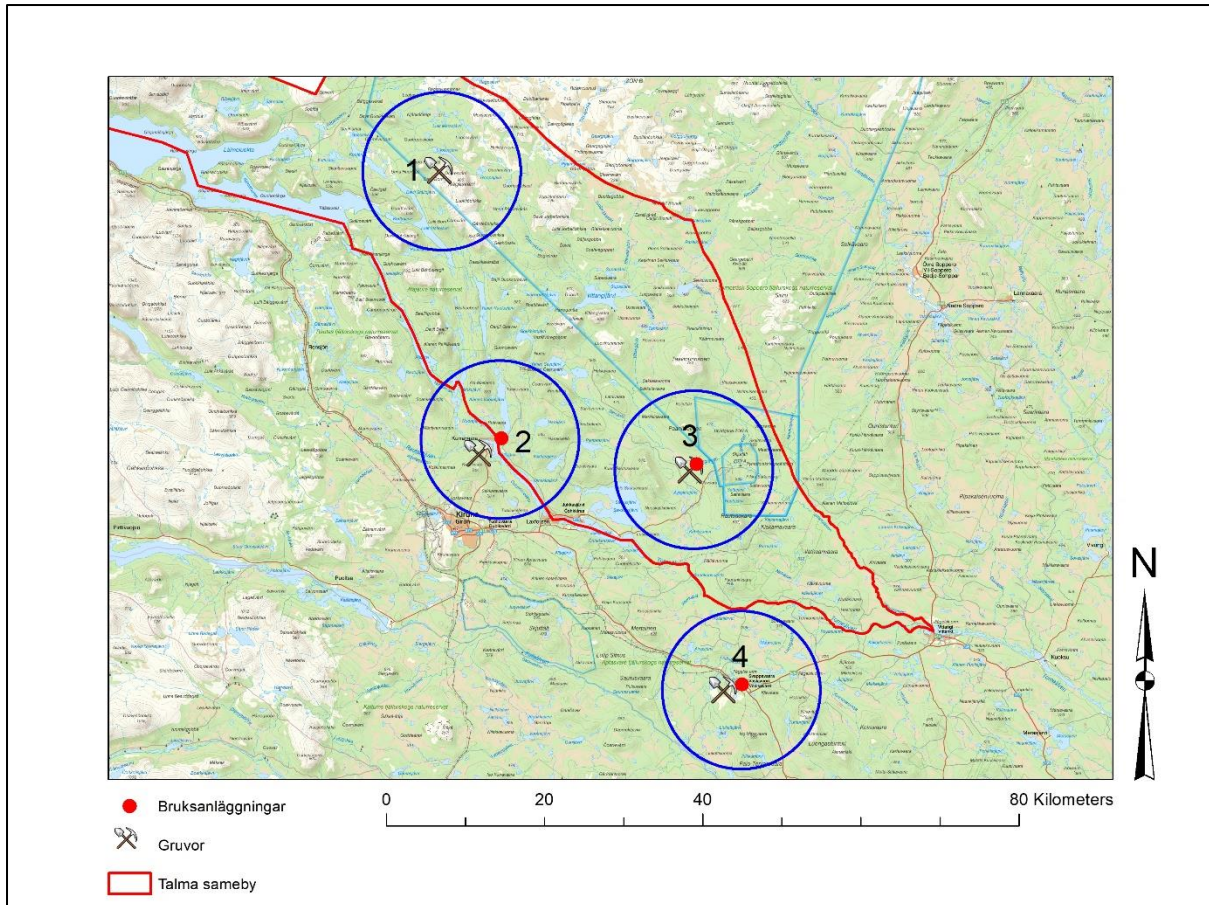

Fig. 13. Gruvor och bruk inom och invid Talma sameby. Den blå ringen visar det omland på 20 km i diameter inom vilket gruvorna och bruken hämtade ved för sprängning och för kolning. Följande gruvor och bruk var i drift inom Talma sameby under tidigmodern tid: 1) Raggisvaara gruvor, 2) Kurravaara koppargruvor och kopparbruk, och 3) Pahtavaara koppargruvor och Leppäkoski kopparbruk. Nummer 4) är koppargruvorna och kopparbruket i Svappavaara, som dock ligger utanför gränsen för Talma sameby. Karta: Lantmäteriet (tematiserad av rapportförfattarna).

För att klara livsuppehållet uppstod, främst kring de varaktiga verksamheterna i exempelvis Svappavaara, småskaliga jordbruk med tillhörande boskapsskötsel, med i huvudsak nötkreatur men även renar, där man även ägnade sig åt jakt, fiske och annan verksamhet. Förutom själva grubarbetet fanns arbete i sidoverksamheter som smältverk, skogsbruk och andra former av anskaffning och leveranser (Lindmark 1963). Inom ramen för bergsprivilegier anlades även nybyggen strax utanför själva privilegieområdet. Dessa bosättningar innehades av de människor som producerade livsmedel för grubarbetarna i de olika gruvprojekten som drevs. Inom dessa bosättningar bedrevs exempelvis myrsåtter för att kunna föda nötkreatur till livsmedelsproduktion (Lindmark 1963).

I slutet av 1690-talet etablerades en ny hyttanläggning vid Vuolosjoki, som rinner in i Torne älv vid byn Kurravaara. Platsen var särskilt lämpad för detta eftersom joken inte frös till vintertid, samt att det fanns gott om vedbrand i *Området*. Anläggningen byggdes upp för att smälta kopparmalmen från Sjangeli, Raggisvaara och Pahtavaara koppargruvor. Sjangeli är beläget ca 2 mil söder om nuvarande Riksgränsens station och ligger utanför *Området* inom

Gabna sameby, medan Raggisvaara är beläget en knapp mil norr om Torneträsk inom *Området*. Alla de tre gruvanläggningarna drevs samtidigt, och dess kopparmalm transporterades och smältes vid hyttan i Vuolosjoki (Hansson 2015; Kummu 1997, s. 24).

Mellan åren 1748–1755 drevs Sjangeli och Raggisvaara koppargruvor, tillsammans med en ny koppargruva belägen på berget Iso-Gruuvivaara, beläget inom Kurravaara by och i Gabna samebys renskötselområde. All kopparmalm från de tre gruvorna transporterades till, den i slutet av 1600-talet uppbyggda, hyttan vid Vuolosjoki. Efter bearbetning fördes kopparmalmen till bruks- och manufakturläggningar i det upprustade och nyrenoverade Kengis bruk, och därefter till Torneå för utskeppning (Hansson 2015). Vid ett besök vid kopparhyttan i Vuolosjoki, 1718, kunde konstateras att anläggningen inte var aktiv. På platsen beskrivs att det fanns några ”präktiga” bostadshus, men att de stod helt tomma (de La Motraye 1918, s. 211).

Gruvor är alltid del av större sociotekniska system, bestående av både sociala och tekniska element. Gruvdriften kräver alltså, förutom gruvarbetare, även komplexa system av varierande karaktär och storlek. Dessa system innehåller exempelvis hyttor och vändrostugnar, bruk, transportsystem, infrastruktur, livsmedelstillförsel, bostäder åt arbetare, kyrka, skola, sjukvård, formella institutioner som sköter bemanning, administration som upprätthåller ordning, men även informella institutioner som samhällsnormer, då den statliga närvaron var låg eller tidvis helt saknades (Hansson 2015; Summerton 1998). Infrastrukturen möjliggör dessutom påbyggnad av systemen, vilket gör att dessa tenderar att expandera (Summerton 1998). Tidigmodern gruvdrift krävde även mycket skog, vilket angavs i privilegiebrevet, eftersom tillmakning var praxis. Tillmakning innebar att det eldades på berget, varvid sprickor sedan uppstod när det heta berget mötte sval luft. När berget hade spruckit slog gruvarbetaren med slägga på det spruckna berget, så malmförande stycken lösgjordes. De lösslagna malmstyckena lades i högar i närheten av gruvan, där de sedan ”bokades”, alltså slogs sönder i mindre delar. Därefter sovrades den bokade malmen för att sedan kunna transporteras till hyttan (Kummu 1997, s. 5).

Innebörden av privilegiet att använda skog för såväl tillmakning och hytta i en så vid radie som 20 km, kan förstås när den tekniska delen av gruvdriften granskas. För att genom tillmakning ta sig ned ca 1 dm i ett gruvschakt, med en diameter av ca 4 meter, så krävdes det ca 20 kubikmeter torr ved. Det är ungefär samma mängd ved som åtgår till en normalstor villas årsförbrukning, om villan värms med vedeldning. Utöver detta krävdes ännu större mängder ved för att driva en hytta och vändrostugnar. För att nå högre temperaturer i hyttprocessen tillverkades vanligtvis träkol (Rinman 1789).

Utöver själva bergsbruket med alla dess delar krävdes människor och dragdjur för transporter av bruten kopparmalm till hyttan, och vidare transport för den processade kopparmalmen från hyttan till bruks- och manufakturverksamhet. När det gäller transporter av kopparmalmen från gruvbrytningen anlätades i huvudsak samer i *Området*, vilka fick ersättning för transportererna (Awerbro 1989). Från gruvorna fraktades kopparmalmen under den tidiga epoken på 1650-talet i huvudsak till Kengis bruk samt till Junosuando masugn (Kummu 1997; Norberg 1958).

I huvudsak gick transportererna från gruvorna till hyttan vintertid, då det gick att utnyttja de stora sjöarna i Torneälvsystemet. Transporterna följde de naturliga farlederna i terrängen och genomfördes främst med renar som drog en ackja. Hästen var ett sent och sällsynt djur i *Området*, eftersom hästar inte var att föredra för färder i djup snö, och även behövde annan typ av foder och omvårdnad. Häst användes främst till andra arbeten, till exempel i hästvindor för vattenpumpning och gruvhissar (Lindmark 1963).

Bosättningar och brytning i Pahtavaara blev inte lika omfattande som i Svappavaara, men innebar likväl bosättningar och tillhörande markanvändning. Tydliga spår av denna gruvdrift finns ännu kvar i landskapet på samtliga platser, och Svappavaaras gruvdrift är i gång idag, medan de andra blev mer kortlivade på grund av bristande lönsamhet. Även vid Pahtavaara–Leppäkoski finns många relativt välbevarade och väl synliga lämningar från 1600-talet kvar. Däribland rester från bostadshus, smedja, gruvhål med mera. Även rostgropar, vändrostanläggning, kolhögar och en smältugn finns att se vid Leppäkoski (Kummu 1997, s. 23). Emellertid lämnar gruvdrift efter sig mer än fysiska spår, som kulturella och historiska spår i form av kunskap och koppling till plats (Beland Lindahl et al. 2016). Många inflyttade arbetare stannade kvar efter att gruvdriften upphört och fortsatte att ägna sig åt sådan livsföring som krävdes för att överleva i *Området*.

Sett till markanvändning inom *Området* torde just den tidiga gruvnäringen utgöra en omfattande del i markanvändning. För själva driften av gruvan åtgick stora mängder skog för tillmakning, vilket lämnade omfattande hyggen inom *Området*. Utöver själva gruvbrytningen användes även skogen till hyttverksamheten i Leppäkoski och Vuolosjoki, där även träkolsframställning var en del av processen. Inom de olika gruvverksamheterna påverkades stora arealer i *Området* genom de bergsprivilegiebrev som styrde verksamheterna.

När det gäller träkolstillverkningen för hyttan i Vuolosjoki och Leppäkoski, samt arbetet med smältningen av kopparmalmen, så var detta en mycket omfattande markanvändning. Träkolet var nödvändigt för att kunna uppnå en hög temperatur vid smältning av kopparmalmen. När temperaturen nått ca 1 200 grader började kopparmalmen smälta och föroreningar i materialet frigjordes. Efter smältning i hyttan genomfördes, i exempelvis Leppäkoski, även en så kallad vändrostning. Vändrostningen gjordes i flera steg, där kopparmalmen ”rostades” i flera på rad placerade vändrostugnar. I Leppäkoski användes fem vändrostugnar, där kopparslaggen flyttades mellan vändrostugnarna tills kopparmalmen blev godtagbart ren för vidare användning (Kummu 1997, s. 23; Norberg 1958). Träkolet som tillverkades krävde stora mängder material och var gjord av tallskog, främst klenare material. Tekniken för att tillverka träkol för användning i hyttor och vändrostugnar är mycket gammal. I huvudsak var det resmilor som användes vid koltillverkningen, vilka var vanliga i Sverige redan från tidigt 1400-tal (Nygren 2022; Rinman 1789). En resmila byggs av klenare virke med högst ca 15 cm diameters grovlek, och den färdigbyggda resmilen var oftast ca 160 kubikmeter stor. För att hantera hela kolmilan behövdes enligt beskrivning från 1347, ett arbetslag omfattande minst nio personer, däribland kolare, miltäckare, huggare och utspisare (Nygren 2022). Av en

normalstor resmila på ca. 160 kubikmeter utvanns ca. 40 % träkol, vilket motsvarar ca. 60 kubikmeter. Tekniken att arbeta med kolmilning, utvecklades succesivt i och med invandringen av yrkeskompetens från Valoniendistriktet i början av 1600-talet (af Uhr 1823; Anckarsvärd 1825; Nygren 2022; Rinman 1789). Vad gäller exempelvis hyttan i Vuolusjoki, så kan en uppfattning om storleken på kolmilorna erhållas genom bergmästarens relationer, bland annat från den första smältningen 1699 (Sadin 1699). Här beskriver bergmästaren att två kolmilor om 60–70 stavrum hade rests och kolet skulle sedan fraktas till Sjangeli (Awebro 1989). För att få en uppfattning om volymen och åtgången på material, så bör begreppen förtydligas. Ett så kallat stavrum var den dåtida benämningen på en volym utgörande 5,64 m³. Detta innebär att den sammanlagda volymen av material till var och en av de bägge milorna utgjorde 334,4–394,8 m³.

I det sociotekniska systemets ingick från ca. 1670 koppargruvan i Pahtavara med hyttanläggningen inklusive vändrostugnar vid Vittangiälven. Vid hyttanläggningen belägen vid Vuolusjoki och vid koppargruvorna Raggisvare, Sjangeli och Kurravaara har markanvändningen varit mycket betydande under en lång period. Även om exempelvis bergsbruket vid Gruuvivaara i Kurravaara avslutades omkring 1755, så kvarstod spåren i det omgivande landskapet under mycket lång tid (Awebro 1989; Sadin 1699). 1788 konstaterade botanikern Samuel Liljeblad att vid sjön Nuorajärvi²¹ var stränderna bevuxna med pilbuskar, samtidigt som skogen inte beskrevs som uppvuxen. Med största sannolikhet var det effekten av bergsbruket och hyttan, som krävt stora mängder brännved (Liljeblad 1997 [1788], ss. 29–30).

8.3 Senmodern tid fram till idag

Senmodern inleds med 1790-talet, och präglas av den industriella revolutionen, även om det industriella genombrottet nådde *Området* sent (förra sekelskiftet). Perioden innebar stora demografiska förändringar, i synnerhet från 1900 och framåt, då stora gruvetableringar triggade en stor inflyttning. Den ökande befolkningen, industrierna och olika institutionella förändringar förändrade *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria i grunden. De sista drygt hundra åren av perioden präglas även av rasbiologi, försvenskningsspolitik och senare en ökad medvetenhet och politisk mobilisering gällande samiska- och tornedalska rättigheter. Tyngdpunkten i detta avsnitt ligger på tiden från 1790 fram till 1930, eftersom det under den tid skedde en rad stora förändringar som påverkat *Områdets* bosättnings- och markanvändningshistoria, samt både tornedalingar och samer fundamentalt, då deras traditionella livsföring utmanades av industrialisering, med tillhörande inflyttning och urbanisering.

²¹ Nuorajärvi utgörs av en sjöliknande del av Torneälven som börjar omedelbart nordväst om Kurravaara by, och sträcker sig upp till Vakkojärvi.

8.3.1 Ökande bosättning och ett fortsatt differentierat näringsfång

Lappmarksplakaten (1673 och 1695) samt Lappmarksreglementet (1749) hade under tidigmodern tid ökat nybyggandet något, om än marginellt. Byar fanns, men 1850 dominerade ännu ensamgårdskaraktären ovanför lappmarksgränsen (Egerbladh 1987, s. 20). Under 1700-talets senare del började jordbruksbaserad fast bosättning i högre grad konkurrera med renskötseln, som även var i förändring och konkurrerade alltmer med de bofastas markanvändning (se vidare resonemang nedan) vilket ibland ledde till tvister (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022). Detta ledde till ny lagstiftning, där renskötare 1883 gjordes ansvariga för skador på de bofastas betesmarker, slätterland och inägor som orsakats av renar (Ruong 1937, s. 21). Detta ändrades under 1920-talet till förmån för renskötarna när grödans ägare själv blev ansvariga för skada på hö (SOU 1957:30, s. 18). Detta sammantaget med en rad administrativa och juridiska förändringar, som införandet av odlingsgränsen, renbeteslagarna, avvitrningen och laga skifte (se nedan) förändrade ägande – och dispositionsrätt över land för de människor som traditionellt använt *Områdets* marker (Hellström 1917; Larsson och Päiviö Sjaunja 2022; Lundmark 2008).

Inom och strax utanför *Området* fanns sedan 1600-talet tid ett antal gruvor, och när de en efter en lades ned återstod inte annat än att försörja sig på småskaligt jordbruk med boskapsskötsel som bas, kombinerat med jakt, fiske och renskötsel. Nästan alla bofasta ägde fortfarande renar. Före slutet av 1800-talet fanns inga vägar, utan vintertid gick färderna på skidor, med hjälp av ren och pulka, undantagsvis med häst och släde, och sommartid till fots och på älven med forsbåt. Många levde fortsatt en typ av seminomadiserande liv, då de ofta var på jakt-, fiske-, handels-, eller slätterfärder (Grym 1959, ss. 38, 41; Hoppe 1945b; Tolonen 1954, s. 83). Förnödenheter kunde fortfarande under senmodern tid hämtas 30–40 mil bort med forsbåtar i Torneå eller Kalix, där båtarna uppströms stakades, eller drogs med lina, eller drogs över land på de svåraste delarna av älven (Grym 1959, s. 38; Tolonen 1954, ss. 83–84). Renen var fortfarande omkring sekelskiftet 1800/1900, och även senare på vissa platser inom *Området*, det enda transportmedlet, även för de bofasta i Jukkasjärvi. Renen användes för att transportera hö från myrarna, ved samt för att transportera människor till exempelvis marknader. Bofasta brukade ha 8–15 körrenar, som betade på lavmarker runt byarna. Dessa konkurrerade med renskötarnas renhjordar, men det uppvägdes enligt Ruong (1937, s. 32) av att de flesta bofasta ibland behövde hyra dragrenar av samerna samt anlita dem för att sköta de bofastas renar över somrarna, vilket gav renskötande samer inkomster. Hästar var som tidigare nämnts ovanliga fram till andra hälften av 1800-talet, och åtminstone en bra bit in på 1900-talet användes mest renar som dragdjur i Jukkasjärvi (Hansegård 1978, s. 77; Ruong 1937, s. 32).

Under stora delar av senmodern tid fortsatte de boende i *Området* att ha ett brett näringsfång med ett extensivt levnadssätt, som sträckte sig över stora landarealer. De bofasta var fortfarande tvungna att fortsatt ägna sig åt en bred aktivitet såsom djurhållning, skogsbruk, fiske, jakt och småskalig renskötsel. Odling ökade i och med att den fasta bosättningen ökade under 1800-talet, men mycket lite mark var uppodlad ända in på 1900-talet, och därför fortsatte ströängarna att vara viktiga. På grund av klimatet var produktion av grödor utmanande (Hansegård 1978,

s. 82). Roman (1818, s. 33) använder uttrycket den ”nomadiske lappmarksboen”. Uttrycket syftar på det differentierade näringsfång som bosättarna hade att förlita sig på, vilket innebar långa resor för exempelvis myrslåtter och fiske, som bedrevs periodvis under året. Vidare beskriver Roman en omfattande handel med Norge, där bland annat torrfisk inköptes som sedan transporterades vidare längs älvlederna ned till Torneå, och senare till Haparanda, för avsalu och utskeppning.

Framhållas bör att *Området*, liksom stora delar av dagens Kiruna kommunända fram till sekelskiftet 1800/1900 fortfarande var ytterst glest befolkat och mångkulturellt vilket kan illustreras med några uppskattningar (observera att det inte rör sig om några exakta siffror) nedan.

I Jukkasjärvi lappmark fanns enligt Roman (1818, ss. 32–45):

- 304 personer, 33 hästar
- 350 nötkreatur, 475 får
- 34 krononybyggen och hemman

Roman skriver vidare att “De egentliga Lapparne som ej idka jordbruk och lefva endast av renar och fiske var år 1815 endast 704 personer, varav 230 barn. Av dem ägde 126 personer själva renhjordar och resten var dels medlemmar av renhjordsägande lappars hushåll, dels fattiga som underhölls på allmän bekostnad.” (Roman 1818, s. 43).

Enligt Tenerz (1962, s. 28) var språkfördelningen i Jukkasjärvi år 1930 enligt följande:

- Huvudspråk: 8,7 % svenska, 73,9 % finska, 17,4 % lapska (samiska).
- Talat språk: 48,7% svenska, 94,9 % finska, 19,8 % lapska (samiska).

År 1859 beskrivs hur det inom Jukkasjärvi socken endast finns 13 personer som talade svenska (Pettersson 1871).

Enligt språk och härkomstutredningen från 1930 skulle samer kategoriseras utifrån ”stam och näring”, men då detta blev för svårt att avgöra, så övergavs denna kategorisering (Elenius 2002, s. 285–302; Tenerz 1962, s. 22). Följande folkmängd i Jukkasjärvi socken (Wiklund 1921, ss. 210–212), baseras på uppgifter om ”främmande stam” i kyrkböckerna (SOS 1914).

- 1900: svenskar: 351, finnar: 1964, lappar: 733.
- 1910: svenskar: 7745, finnar: 3038 lappar: 747.

Wiklund (1921) räknar de 747 lapparna i Jukkasjärvi socken till “Lappar och nomader”. Enligt Svonni (1999, s. 27), baserat på Renbeteskommissionerna 1909 och 1913, fanns vid den tiden omkring 10 sitor i Talma.

Siffrorna bör tolkas i ljuset av svårigheterna, att dels kategorisera individer i etniska grupper på grund av kulturblandning och osäker/godtycklig kategorisering, dels andra osäkerheter i den tidens folkräkning. Dock visar det på hur majoritet går till minoritet, och hur kulturer blandas och blir dominerande över tid, beroende på geografi. I vissa bosättningsområden var samiskspråkiga i majoritet, i andra finskspråkiga, men de allra flesta var flerspråkiga och delade i hög grad livsföring och näringsfång (ex. Johansson 2007, ss. 38–54; Linder 1972; Tenerz 1962, ss. 21–22, 31, 44). Dessutom är det svårt att specificera *Områdets* befolkning, eftersom exempelvis Jukkasjärvi församling, eftersom befolkningmängden i SOS 1914 räknas utifrån en betydligt större geografi än det som idag motsvarar Jukkasjärvi by, samt *Området*.

I kyrkböckerna återfinns bland annat personer som antagit annat språk än sitt ursprungliga, och därmed även erhållit felaktiga uppgifter om släkt och härkomst på så vis att personer av ”rent svensk härkomst”, som övergått till att prata finska eftersom det varit majoritetsspråket i delar av *Området*, fått beteckningen finnar. Personer av ”lapsk stam” har angetts som lappar, oavsett vilket språk de talat (Slunga 1965, ss. 16–17; Tenerz 1962, ss. 21,31,44) och språkgränserna var otydliga. En annan svårighet med att bedöma etnicitet och härkomst ligger i att ett stort antal personer varit både tvåspråkiga och trespråkiga (Helander 1984; Slunga 1965, ss. 16–17). *Området* var mångkulturellt och samiska, svenska och finska namn förekommer i jorde- och uppbördsböckerna samt i mantalslängderna för *Området* (Jorde och uppbördsbok för Torne lappmark 1695–1730; Mantalslängder för Torne lappmark 1638–1694; Tenerz 1962, s. 44). Beroende på vilken grupp som var i majoritet i vilket område, samt på grund av ingiften, skedde både försvenskning och förfinskning. Det finns många exempel där efternamn både förfinskats, försvenskats och församiskats. Grupper avlöste eller gick upp i varandra, och många kom att övergå till att främst använda det finska språket, ett språk som majoriteten av befolkningen kom att behärska (Johansson 2007, ss. 38–54; Slunga 1965, s. 12). Olika områden inom lappmarken har kunnat vara mer eller mindre homogena, och olika etniska grupper har under olika tidpunkter, inom olika områden i lappmarkerna, kunnat gå från minoritet till majoritet, vilket är fallet i *Området*.

I 1960-talets Jukkasjärvi kunde i princip samtliga samer förstå och tala finska. Färre finnar kunde tala och förstå samiska, och de av befolkningen som talade och förstod svenska var väldigt få (Hansegård 1988, ss. 39–40, 44). Forskning, samt olika lokalhistoriska nedteckningar och berättelser (ex. Hansegård 1988; Johansson 2007; SVT 2022; SVT 2023) vittnar om att de allra flesta kunde tala både samiska och finska, och att personer födda på 1940-talet inte kunde svenska när de började skolan.

Etnologen Ossian Elgström besökte vintern 1919–1920 olika områden i Jukkasjärvi socken. Sommaren 1919 besökte han bosättningarna i Pålnoviken, Laimolahti och Vuoskojärvi i *Området*. Han beskrev i boken hur samisk- och finskspråkiga bedrev blandade näringar som gick in i varandra. Elgström kallade samerna för *lappar* och de finskspråkiga för *finnar*. Att de bofasta, som till största delen var finskspråkiga, bedrev jordbruk och även hade renar som användes till transporter i jordbruket och till föda är väl känt. Men Elgström beskrev även hur

samerna i Talma sameby höll sig med getter och kor över sommaren, och att de samarbetade med de bofasta finnarna för att hårbärgera kreaturen över vintern. Av de tre samiska bosättningar var det framför allt i Laimolahti och Vuoskojärvi som man höll sig med getter och kor. Anledningen ansågs vara att renarna hölls på avstånd från byn under sommaren. Samerna kompletterade därför med annan djurhållning. Genom getterna fick man getmjölk till osttillverkning och från korna fick man mjölk som kunde användas på många olika sätt. Elgström beskrev hur det i Laimolahti fanns getstall hos var och en och även potatisland. Familjerna Gaup, Per Nutti, Lars Nutti, Thuri och Inga höll sig även med kor. Även i Vuoskojärvi fanns getter och kor. Där såg han till och med en traditionell samisk förrådsställning (luovve) som försetts med tak till en provisorisk hölada. Som framgår av fotot gick från marken till luovven en uppfart som till ett höloft. Elgström tolkade det som att konstruktionen inspirerats av norska höloft med uppfarter för att kunna köra upp höet med häst. Vid ett senare besök i Årosjokk i Laevas sameby konstaterade han att en av samerna ägde en häst. Samerna, precis som de finskspråkiga, idkade ett blandbruk av olika näringar, även om renskötsel var huvudnäring hos samerna (Elgström 1922, ss. 113–165).

De tre byarna Pålnoviken, Laimolahti och Vuoskojärvi i *Området*, var sommarvisten medan byarna Salmis och Kattuvuoma hade en liten permanent bofast befolkning. Elgström benämner i boken den sistnämnda byn ”Kattuvuoma finnby”, vilket anspelar på den blandade befolkningen av finskspråkiga och samiskspråkiga. Där hade samerna visthusbodas (ajttor) där det förvarade mer värdefulla ägodelar. Under vintern lämnade de getter och kor till fast boende finnar i Kattuvuoma eller till samer som bodde kvar i andra byar över vintern. De bofasta finnar som tog hand om getterna fick som ersättning använda mjölken och fick 30 kronor per djur för skötseln. (Elgström 1922, ss. 113–165). Beskrivningen visar hur influerade av varandra den samiska och finska kulturen var i början av 1900-talet i *Området*.

Inflyttning till *Området* skedde i samband med att gruvverksamheten under senare delen av 1840-talet i Sjangeli började avta. Då började gruvarbetare bosätta sig i *Området* för att ägna sig åt jakt, fiske och småskaligt jordbruk. De tornedalska bosättarna kom att grunda fjällbyn Kattuvuoma.

Under 1800- och 1900-talen utsattes både tornedalingar och samer för en assimilerande svensk språk- och kulturpolitik som dikterades av nationalistiska, rasbiologiska och för tornedalingarna även försvarspolitiska argument. Dessutom dominerande en välfärdspolitik understödd av en effektivitetsinriktad näringslivspolitik som gav ett tryck på näringar att rationalisera, vilket kraftigt påverkade skogsnäringen och det småskaliga jordbruket.

8.3.3 Förändringar i renskötseln under senmodern tid

Finland som tidigare var en landsdel av Sverige, tillföll furstendömet Ryssland efter 1809. Den nya nationsgränsen fastställdes 1810, och kom att gälla några decennier framåt, men 1852 spärrade Ryssland gränsen mot Norge, vilket fick till följd att trycket på renbetet på den svenska sidan blev mycket stort. Följden av detta blev att flera hundra norska samer, flyttade in till de

fyra lappbyarna inom Jukkasjärvi socken (SOU 2006:14). Samtidigt påverkades svenska lappbyars renbete på den norska sidan av gränsen, vilket starkt påverkade de fyra lappbyarna i Jukkasjärvi socken. År 1751 fastställdes gränsen mellan Sverige och Norge i och med gränsmarkstraktaten, och i tillägget lappkodicillen, kom den gränsöverskridande renskötseln att regleras. I och med detta uppstod en kraftig markanvändningskonkurrens, mellan de norska och svenska samebyarna. När sedan unionsupplösningen med Norge var ett faktum 1905, verkade den norska regeringen för att helt stänga betet i de norska fjorddalarna för svenska lappbyar. År 1919 undertecknades en konvention, som från 1923 spärrade stora delar av renbetet på norsk sida för svenska lappbyar. I stort sett så halverades sommarbetet för de svenska samebyarna, vilket fick stora konsekvenser för samebyarna i Jukkasjärvi och Karesuando socknar. Det minskade förutsättningarna för samerna i de nordligaste socknarna att leva på renskötsel, vilket senare ledde till de omtalade tvångsflyttningarna, då tusentals renar och flera samiska familjer tvingades flytta till söderut belägna områden (SOU 2006:14). Många samiska inflyttade släkter, exempelvis Tuuri, etablerades under senare delen av 1800-talet i *Området* (Svonni 1999, ss. 23–24).

Andelen renskötande samer sjönk kraftigt under 1800-talets första årtionden, men ökade något under 1800-talets senare del på grund av invandring av norska samer. Detta påverkade även renskötselns ekonomiska förutsättningar. Många renskötande samer kom att övergå till andra näringar (Johansson 1977, s. 29). En omfattande avgång från renskötsel till andra yrken har sedan fortsatt. Under början av 1970 talet fanns omkring 2500 renskötande samer (Johansson 1974, bilaga 2), idag är de ännu färre. De flesta av Sveriges samer bor idag inte i det som traditionellt utgjort lappmarkerna, utan i tätorter och städer. Renskötsel är dock fortsatt en viktig kulturbärare för det samiska folket.

Migrationsrörelser inom *Området* har under alla tider pågått i olika omfattningar, och ibland har detta gett upphov till konkurrens vad gäller markanvändning i *Området*. Ett exempel på migrationsrörelser då konkurrens uppstått vad gäller markanvändning, är när de olika gränsregleringarna genomfördes då den finska gränsen spärrades för norska samers renbete i Finland 1852, samt även för svenska samer 1889. När det gäller Talma sameby, så inflyttade 1883, 15 familjer med 12 000 renar, vilket bidrog till en konkurrens till markanvändningen i *Området*, särskilt som det totala antalet renar inom Talma sameby, efter inflyttningen, uppgick till 28 300 renar (Ruong 1937, s. 27). Många samer flyttade även från *Området* och bosatte sig i Norge (Kuoksu 2008; Marainen 2006a, 2006b). Samer i *Området* kunde ofta byta lappby och/eller renbetesmarker, vilket hände relativt ofta under 1800-talets senare hälft (Ruong 1937, s. 27).

Den intensiva renskötseln som blivit normen sedan 1700-talet innebar att renhjordarna behövde följas och övervakas, vilket också innebar att renskötande samer i *Området* inte hade fasta visten (Ruong 1937, s. 23). 1800-talets, och det tidiga 1900-talets ovan nämnda tvister kring riksgränserna längst upp i norr, och den medföljande inflyttningen till *Området* innebar att den intensiva renskötseln (helnomadiserande) utmanades (Ruong 1937, ss. 27–29). Nordsamer

bedrev en så kallad extensiv renskötsel, vilket sedermera spreds och bland övriga renskötare i och med 1870- och 1930-talens ovan beskrivna tvångsförflyttningar av samer (Kjellström 1986). De inflyttande nordsamernas sätt att bedriva renskötsel blev väldigt snabbt normen i *Området*. På 1880-talet hade de flesta renskötarna gått över till en så kallad extensiv renskötsel, med kollektiv sommarrenskötsel, större hjordar, lägre grad av domesticering samt lägre grad av året runt-övervakning. Behovet att ständigt följa med renhjordarna upphörde alltså. Detta innebar också att sjukdomar minskade, i och med att hjordarna inte hölls lika samlade som innan, men också för att mjölkning av renar i stort sett upphörde. Getter och kor blev ännu vanligare. På somrarna kunde getter tas med i renhjordarna, och i Talma hade en del redan tidigt kor. Endast de som hade få eller inga renar livnärde sig på fiske (ex. Hansegård 1978, ss. 99–101, 127).

Även andra anledningar fanns till att samebyarna började överge den intensiva typen av renskötsel, till förmån för den extensiva typen av renskötsel. Detta hängde samman med bland annat industrialiseringens effekter i samhället, då penninghushållningen mer och mer tog över. Detta innebar att det småskaliga sättet att leva, med traditionell byteshandel i stället för kontanter, kom att bli svårare för grupper som idkade det traditionella sättet att leva. Följden av denna utveckling blev alltså att renskötseln övergick till att bli extensiv. I fokus stod nu i stället köttproduktion för försäljning, som för lönsamhet krävde större enheter. Det förändrade hela renskötselns sätt att fungera (SOU 2006:14). Den extensiva renskötseln kräver dessutom mindre arbetsinsatser, då renarna rör sig relativt fritt på somrarna och då kräver mindre övervakning (Kjellström 1986). Renarnas flyttmönster kunde variera beroende på väder, vind och lediga betesmarker, det vill säga det fanns en hög grad av flexibilitet i renskötseln, men med ett ökande antal renar kom också ett förändrat fokus på bete, vilket i sin tur innebar förändringar i markanvändningen. Det blev mer och mer viktigt att följa ungefär samma rutt, och att befinna sig på ungefär samma områden säsongvis, och renskötarna blev således mer beroende av samarbete med andra markanvändare (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss. 175–176).

Kvinnor deltog nu inte längre på samma vis som förut i renskötseln, och det “intima, symbiotiska sambandet mellan nomadfamiljen och dess renhjord” enligt gammalt mönster upplöstes (Ruong 1937, s. 31). Detta innebar i sin tur att helnomadismen inte längre var nödvändig, att många åter övergick till seminomadism, samt bofasthet i visten, till en början bestående av 1–3 hushåll, vilka växte till att omfatta 5–15 hushåll, där man bodde delar av året, i synnerhet de som inte aktivt deltog i renskötseln. Dessa visten växte eftersom till storvisten där man bodde hela året, fränsett de som aktivt deltog i renskötseln, vilka hade vaktkåtor, senare vaktstugor, ute i markerna för att kunna övervaka renhjordarna (Hansegård 1978, s. 103–104; Ruong 1937, s. 31; Svonni 1999, s. 18). Under slutet av 1800-talet fanns enligt Svonni (1999, s. 22) sex storvisten i Norge, som Talma lappbys renskötare bebodde under somrarna. De som inte deltog i renskötseln kunde också bli inhysta hos bofasta. Efter 1920 blev många renskötande samer än mer stationära, och vissa övergick helt till fast bebyggelse. Endast en mindre del av familjerna deltog i renskötselarbetet, och i storvistena ägnade man sig i stället åt

nötboskapsskötsel, fiske och en del andra binäringar (Hansegård 1978, s. 103–104; Ruong 1937, ss. 34–41).

I och med renbeteslagarna (1886:38; 1898:66; 1928:309) förbjöds icke-samer att bedriva renskötsel, och endast samer fick bedriva renskötsel i Sverige, vilket gäller än idag. Lagstiftningen var rasbiologiskt betingad och ett resultat av ”lapp ska vara lapp-politiken”. Personer som äger jordbruksfastigheter får idag äga renar för husbehov men måste anlita en same inom en koncessionssameby för skötseln. I takt med att renskötseln förändrats för att passa in i moderna förhållanden har även de allra flesta samer exkluderats från renskötseln.

Ryssland spärrades alltså gränsen mot Finland för norska renskötande samer år 1852, samt för svenska renskötare år 1889. Den extensiva renskötsel som slagit igenom i *Området* under slutet av 1800-talet, med tillhörande stora renhjordar, ledde till oroligheter inom den samiska renskötseln i Jukkasjärvi, då renarna inte längre fick flytta sig över gränserna. Färre kunde livnära sig på renskötseln i och med det nya extensiva sättet att sköta renar, samt krav på högre avkastning. Med för litet rennehav kunde man helt enkelt inte längre klara sig ekonomiskt. Tidigare hade många av *Områdets* renskötare vistats i Norge under somrarna, och många samer flyttade, främst till Norge, för att bli jordbrukare och fiskare, men även till skogssocknarna i Sverige. Andra flyttade från Norge till *Området*. Krisen i renskötseln berodde även på dåliga renbetesår samt rensjukdomar under tiden mellan 1890- och 1930-talen, varpå Talma lappby förlorade stora delar av sina hjordar. Många samer erhöll därför kolonat av staten under 1930-talet, vilket medförde att många samer övergick till bofasthet (Ruong 1937, s. 60; Svonni 1999, s. 39). Intensiv renskötsel med mindre hjordar och extensiv renskötsel med större hjordar fanns parallellt i *Området*. Medeltalet för en renhjord var på 1800-talet 100 renar per hushåll, men somliga hade betydligt fler, och andra färre. Dock ökade den extensiva renskötseln stadigt, och därmed storleken på hjordarna (Hansegård 1978).

I förhandlingar inför tillsättande av 1866 års lappkommission hölls förhör med samer från Jukkasjärvi den 8 mars samma år med landshövding S.P. Bergman. samt med länsmannen som också var tolk i finska språket. Utifrån de gjorda intervjuerna beskrevs att Talmasamerna under vintern höll sig i ett område omkring Vittangiträsk fram till Soppero vid Lainio älv, samt ned till trakterna kring byarna Kuoksu och Kurkkio vid Torne älv. Markerna för renbete beskrevs som sträckande sig till den sydligaste delen av församlingen och den nordligaste delen av Pajala socken, öster eller norr om Torne älv (Wiklund och Qvigstad II 1909, s. 166). Av beskrivningen framgår att markanvändningen sträckte sig långt utöver det nuvarande *Områdets* gränser. Efter att unionen med Norge upplöstes 1905 tillsattes en rad kommissioner för att utreda samernas markanvändningar i Sverige och Norge. Inom arbetet för 1907 års renbeteskommission gjordes omfattande intervjuer med renskötande samer (SOU 2006:14, ss. 211–212). År 1908 berättade de renskötande samerna i Talma sameby med egna ord hur deras vinterbetesmarker såg ut. Aslak Olsson Thuuri berättade hur han rörde sig inom ett område några mil norr om Jukkasjärvi mellan Piettarasjärvi, Väkkärjärvi, Kallojärvi, Avvakkjärvi, Sautusvaara och Vakkovaara, därefter något västerut. Nils Mikkelsen Kemi uppgav att han oftast höll sig omkring Vittangi

kyrkby, men enstaka gånger ner till i närheten av Junosuando. Han uppgav att han på senare tid haft problem med bönderna i Pajala som börjat begära betalning för höskador. Ibland höll han sig i området mellan Jukkasjärvi och Soppero.

Olof Olsson Thuuri beskrev hur han under senare år hållit sig på västra sidan av Torne älv, nära gränsen mellan Jukkasjärvi och Pajala socknar. Vintern 1908 hade han flyttat ned till ett område i närheten av Junosuando. I ett liknande förhör 1909 berättade Thuuri hur han för sex år sedan flyttat till Saittajärvi i Tärendö, men slutat då andra byalag hann dit före honom. I det sammanhanget beskrevs hur två samers kåtor blivit skövlade vid Kirkomella nära Junosuando, då de inte efter tillsägelse från bönderna flyttat från de fina renbetesmarkerna. Bönderna ville reservera området för lavtäkt (Svonni 1999, ss. 26–32). Exemplet visar, förutom att renskötseln traditionellt sträckt sig utanför dagens *Område*, att det förutom konflikter om skador på böndernas bärgade hö även förekom konflikter om renlav. Den sistnämnda konflikten visar på att böndernas behov av renlav till sina renar. Renlav användes ibland vid svåra år också till foder åt korna. För samerna ökade problemen att utnyttja lämpliga vinterbetsområden när de kom i konflikt med böndernas intressen.

Ända in på 1960-talet fanns bofasta renägande samer i Norge. Deras renar sköttes av renskötare i Talma (Svonni 1999, s. 14). Fram till 1970-talet var renskötseldistriktet fortfarande indelade i lappbyar, vilka inte motsvarar dagens samebyars gränser. Detta innebär att *Området* som det avgränsas idag, nyttjats av renskötare från andra lappbyar (Svonni 1999, ss. 18–19). I vår samtid utövas renskötseln i Sverige av samebyar, med stöd i huvudsak rennäringslag (1971:437). I praktiken utförs renskötseln av företag som är organiserade i samebyar. Samebyarna är i sin tur juridiska personer, vilka har särskilda tilldelade områden för att bedriva renskötsel (SOU 2006:14).

8.3.3 Markanvändning under senmodern tid

Avvittringarna av det svenska jordägandet utfördes i nordligaste Sverige av lantmäterimyndigheten under perioden 1876–1916, och var föregångare till den kommande reformen för laga skifte. Avsikten med avvittringen var att fastställa statens, kyrkans och de självständiga bysamfälligheternas dåvarande gränser för att bland annat underlätta de kommande lagaskiftesförrättningarna. Laga skifte avser en process som syftar till att omfördela jordbruksmark inom en by eller en församling för att säkerställa en mer rättvis och effektiv markanvändning. I samband med laga skifte fastställdes också ströängars äganderätt och lägen i *Området*. Samtidigt avsattes och omregistrerades även kronoparken nr 1, till åtta mindre kronoparker (Kurravaara Ortnamnsförening. 2014, ss. 42–43; Liljenäs 1977, ss. 42–48).

År 1867 upprättades odlingsgränsen i nuvarande Västerbottens och Norrbottens län i avsikt att skydda renskötseln från bosättningar väster om gränsen. Odlingsgränsen fastställdes definitivt i och med avvittringen under 1870- och 1880-talen. Gränsen sammanfaller i övre delen av svenska Tornedalen med gränsmarkeringen mot lappmarkerna från slutet av 1500-talet. Att den gör så har ekologiska orsaker men visar också hur långt norrut finska jordbrukare etablerat sig

när Lappmarksgränsen drogs, och att det inte fanns behov att i norra svenska Tornedalen justera odlingsgränsen särskilt mycket i förhållande till lappmarksgränsen. Längst i norr sammanfaller odlingsgränsen och lappmarksgränsen.

Under 1500- och 1600-talen hade den svenska statens hävd över lappmarkerna säkrats genom olika åtgärder som bland annat innebar uppmuntrad kolonisation och skateupptag. Icke-bebodd mark blev också avvittrad till kronan. Detta fortskred under 1700-talet, då det enskilda och statliga markägandet definierades allt tydligare, men i lappmarkerna genomfördes avvittringen sent i jämförelse med övriga delar av landet. Syftet var att stötta jordbruk och fortsatt kolonisation. Svenska hemman och nybyggen blev tilldelade stora skogsarealer, och en del skog blev så kallade kronoparker. Samtidigt blev skogen mer värdefull, varpå många nybyggen anlades på kronoallmänningar. Ströängarna hade tillfallit gårdar som insynats enligt 1749 års lappmarksreglemente, och där före enligt gammal sed för landtagning. Efter 1873 års avvittringsstadga bestämdes att ströängarna skulle avvittras i Norrbotten, så all jord om möjligt skulle hänga samman med ett hemman eller nybygge i ett och samma skifte. Icke-odlad jord kunde enligt stadgan tas från hemmanet, och hemman kunde också tilldelas mark från kronan. I *Området*, liksom i övriga Norrbottens län, togs ingen hänsyn till odlingsgränsen när markerna avvittrades, och många så kallad insyningslägenheter eller frälsetorp godkändes ovan odlingsgränsen vid avvittringen. Många ströängar drogs in, men vissa blev kvar i privat ägo, i samfälligheter eller allmänningar. Andra hamnade efter avvittringen på kronans mark (Hellström 1917, ss. 95–105; SOU 1957:30, ss. 22–28; Thorp 2023, ss. 499–531). 1922 genomfördes en tilläggsavvittring, där ytterligare ströängar drogs in för att främja ett mer effektivt jordbruk, samt för att främja renskötseln. Större delen av trakterna ovan odlingsgränsen var undantagna detta, men inte i Jukkasjärvi, vilket föranledde protester som fick gehör, bland annat på grund av insikten att odling även ovan odlingsgränsen kunde vara lönsam. Tilläggsavvittringen och indragningen av ströängar fortgick i på 1930-talet. År 1957 gav statens offentliga utredningar förslag på ytterligare ströängsindragningar, bland annat ovan odlingsgränsen (Lundmark 2008, ss. 177–178; SOU 1956:30, ss. 38–39, 63–65; Thorp 2023, ss. 499–531). Avvittringen innebar en slutgiltig boskillnad mellan dels kronans och enskildas ägarintressen, dels mellan de olika byarna sinsemellan. Gamla jordbruksmetoder, såsom ströängsbruk, levde länge kvar i *Området* (Hansegård 1978, ss. 66–68). Inom nuvarande Talma samebys renskötselområde, delvis även ovan odlingsgränsen, är bland annat Jukkasjärvi, Kurravaara och Soppero byallmänningar markägare. Därutöver finns en del privata fastighetsägare markägare och markanvändare.

Inom *Området* genomfördes stegvist laga skiftesreformen, med start i Jukkasjärvi åren 1912–1918, Vittangi 1919–1910, samt Kurravaara 1923–1925. Parallellt med skiftesreformen genomfördes även indragningen av ströängar (Akt nr: KIJ–35, s. 60; Lag 1921:378). De båda reformerna kom att påverka livsföringen och det dagliga livet inom *Området* på ett omfattande sätt. I och med avvittringen tillerkändes exempelvis de sedan lång tid upparbetade ströängarna som bruksenheter till markanvändarna i byarna, vilket gav kontinuitet i arbetet och skötseln av bosättningarna. Laga skiftesreformen var en konstruktion för att på sikt förbättra odlingens

möjligheter och utveckla det traditionella lantbruket, men de grundläggande förutsättningarna för reformens utfall var i huvudsak baserat på ett sydligt och för norra delarna av landet kustnära lantbruk. Med anledning av detta kom reformen inte att anpassas för den nordligaste delen av Torne älvs odlingsmiljö.

Den agrara utvecklingen i den översta delen av Torne älvs odlingsmiljö, kan inte jämföras med de söderut närmast liggande älvdalar, som exempelvis Kalix- och Pite älvdalar (Högling 1998, ss. 15–16). Förutom de geografiska förutsättningarna i övre Tornedalen, och i delar av översta Kalix älvdal, så bör även beaktas den starka kulturpåverkan från det finskspråkiga området i form av seder och bruk, gestaltat exempelvis genom erämark- och kenttä-systemet.

Nedre Tornedalens bebyggelsemiljöer bestod av stora byar, ofta med fler än tjugo hemman. Därför bör begreppet ”by” i *Området*, i första hand tolkas som ett kameralt begrepp snarare än som beteckning på ett antal gårdar som funktionellt hängde samman inom jordbrukets organisation. Detta innebar att den enskilda gården utgjorde en relativt självständig enhet, där gemensamma skiften och tegar saknades. Det dominerade sättet att bedriva åkerbruket, var ännu i slutet av 1700-talet spadbruk, och vid sidan av åkerbruket var det vanligt att det även bedrevs svedjebruk, i jämförelse med övriga Norrbotten. (Högling 1998, s.16). Namnformer i *Området* som exempelvis Paloniemi, Palolaki, Palosaari, syftar på nyttjandet av svedjebruk. (Kurravaara Ortnamnsförening 2014, ss. 51, 54, 57).

Fig. 14. Karl Erik Stöckel (1853–1943) och kusinen Isak Stöckel (1896–1945) slår myrhö på palsen Iso Pouno, beläget på myren Isovuoma, ca 5 km nordost om Kattuvuoma by år 1913. Foto: Borg Mesch.

År 1670 slog dåvarande landshövdingen fast att samer och nybyggare inte konkurrerade med varandra (parallellteorin). Vidare följde han även den rådande uppfattningen om att människor i kameral mening definieras av sin sysselsättning, och inte av vare sig kultur eller etnicitet, och eftersom ”lappar” (samer) förknippades med renskötsel av landshövdingen, blev det därefter detta som fick definiera dem (Fur 2016, s. 253). Detta lever till stor del kvar än idag, trots att det officiella kriteriet för att upptas i Sametingets röstlängd idag snarare baseras på ursprung, språk och självidentifikation (se Sametingslag 1992:1433).

Rapporten har tidigare kunnat konstatera att *Området* fram till förra sekelskiftet främst innefattade två stora, och på många vis sammanflätade sätt att leva; den samiska och den tornedalska. Kulturblandning märks genom språket, de flesta talade både samiska och finska inom *Området*. En del talade även svenska, vilket senare ökade eftersom barnen från och med skolåldern från och med 1940-talet hade obligatorisk skolgång med svenska som talat språk. Samiska och finska namn återfinns på platser i geografien, och efternamn vittnar om finska, svenska och samiska influenser. Kulturblandningen märks också i näringsfång och levnadssätt, med en nära koppling till naturen, med jakt och fiske som bas, och där renar var ett naturligt inslag i samtliga liv. Kulturblandningen märks även i hantverk, byggnadsverk, klädskick och kunskap kopplad till ett liv nära naturen. Den samiska kulturen har påverkats från norskt, finskt, svenskt och ryskt håll men också inifrån (Johansson 1977, s. 40). Samer har under senmodern tid gått från att ha varit majoritet i *Området*, till att på 1800-talet hamna i minoritet, då den tornedalska gruppen då vuxit sig större till antal. Märk väl att de båda grupperna kunde inrymma individer som hade förankring i båda grupperna, men den tornedalska, jord- och blandbruksbaserade kulturen blev till numerären större än den renskötselbaserade, samiska kulturen, även om många näringsfång och attribut fortsatte delas mellan grupperna.

Samer och tornedalingar har historiskt sett haft kontakt och utbyte med varandra, och det finns kulturella och språkliga likheter mellan grupperna, men det är viktigt att notera att samer och tornedalingar också är två skilda grupper med sina egna unika kulturella, historiska och språkliga traditioner och seder. De har också en egen historia och egna erfarenheter, och deras identiteter bör därför respekteras på separata sätt. Samer och tornedalingar har heller inte alltid varit minoriteter i den mening att de båda grupperna, under olika tidpunkter och inom olika geografiska områden, både varit i majoritet, för att i samband med de stora gruvetableringarna i Malmfälten vid förra sekelskiftet, övergå till att båda hamna i minoritet. Sedermera har de i officiell mening kommit att räknas som nationella minoriteter, och samer dessutom som urfolk. Samer, liksom tornedalingar och andra nationella minoriteter, samt de som inte tillhör någon särskild minoritet, finns nu spridda i *Området*. Att räkna eller kategorisera dessa är både ogörligt av flera anledningar. Dock är etnicitet, i form av kultur och kulturellt arv, en viktig dimension i många människors liv, inte minst i *Området*. Före den ökade statliga närvaron i *Området*, och den av staten utförda kategoriseringen av människor i *Området*, fanns en kulturell och språklig distinktion mellan samer och tornedalingar. Denna distinktion förstärktes och cementerades dock på ett sätt som har gett upphov till stora splittringar inom det samiska folket och mellan tornedalingar och samer, samt mellan samer och majoritetssamhället, genom

att samiskhet i princip likställdes med renskötsel i och med 1928 års renbeteslag (1928:309; Lundmark 2008, ss. 175–183). 1928 års lag är på många vis en katalysator till osäkerheter och konflikt, och förstärker skillnader som fanns inom den samiska gruppen redan innan 1928, samt mellan rensköttande samer och renägande icke-samer, men som tidigare inte ansågs som ett problem.

Inom *Området* har den inomkyrkliga väckelserörelsen Læstadianism varit verksam från det att väckelsen startade på 1840-talet (Brännström 1962; Koistinen 1976; Kuoksu 2009; Persson 2008). Grundaren Lars Levi Læstadius samiska ursprung medförde att han förutom svenska också talade samiska. Hans predikningar kom därför att även hållas på samiska. Under sin tid i Karesuando lärde sig Læstadius dessutom finska, senare kallat meänkieli, som kom att bli det huvudsakliga predikospråket. I och med att väckelsen i huvudsak predikades på finska och samiska, blev spridningen omfattande och nådde långt in i de samisk- och finskspråkiga områdena i Sverige, Norge och Finland (Boreman 1953b; Persson 2008; Tawe 1958).

Den læstadianska väckelsen delades strax efter förra sekelskiftet i fyra huvudgrenar. De två dominerande kom att bli de västlæstadianska respektive östlæstadianska väckelserna. De övriga två förgreningarna kom att benämnas som nyväckta, vilka främst kom att arbeta i Finland och Nordnorge (Boreman 1953a; Hepokoski 2000; Kuoksu 2009b, ss. 121–126). Inom *Området* dominerades länge den læstadianska väckelsen av den västlæstadianska grenen. Att den læstadianska väckelsen tas upp i denna beskrivning har att göra med dess sammanhållande roll mellan samer och tornedalingar i *Området*. Väckelsen förenade de båda grupperingarna och fördjupade framför allt värdisystemets värdegrund. Dessutom var väckelsen som språklig företeelse en förenande faktor mellan samer och tornedalingar under lång tid (Boreman 1953b; Kuoksu 2009; Tawe 1958). Læstadianismen blev ett sammanhållande kitt mellan både samer och tornedalingar, samt för ett mindre antal svenskar. Læstadianismen innebar att finskans ställning som religiöst språk stärktes. Detta har även bidragit till det samiska språkets svagare ställning (Hansegård 1988, s. 33). Læstadianismen främjade umgänge över etniska gränser och ledde till kontakter som påverkat språk och kultur, och väckelsen kunde fungera som konfliktfri mötesplats mellan de etniska grupperna (Hansegård 1978, s. 151; Helander 1984).

8.3.4 Ortnamn och smånamn som exempel på kulturblandning

Människor har alltid haft ett behov av att beskriva landskap och mänsklig verksamhet omkring sig. Detta har lett till utvecklingen av ett rikt ordförråd för att beskriva natur, terräng och egendomar, men orden blir till ortnamn när de inarbetats som benämning på en särskild plats (Nyström 2003). Ett exempel från *Området* är de lokala smånamnen, det vill säga lokala benämningar på geografiska platser och företeelser i terrängen, vilka uppstått under århundraden, genom olika typer av markanvändning. Oftast använder inte Lantmäteriet dessa smånamn i kartmaterial, eftersom ett riksperspektiv tillämpas. Med anledning av detta har, sedan Generalstabskartans framtagande, större delen av dessa lokala benämningar fallit i glömska. Men med hjälp av de traditionella berättelserna, har samiska och namn på meänkieli bevarats (Kuoksu 2009; Kurravaara Ortnamnsförening 2014; Nyström 2003; Olsson 1983).

Smånamn är viktiga bärare av historisk information, eftersom de ofta är starkt kopplade till traditioner och för många är förknippade med identitet och historiska rötter. Platsnamn kan fungera som historiska källor på grund av att de ofta berättar om äldre tiders natur och kultur (Nyström 2003). Exempel på när smånamn, upptecknat efter en händelse, övergår till ett platsnamn, är berget Murhavaara=Mordberget, Murhavárri=Mordberget. Platsen är belägen inom *Området* på norra sidan av Vakkokoski, och hette tidigare Vakkomuotkanpolku (Kurravaara Ortnamnsförening 2014, s. 57.) Ett mord skedde på platsen vintern 1840, och efter detta erhöll platsen namnet Murhavaara, som senare även etablerades i rikets kartverk. Inom *Området* finns ett flertal platsnamn uppkallade efter markanvändare. Exempel på sådana namn är de sedan lång tid tillbaka brukade myrslätterängarna på holmarna och öarna vid sammanflödet mellan Rautas älv och Torne älv. Här finns platsnamn som Matinsaari och Matinrantta, vilka syftar på klockaren Mats Bertilsson Kemiläinen Klockare, som var klockare i Jukkasjärvi församling på 1600-talet (Tawe 1958, s. 77). Ett annat platsnamn uppkallat efter likande markanvändning är Eliaksensaari, Eliaksenvuopionmaa, uppkallat efter brukaren Elias Olofsson Thornéus Kuoksu på 1800-talet. Andra platsnamn vilka vittnar om tidig markanvändning är de olika kenttä-benämningarna i samma område. Här finns platsnamn som exempelvis Sisnoka Kenttä, Kenttäsaari, Kenttälähti, Kenttäjärvi, Kenttävaara. (Kurravaara Ortnamnsförening 2014, ss. 56–59; Lantmäteriet).

Såväl samer som tornedalingar har bistått forskningen om samiska och tornedalska smånamnen, exempelvis i arbetet med skriften *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk* (1910) författad av K. B. Wiklund. I arbetet namnger Wiklund vilka dennes sagespersoner är. Uppgiftslämnare när det gäller de samiska lokala ortnamnen är; Anders Olsson Sarri tillhörande Talma sameby och Lars Knutsson Stoor, tillhörande Saarivuoma sameby. För de lokala ortnamnen med Meänkieli i namnformerna, anger Wiklund; Johan Zackharias Eliasson Häggroth i Jukkasjärvi kyrkby, samt bröderna Petter Anders Larsson och Elias Larsson i Kurravaara by. Ortnamnen och andra geografiska namngivningar inom *Området* visar på en långvarig markanvändning, samt hur den lokala traditionen av platser inom *Området* hållits vid liv med hjälp av den muntliga traditionen (Kuoksu 2009, s. 78; Kurravaara Ortnamnsförening 2014, s. 5; Wiklund 1910, ss. 2–3).

Att både finskspråkiga och samiskspråkiga länge funnits i *Området* kan utläsas ur de skriftliga källorna från 1500-talet och framåt, samt i ortnamn på kartor och smånamnen inom *Området* berättar ofta någonting om vad platserna användes till. Ord som kan förekomma inom smånamnen kan exempelvis vara sjö (samiska: jaure, finska järvi) och tjåkka (samiska fjäll: vaara. Finska fjäll eller berg) (Sundfeldt 1980, s. 144). I SOU 1982:45 anges att majoriteten av Sveriges samisktalande befolkning är bosatt i Kiruna, Jokkmokk och Gällivare kommuner, samt att i Kiruna kommun är många även meänkielitalande. Detta innebär att kommunens ortnamn präglas av samiska, finska och svenska. Bosättningsförhållanden och näringsfång avspeglar sig i *Områdets* ortnamn. Vid förra sekelskiftet (1800/1900) började ortnamnsfrågan diskuteras på nationell nivå i samband med att kartor skulle upprättas, med tillhörande gränser om finska, svenska och samiska namn. K.B. Wiklund (2010) hävdade att ortnamn på finska

borde ha företräde där fast bosättning fanns, men att samiska ortnamn borde användas i fjällområdena, men detta synsätt stötte på problem i området kring Torneträsk och Kiruna, där både finska och samiska namn förekom, beroende på vem som ritat kartan. På 1960-talet föreslogs från samiskt håll att både samiska och finska ortnamn kunde skrivas ut, vilket avslogs. Under 1970-talet kom i stället kritik mot att finska och svenska namn användes. 1980 fattades beslut om att revidera kartorna och då även ändra ortnamnen till samiska namn, men detta gällde bara naturnamn och inte etablerade bebyggelsenamn som Jukkasjärvi och Kiruna. Invändningar kom från bland annat Länsstyrelsen och berörda kommuner, bland annat med hänvisning till att befolkningen ska kunna skriva, läsa och uttala ortnamnen. Svenska Samernas Riksförbund (SSR) hänvisade till FN:s rekommendationer (SOU 1982:45).

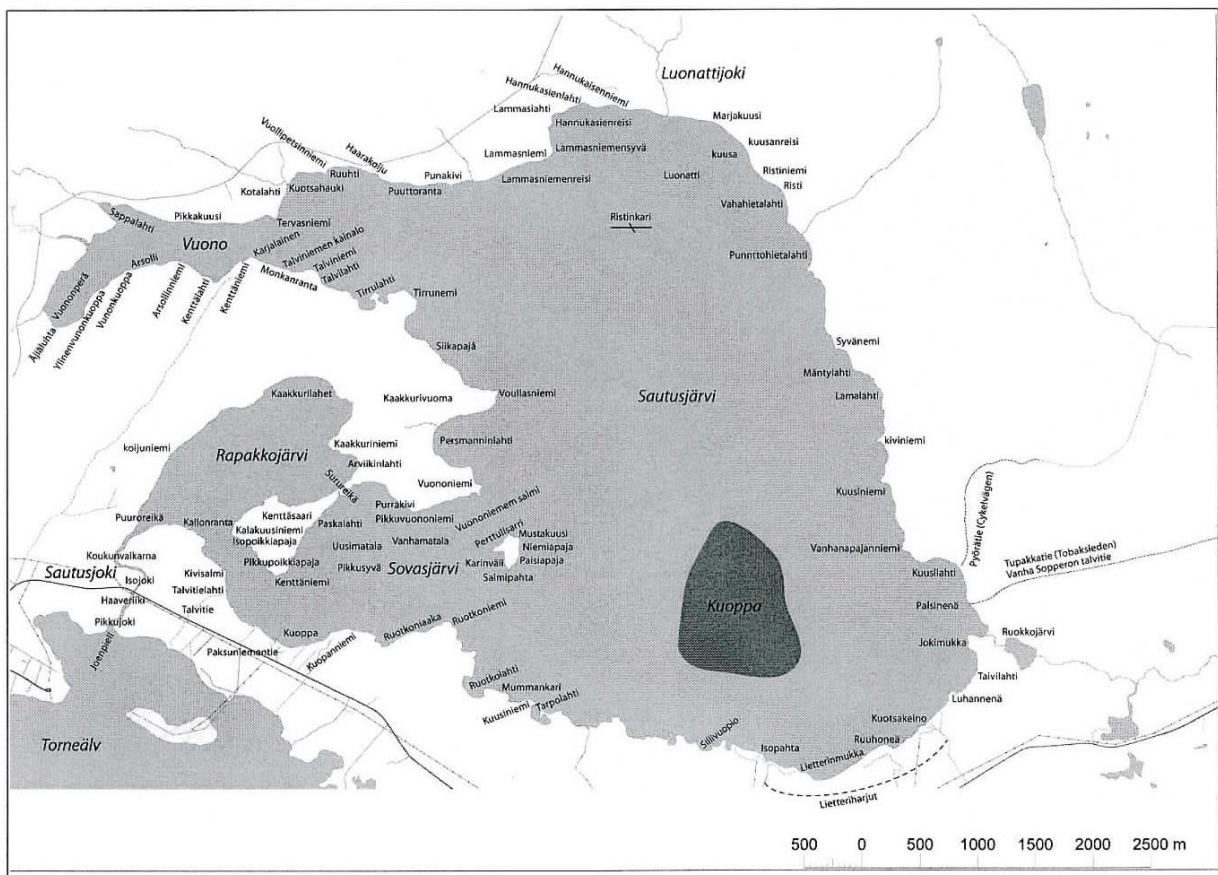

Fig. 15. Sjön Sautusjärvi, blandning av finska och samiska namn enligt inventeringen (Hedman 2005).

STR-T blev engagerade i ortnamnsfrågan i början av 1990-talet. I den statliga ortnamnsutredningen SOU 1982:45 finns formuleringar om att värna etablerade finska namn i norr och även använda dessa officiellt. Därför kan man finna både två- och trespråkiga vägskyltar (meänkieli, svenska, samiska), men trots detta finns exempel i svenska Tornedalen där Tornedalsbyar fått skyltar utbyta till uteslutande svenska namnen (Wande 2007, ss. 41–43). Under slutet av 1900-talet har Lantmäteriet ersatt ortnamn på finska med ortnamn på samiska, trots att både samiskspråkiga och finskspråkiga levte i trakterna under en åtminstone tusenårig samexistens (Kurravaara Ortnamnsförening 2014, s. 5).

8.3.5 1900-talets förändringar

De största förändringarna i *Områdets* demografi skedde i och med det industriella genombrottet i Norrbotten, med ökad efterfrågan på järnmalm, vilket gav upphov till etableringen av storskalig gruvdrift i Malmfälten, i Gällivare från år 1890 och i Kiruna från år 1900. Gruvetableringarna innebar att nya samhällen växte fram, och inflyttningen av människor från olika delar av Sverige, samt från Finland och Norge, var omfattande. Samhället Kiruna uppfördes på lågfjället Haukivaara, cirka 2 kilometer från gruvan med start i slutet av 1800-talet. Centrala Kiruna ligger i när anslutning till *Området*, från centrala Kiruna till Kurravaara är det idag 15 km med bil. *Områdets* markanvändning har traditionellt sträckt sig in i områden nära Kiruna stad, bland annat vad gäller Kurravarabornas slätter (Hansegård 1988, s. 25; Malmgren 2022; Persson 2015, s. 50).

Den stora inflyttningen påverkade *Området* på så vis att konkurrensen om mark ökade. Även om Kiruna stad och gruvorna inte etablerades direkt inom *Området*, utan i nära anslutning till det, så förändrades *Området* i grunden när invånarna plötsligt fick tillgång till helt annan infrastruktur, tillförsel av varor, ett inflöde av nya människor och andra kulturer. Gruvetableringarna innebar även möjligheter till lönearbete. När gruvbrytningen startade anställde Luossavaara–Kiirunavaara aktiebolag (LKAB) initialt inte samer och väldigt få tornedalingar anställdes, utan arbetsstyrkan bestod av inflyttade personer. Allteftersom började tornedalingar utföra visst gruvarbete, och senare även samer. Utöver arbete direkt vid gruvan, fanns även arbetstillfällen inom bygg och konstruktion, järnvägsbygge, service, handel och hantverk, och många tornedalingar valde att jobba med förberedelsearbetet innan gruvbrytningen startade. Innan gruvan och samhället Kiruna etablerades arbetade både samer och tornedalingar som bland annat vägvisare, bärare och roddare (Persson 2013, ss. 77–78, 2015, ss. 137–138). Den sedan tidigare etablerade, främst samisk- och finsktalande befolkningen gick, som nämnts ovan, under loppet av några årtionden från att ha varit i absolut majoritet till att bli språkliga och kulturella minoriteter (Hansegård 1988; Johansson 1974). I *Området* har dock både meänkieli och samiska haft en fortsatt stark ställning (Johansson 2007, ss. 38–54). Detta sammantaget innebär alltså att *Området* övergått till att bli ett område med en mer heterogen befolkning, vilket ruckat på den traditionella livsföringen i en mängd avseenden.

1920-talet är en avgörande tidpunkt i *Områdets* historia, i det hänseende att LKAB vid denna tid gick från att främst anställa inhyrd arbetskraft för arbetet inom bolagets gruvverksamhet, till att etablera en fast, lokal arbetsstyrka (Eriksson 1991; Persson 2015). Detta ledde till migrationsrörelser in till Kiruna stad, både från områden längre från staden, samt från byarna runtomkring centralorten, däribland *Området*. Detta innebar en snabbt förändrad livsföring för den bofasta jordbruksbefolkningen, eftersom många tog jobb hos LKAB i stället för att, som traditionen bjöd, ta över gårdarna med tillhörande jordbruk.

Gruvetableringarna i Kiruna har genererat arbetstillfällen, infrastruktur och välfärd, men har även medfört negativa effekter för vissa aktörsgrupper, näringar och kulturer. Framför allt har

renskötseln drabbats av gruvnäringens expansion, trots åtgärder som alternativa flyttleder, ekodukter och viltstängsel. Befolkningen och gruvan med tillhörande sociotekniska system innebar en ökad konkurrens om de marker som användes till renskötsel av dagens Laevas och Gabna samebyar, som båda ligger söder om Talma sameby. Före gruvetableringen fanns vår- och höstbetesland, kalvningsland och flertalet flyttleder för ren i det som idag utgör centrala Kiruna (Hansson 2015; Njalla AB 2018). Till det kom även andra aktiviteter som utmanade *Områdets* traditionella levnadssätt. De för både samer och tornedalingars viktiga myrmarker dikades ur och torrlades, en expansiv turism tog form, järnvägen tillgängliggjorde *Området*. *Områdets* naturresurser i form av skog och malm ansågs av staten vara stora tillgångar. Däremot räknades inte jordbruk, vilt, fisk och renar som lika värdefulla naturresurser (Sörlin 1988).

Efter andra världskriget expanderade gruvverksamheten i Kiruna ytterligare och samhället växte i takt med det. Fler och fler samer och tornedalingar tog arbete inom gruvnäringen, varpå många flyttade eller pendlade från de närliggande byarna i *Området* till centrala Kiruna. Byar som Kurravaara och Jukkasjärvi kom i högre grad att bli sovstäder för anställda åt LKAB, samt relaterade branscher (Brunnström 2015, ss. 145–146).

Området genomgick stora förändringar från tidigmodern tid till idag. I allt snabbare takt från och med industrialiseringen och framåt, då den geografiska och sociala rörligheten ökade, städer växte fram, och nya innovationer och annan utveckling gjorde att samtliga människors liv förändrades fundamentalt, med tillgång till sjukvård, skola, varor och tjänster, vilket obönhörligen utmanar traditionella skick och seder, men även kan innebära positiva upplevelser. I och med en ökad befolkning, samt stora industrier ökade även konkurrens om land, och många övergick till lönearbete i Kiruna stad. Både tornedalingar och samer har idag till stor del övergått från att livnära sig på sina traditionella näringar, såsom renskötsel, småskaligt jordbruk, boskapsskötsel, jakt och fiske, för att i stället livnära sig på lönearbete. Urbaniseringen har också gjort att många har en annan livsföring (se ex. Johansson 1975, 1977). Omkring 1960-talet, började de småskaliga jordbruken i närliggande byarna kring Malmfälten avvecklas. Detta innebar ett förändrat levnadsmönster för boende i byarna, då arbetspendlingen in till centralorten blev norm. Förändringen innebar även att det gamla bilaterala samlevnadsmönstret med urfolket samerna förändrades, eftersom det så kallade värdisystemet successivt avvecklades. Detta bilaterala system lyfts sällan fram i den traditionella historieskrivningen, men det var ett system som synliggjorde det viktiga och ömsesidiga samspelet mellan samer och tornedalingar som grupper (Nordin 2002). På 1960-talet hade jordbruken i byarna minskat påtagligt och allt färre ägnade sig åt renskötsel, boskapsskötsel och myrslätter. Detta hade även konsekvensen att värdisystemet successivt avvecklades, och relationen mellan jordbrukare och renskötare följaktligen förändrades fundamentalt. Skötesrens-systemet som fungerat som ett sammanbindande kitt mellan befolkningsgrupperna reglerades efter hand alltmer, och renskötseln med stora hjordar gav inte samma möjlighet som förut att ha skötesrenar (Nordin 2002, ss. 178, 183).

Idag präglas *Området*, liksom övriga Sverige av individer med tillhörighet i ett flertal parallella kulturer, både på grund av kulturblandning genom tidigare ingifte och andra utbyten, men även genom dagens pluralistiska, globala och mångkulturella samhälle, där kultur och etnicitet många gånger är flytande begrepp, som för individer och grupper kan skifta över tid och beroende på sammanhang (Wikström 2009).

9. Diskussion och slutsatser

Nutida diskussioner om rättigheter i nordligaste Sverige inbegriper ofta frågor om markanvändning i ett långt historiskt tidsperspektiv. Det finns en begränsad kunskap om lappmarkerna och *Området*, vilket är ett problem då dagens rättighetsanspråk samtidigt baseras på vad som hävdas vara historisk markanvändning. Om vår kunskap om den historiska markanvändningen vilar på osäker grund kommer detsamma att gälla de politiska rättighetsanspråken. Som framgått tar vi *inte* i denna utredning ställning till den övergripande frågan om detta historisk-juridiska politiska medel är legitimt eller inte, inte heller hur återopandet av historiska naturresursutnyttjanden för hundratals år sedan är möjliga att förena med den senmoderna statens medborgerliga rättigheter.

Syftet i denna rapport är därför att beskriva och förklara kontinuitet och förändring avseende markanvändning och bosättning i *Området* ur ett långt historiskt tidsperspektiv och samtidigt visa på de problem och utmaningar som finns i bedömningen av människors naturresursutnyttjande i det förflutna. Tre frågor har formulerats för att operationalisera syftet:

1. Vilka förändringar och vilken kontinuitet gällande *Områdets* bosättning och markanvändning går att identifiera och hur relaterar dessa till närliggande områden?
2. Vilka huvudsakliga faktorer kan förklara dessa förändringar?
3. Vilka idéströmningar har över tid påverkat historieskrivningen och tolkningen av historiska källor och framställningar?

Den första frågan genererar deskriptiva svar, vilket är nödvändigt för att kunna förstå *Områdets* specifika historia. Fråga två söker förklaringar till den förändring och kontinuitet som identifierats, och är analytisk i sin karaktär. Med hjälp av fråga tre diskuteras hur idéströmningar och etnopolitiska aktiviteter påverkat och påverkar bilden av lappmarkernas historia samt historieskrivningen om dessa.

I det följande diskuteras det huvudsakliga resultat forskningsfrågorna genererat i avsnitt 8, samt i relation till tidigare forskning och teorier från rapportens avsnitt 4–5. De två första frågorna behandlas tillsammans, eftersom de adresserar samma ämne. Den tredje frågan diskuteras separat. Texten avslutas med en sammanfattning av rapportens viktigaste slutsatser samt en genomgång av behovet av vidare forskning.

9.1 Rapportens avgränsningar

Rapporten har haft ett mer omfattande tidsmässigt och rumsligt omfång än vad Talma sameby angett i sin stämmningsansökan. Det långa tidsperspektivet är enligt vår uppfattning en förutsättning för att det ska vara möjligt att undersöka och analysera kontinuitet och brott i bosättnings- och markanvändning, förstå regionens särskilda säregenhet vad gäller kulturer, livsföring och näringsfång, samt för att undersöka och analysera hur folk, folkgrupper och etniska grupper formats och förändrats över tid. Användningen av långa historiska perspektiv kan bidra till att skapa en mer nyanserad och tillförlitlig kunskap då det möjliggör en mer allomfattande och övergripande tolkning av historiska händelser och tendenser över tid. Kortare tidsramar kan resultera i selektivt urval av data och alltför stor betoning på specifika händelser, eller tidsmässigt begränsade förlopp.

Området är ett exempel på en svår empirisk kontext att definiera, eftersom dagens gräns för samebyn är en relativt nutida konstruktion. Därför har denna rapport ibland frångått de exakta gränser som gäller för *Området* idag. Anledningarna är flera. Antaganden att gränser utgör naturliga enheter leder till att de behandlas som självklara och bestämda, snarare än som föränderliga sociala konstruktioner, vilket kan leda till anakronistiska tolkningar. De geografiska avgränsningar som hör samman med olika administrativa indelningar idag, såsom exempelvis samebyar eller nationer är inte statiska, utan har tillkommit, förändrats och försvunnit under historiens gång. Moderna gränser, som odlingsgränsen, innebar förändringar vad gäller privat och statligt ägande. Många gränser upprättades under 1800- och 1900-talen och är därför inte relevanta för stora delar av undersökningens tidsavgränsning.

Utbyten av varor och idéer över vidsträckta geografiska områden har förekommit långt tillbaka i förhistorisk tid. I ett förhistoriskt sammanhang behöver därför nordligaste Sverige sättas in i en vidare geografisk kontext som går utöver de nuvarande nationalstaternas gränser, samt utanför *Områdets* nutida gränser, vars historiska markanvändning har varit extensiv åtminstone fram till 1800-talet. För att kunna fånga markanvändningen så som den faktiskt sett ut i olika sammanhang måste undersökningen alltså delvis gå utanför *Områdets* gränser.

9.2 Förändring och kontinuitet i markanvändning

9.2.1 Kolonisationen av lappmarkerna och *Området*

Torne lappmark har varit hem för jägar- och samlarfolk sedan över 10 000 år. Dessa förändrade sina livsmönster och näringsfång över årtusendena, i relation till föränderliga klimat- och miljöförhållanden och till nya idéer och preferenser. Forskning visar på viss bofasthet i nuvarande Norrbottens län redan för 2000 år sedan. I 800-talets källmaterial går olika etniska gruppers formering i lappmarkerna att urskilja, vilket ger underlag för att vetenskapligt undersöka hur grupper spred sig och hur deras livsföring tedde sig. Vid den tiden kan samiskt marknyttjande konstateras i lappmarkerna. Detsamma gäller kvänst markutnyttjande, en grupp som vi identifierat som finskspråkig.

Både samiska och finskspråkiga markanvändare har nyttjat *Området* sedan åtminstone medeltid, främst i form av handel, fiske och användningen av renar, på ett seminomadiserande vis. De skriftliga källor som redovisats i rapporten pekar på att de två folkgrupperna har använt de fjällnära områdena redan i förhistorisk tid. Markanvändningen och bosättningen varierade i ett spektra mellan mer och mindre bofasthet till helnomadism hos olika etniska grupper. Detta visar att markanvändningen i *Området* varken är linjär eller entydigt kan knytas till endast en specifik etnisk grupp.

Torne lappmark dominerades således av en ekonomi som inbegrep flera markanvändningar vid den tid då svenska staten började fatta intresse för att kontrollera det nordliga Bottenviksområdet i början av 1300-talet. Människor som levde i området använde marken för renskötsel, jakt och fiske. För samerna var småskalig renskötsel och vildrensjakt central. Den finskspråkiga befolkningen kombinerade jakt och fiske med jordbruk och ett innehav av renar för transporter och som föda. Både samer och finnar baserade sin ekonomi på en extensiv markanvändning, exempelvis för säsongsmässigt fiske i sjöar. För finnarna i Tornedalen kunde dessa sjöar vara belägna på långt avstånd från fiskarnas huvudbosättning. Flera av dem låg i Torne Lappmark. Från 1500-talet framåt konstateras markanvändning av finnar, samer och svenskar också i *Området*.

Tornedalingarna har, precis som andra folkgrupper, en komplex etnisk bakgrund. Som ovan nämnts förekommer såväl kväner som samer i skriftliga källor från 800-talet och framåt, men det finns stora tidsmässiga luckor mellan uppgifterna om de båda gruppernas näringsverksamheter. När man emellertid sammanför olika källor så ser man att kvänerna är synonyma med finskspråkiga markanvändare. Under 1800-talet började de på den svenska sidan av Torne älv att kallas tornedalingar. Vi kan konstatera att dessa kväner, finnar eller tornedalingar från 800-talet gjorde långa säsongsvisa fisketurer till sjöarna i de områden som senare blev Jukkasjärvi och Enontekis socknar. De bedrev även handel med samerna. Dessa resor pågick fram till främre delen av 1800-talet, även om de begränsades kraftigt i och med lappmarksplakaten och lappmarksgränsens dragning. På liknande sätt som samerna bodde finskspråkiga män månadsvis på olika platser utifrån aktiviteter som fiske, jakt och handelsresor. De använde naturresurser inom ett vidsträckt område i nordligaste Sverige, innefattande *Området*. Skillnaden mellan de två grupperna är att samerna även flyttade familjevis mellan olika områden. Det betyder att tornedalingarna, precis som exempelvis samer, svenskar och norrmän, har en historisk kontinuitet i norra Fennoskandinavien från järnåldern.

En finskspråkig kontinuerligmarkanvändning i nordliga Norrbotten bekräftas ytterligare av hur långt upp längs Kalix och Torne älvar lappmarksgränsen drogs i mitten av 1700-talet. Den nordligaste gränsmarkeringen för den gamla Övertorneå socken ligger vid Sonkamutka fem mil sydväst om Karesuando och på samma latitud som Torneträsk. Inom detta nordliga område för Övertorneå socken fanns på 1500-talet inga så kallade lappbyar. De fanns väster, norr och öster därom. Att det inte fanns utrymme för lappbyar i detta område visar att det långt innan 1500-talet användes av den finskspråkiga befolkningen i Torne och Kalix älvdal. När en

lappmarksgräns 1750 drogs mellan Övertorneå socken och Torne lappmark, följde den gränsen för det område som på 1500-talet saknade lappbyar. Det var det område som den finskspråkiga befolkningen säsongsmässigt använde, framför allt till fiske. Dragningen av lappmarksgränsen i Torne lappmark gjordes till stor del i konsensus mellan helnomadiserande renskötande samer, seminomadiska nybyggare ovanför lappmarksgränsen i förhållande till jordbrukarna och handelsmännen nedanför lappmarksgränsen. De tvister som präglade dragningen av lappmarksgränsen i södra Västerbotten lyste med sin frånvaro i Torne lappmark. Frånvaron av lappbyar i det finskspråkiga området i de övre delarna av Kalix och Torne älvsystem korresponderar med Ottars beskrivning från 800-talet av de fiskande kvänerna i de stora sjöarna närmast fjällen. Att naturresurser i *Området* använts under lång tid av en finskspråkig befolkning betyder inte att de har varit fast bosatta i *Området*. De har haft tillfälliga säsongsmässiga bosättningar i form av fiskekojor, fiskekåtor, tält eller timrade hus. Sambandet mellan lappbyarnas placering och den finskspråkiga markanvändningen i det område som saknar lappbyar har tidigare inte uppmärksammats i forskningen.

En långvarig kulturell samverkan har historiskt skett mellan de två grupperna. Kustboende handelsmän, så kallade birkarlar, har från medeltiden kontinuerligt handlat med samer och samtidigt bedrivit fiske i lappmarkerna. Tornedalingarna har använt renar i sin dagliga verksamhet, som samer mot betalning ofta skött åt dem. På motsvarande sätt har bofasta bönder skött småboskap som får och getter åt samerna över vintern. När jordbruk etablerades så bodde samerna hos en del av bönderna när de vintertid vistades i skogstrakterna med sina renar, det så kallade värdisystemet. Från 1840-talet har den læstadianska väckelsen varit en gemensam värdegrund för samer och tornedalingar. Äktenskap har ingåtts över tid mellan de två grupperna. Tidigare forskning visar att kolonisationen av lappmarkerna var en långsam process, vilket även denna undersökning bekräftar. Den bestod inte enbart av en process i vilken nybyggare anlände till *Området* från andra platser. Det var även vanligt att hel- och halvnomadiserande samer och tornedalingar slog sig ner på platser de fann lämpliga i *Området*. Detta gjorde de utifrån erfarenheter av att ha nyttjat markerna på olika sätt. Båda grupperna för jakt och fiske, samerna också för renskötsel som huvudnäring. När tornedalingarna tog upp jordbruk använde de markerna för boskapsskötsel, jordbruk, slätter och småskaligt renägande i en jordbrukskontext. Denna kolonisation var ofta av spontan karaktär. Statens incitament till kolonisering med tillhörande privilegier hade endast marginellt effekt, men hindrade dock tornedalingars traditionella nyttjande av mark i form av säsongsmässigt fiske och jakt. Befolkningen tvingades bli antingen bofasta jordbrukare eller nomadiserande renskötare.

Det står också klart att statens medeltida och tidigmoderna kolonisationspolitik inte var entydigt inriktad på att exploatera samer och de marker de nyttjade. Ett av statens överordnade motiv var att befästa och försvara gränserna för det område som kungamakten gjorde anspråk på. Det finns inom postkolonialt präglad forskning en idealiserad uppfattning att det som idag är norra Sverige skulle ha förblivit i samiska händer ifall inte den svenska kungamakten bemäktigat sig regionen med våld. Frågan är snarare vilken annan stat som i så fall skulle ha erövrat området, antingen Novgorod som övergick i Ryssland, eller Danmark–Norge.

Befolkningar som samer och tornedalingar, utan egen stat, hade ingen som helst möjlighet att försvara det land de levde på mot olika statsmakter och deras våldsapparater.

I det sammanhanget spelade beskattning en viktig roll för statens legitimering av territoriella anspråk. Eftersom inga statsgränser var dragna legitimerades de territoriella anspråken med att bevisa vilka undersåtar som historiskt beskattats av kungen. I Torne lappmark och vid den norska Atlant- och Ishavskusten var det samer som var dessa undersåtar. Birkarlarna i Torne lappmark kom därför att spela en avgörande roll eftersom de, dels å kungens vägnar hade beskattat samerna åtminstone sedan 1300-talet, dels bedrivit fiske i fjällsjöar, älvar och i “Västerhavet” som var benämningen på Atlanten. Konkurrensen om regionen ledde även till tvister och krig, dels med Ryssland, dels med Danmark.

Drivkrafterna bakom den av staten påbjudna kolonisationen från och med 1300-talet varierade, liksom sätten att legitimera den på. Idén om vildmarkens underordning i förhållande till den odlade marken spelade en viktig roll och användes för att stärka statens anspråk på territoriell besittning. Statens och kyrkans ambition att kristna befolkningen i norr, med motivet att sprida civilisation, spelade också en viktig roll. För staten var kristnandet en metod att inlemma samer och tornedalingar samt de marker dessa bebodde i riket, vilket fram till och med 1800-talet kom att legitimera statens införlivande av lappmarkerna i riket.

Bakom kolonisationspolitiken fanns starka ekonomiska motiv. Ett sådant motiv var tron på jordbruket som en huvudnäring för att öka människors och nationens välförhållanden. Det var statlig politik i norra Sverige in på 1900-talet. Andra ekonomiska drivkrafter bakom den statliga kolonisationspolitiken i lappmarkerna var behovet att tillhandahålla en bofast befolkning till de bergsbruk som började etableras under 1600-talet. Genom en ökad bosättning i lappmarkerna skulle staten få närallgiggande arbetskraft till gruvnäringen. I ett betydligt senare skede syftade statens kolonisationsnämnd (1918–1926) till att utveckla jord- och skogsbruk, genom att upplåta kolonat, för att främja landets utveckling och invånarnas försörjning, samt motverka emigration (Bergström 1979; Malmberg 1980).

Kolonisationsprocessen i norra Sverige är olik den som förelåg i andra delar av världen där kolonialmakter bemäktigat sig kontroll över människor och deras resurser, som till exempel arktiska Nordamerika. Att applicera vanligt förekommande definitioner av kolonialism på nordsvenska förhållanden blir problematiskt. Det gäller exempelvis definitionen av kolonialism som “en process varigenom en statsmakt ensidigt bemäktar sig rätten att bestämma över ett urfolks territorium, kultur och ekonomi, under förevändning att man har ett överlägset samhällssystem. Detta leder till att kolonialism också innefattar uppfattningar om rasmässig/etnisk och kulturell obalans mellan styrande och underordnade folk, strävan efter politisk dominans, samt fysisk och ekonomisk exploatering av urfolk” (Fur 2016, s. 244). För nordsvenska förhållanden är detta problematiskt eftersom definitionen antyder att det endast fanns ett folk eller en folkgrupp på plats, medan denna rapport visar att det även levde andra människor i området, som följaktligen skulle kunna definieras som urfolk, på basis av att de bodde i området när kolonisationen började.

Även beskattning spelade en viktig roll för statens legitimering av territoriella anspråk. Eftersom inga statsgränser var dragna legitimerades anspråken med att bevisa vilka undersåtar som historiskt beskattats av kungen. I Torne lappmark och vid den norska Atlant- och Ishavskusten var det samer som fick utgöra dessa undersåtar. Birkarlarna i Torne lappmark kom därför att spela en avgörande roll eftersom de, dels å kungens vägnar hade beskattat samerna åtminstone sedan 1300-talet, dels bedrivit fiske i fjällsjöar, älvar och i “Västerhavet” som var benämningen på Atlanten. Konkurrensen om regionen ledde även till tvister och krig, dels med Ryssland, dels med Danmark. Bakomliggande fanns starka ekonomiska motiv. Andra ekonomiska drivkrafter bakom den statliga kolonisationspolitiken i lappmarkerna fanns behovet att tillhandahålla en bofast befolkning för att möjliggöra bergsbruk under 1600-talet. Staten tänkte också att jordbruksnäringen borde utvecklas i lappmarkerna. I ett betydligt senare skede syftade statens kolonisationsnämnd (1918–1926) till att utveckla jord- och skogsbruk, genom att upplåta kolonat, för att främja landets utveckling och invånarnas försörjning, samt motverka emigration (Bergström 1979; Malmberg 1980).

Såsom framgår av det ovanstående bygger slutsatserna gällande bosättnings- och kolonisationshistorien på källor och tidigare forskning som berör både *Området* och mark i direkt anslutning till *Området*. Likaså framgår att den politiska organiseringen av människorna i *Området* inte kan begränsas till *Området* som sådant. Jukkasjärvi tingslag omfattade människor inom en mycket vidsträckt geografi. Att bygga en förståelse för hur marker i *Området* har använts över tid, och hur olika sätt att använda marken relaterar till folkgrupper, kräver därför att frågan ses i en bredare kontext än den strikt avgränsade geografi som ingår inom gränserna för dagen Talma sameby. Det är därför inte relevant att empirin med exakthet måste kunna hänföras till *Området*. Det råder också en begränsad tillgång till skriftliga källor från medeltid och tidigmodern tid gällande *Området*. För att kunna göra en trovärdig historievetenskaplig forskning behöver man därför kunna bygga resonemang utifrån kunskap om relevanta historiska förhållanden i näraliggande områden, om rimlighet kan motiveras. Det gäller även andra generaliserande uppgifter som rimligtvis kan styrkas, exempelvis renskötsel eller handel.

Dessutom har förhållanden och förändringsprocesser på närliggande platser också påverkat *Området*. I byar som Svappavaara, Vittangi samt Övre och nedre Soppero har markanvändning påverkat *Området* historiskt, både direkt och indirekt, vilket har stor relevans för *Områdets* historiska markanvändning. Dessutom har Torneälven, som rinner genom området med Torneträsk i väster och ner till Vittangi i öster, varit en viktig farled som möjliggjort färder över stora geografier (Hoppe 1945b, ss. 45, 52, 68–69), in och ut ur *området*. Likaså visar denna rapport hur människorna i Jukkasjärvi tingslag, i Tingevara och Siggevara lappbyar (samtliga inom *Området*), och byar som Lainio och Parakka belägna strax utanför, kunde agera som en politisk enhet gentemot landshövdingen i Västerbottens län vid tinget i Jukkasjärvi. Det gällde då bidrag till en samisk riksdagsman på 1600-talet. Därför är det problematiskt att i en

historisk undersökning som sträcker sig så pass långt tillbaka i tiden som denna gör, kräva platsspecifika angivelser i varje fall där historisk markanvändning hävdas.

I stor utsträckning bygger många uppgifter om de olika lappmarkernas historia på knapphändiga skriftliga källor och uppgifter, som baserat på antaganden och slutledningar, uppbackade av bland annat historisk och arkeologisk kunskap ansetts som rimliga. Vidare har uppgifter från olika delar av lappmarkerna, som sträcker sig över en stor geografisk yta, fått representera hela lappmarkerna. Detta gäller exempelvis lappskatteländ och sita-systemet. Detta är ett nödvändigt och korrekt förfarande inom historievetenskaplig forskning, så länge transparens i slutledning finns och så länge rimlig grund för antaganden finns. *Områdets* befolkning som helhet använde mark och vatten utifrån ett rörligt levnadssätt, men källorna tillåter inte annat än glimtar av inblickar i hur användningen var reglerad. Källorna visar att vissa mark- och vattenområden var strikt reglerade. Det gäller exempelvis skattlagda fisketräsk. Andra fiskevatten har använts parallellt av olika etniska grupper som ett slags allmänningar.

För att komma till mer exakta slutsatser om hur markanvändningen reglerats mellan olika etniska grupper krävs mer omfattande och systematisk forskning. Det kan till och med vara så att källäget inte tillåter detta. Vissa slutsatser kan bygga på mer eller mindre vaga grunder, men kan ändå inte underkännas helt. Det måste poängteras att tornedalingarna, precis som samerna, inte haft en egen skriftlig kultur förutom den officiella kyrkliga kulturen. Meänkieli har varit ett muntligt språk fram till senmodern tid. Särskilda hänsyn måste tas till detta vad gäller krav på skriftlig dokumentation och bevisning. Den bevislättnad som tillerkänts samerna i exempelvis Girjasdomen (Högsta domstolen 2020) bör således även tillerkännas tornedalingarna i deras anspråk på att få bevara och utveckla sina traditionella näringar.

9.2.2 Markanvändning i Torne lappmark och *Området*

Forskningen som ligger till grund för denna rapport visar att markanvändningen i Torne lappmark historiskt har inbegripit flera och ofta parallella näringar. Fiske och jakt har varit centrala delar av näringsfånget. Jakt på ren, hållandet av tamren och renskötsel har varit viktiga. Dessa markanvändningar bedrevs dels av människor som drev nomadiserande renskötsel, dels av bofasta människor vars näringsfång inbegrep ett extensivt boskapsbaserat jordbruk där myrslätter, fiske och jakt och ett jordbruksbaserat ägande av renar ingick. Periodvis har även metallframställning varit del av markanvändningen, så långt tillbaka som för tvåtusen år sedan.

9.2.3 Jakt och fiske

Tidigare forskning, liksom skriftligt källmaterial som analyserats för denna rapport, visar att jakt och fiske har bedrivits i regionen sedan åtminstone 8 600 f.v.t. Människorna rörde sig mellan olika områden som var gynnsamma under olika delar av året. Över tid förändrades människors preferenser, strategier och därmed livsmönster, dels beroende på klimat- och miljöförändringar som krävde anpassning, dels på förändrade sociala förhållanden, idéer och normer. För ca. 2000 år sedan förde delar av jägar- och samlarbefolkningen i regionen en rörlig livsföring, medan andra delar var relativt bofasta och bedrev till och med framställning och

förädling av järn. Allt fler valde att tämja ren, som de använde för bland transporter och som lockbete vid jakt. När samiska renskötare från och med tidigmodern tid successivt övergick till en alltmer specialiserad renskötsel var jakten och fisket fortsatt av central betydelse, men inte lika dominerande som tidigare. Jakten och fisket var också av central betydelse för människor som bedrev boskapsbaserat jordbruk. Detta gällde även för nybyggare som var samisktalande, finsktalande och svensktalande. Tornedalingarnas extensiva markanvändning skapade en seminomadisk livsstil. Jakten och fisket var centralt även för andra aktörer som verkade i regionen, som birkarlar, vilka kombinerade långväga handel med samerna med att jaga och fiska. Kombinationen av jordbruk, jakt och fiske var även helt nödvändig för att försörja de människor som bebodde och besökte *Området* för arbete inom bergsbruket, samt för representanter för stat och kyrka.

Vad som blir synligt är alltså ett mångkulturellt mönster, men med variationer. Jakten och i synnerhet fisket har varit viktigt för alla, men de var delar i ett näringsfång vars former såg olika ut beroende kontext, en kontext som förändrades över tid och som inte ensidigt kan avgränsas till att endast omfatta någon särskild etnisk grupp. Inom *Området* har samer bedrivit jakt och fiske under mycket lång tid tillbaka. Det samma gäller för tornedalingar. Utifrån kamerala källor kan vi fastslå att ett både privat och kommersiellt fiske pågått inom *Området* från 1500-talet fram till idag, en verksamhet som både samer och tornedalingar, och från 1600-talet även andra nybyggare av olika etnicitet, ägnade sig åt. Tornedalingar bedrev ett säsongsfiske i *Området*, ibland på så långt avstånd som 30 mil från huvudbosättningen nedströms i Tornedalen. Det betyder att de som var ute på fiske var bosatta på annat håll i flera månader under sommarhalvåret. Jakt och framför allt fiske har med andra ord bedrivits av alla folkgrupper som levt och verkat i regionen, från det avlägset förflutna och genom de tidsperioder som studerats för denna rapport.

9.2.4 Jordbruk

Området har som ovan nämnts varit föremål för ett boskapsbaserat jordbruk, vilket har förekommit i *Området* sedan åtminstone 1600-talet, förmodligen tidigare, i en ekonomi som på grund av landskapets karaktär och det hårda klimatet inbegrep stora markområden. Slåttermarker i gårdarnas nära omgivning, upp till flera mil från gårdarna, nyttjades. På grund av de ibland stora avstånden bodde man periodvis långt från gården, där man slog och hässjade höet och samtidigt fiskade och jagade i omgivningarna. Även vintern var en tid för jakt och fiske. Tamrenar var ett vanligt inslag i gårdarnas ekonomi. De som anlade nybyggen kunde, som ovan nämnts, vara svenskar, tornedalingar eller samer. Från 1600-tal finns också exempel på att människor ändrade näringsfång från att vara nomadiserande renskötare till att bli nybyggare. På motsvarande sätt kunde nybyggare övergå till att bli nomadiserande renskötare. Det fanns inget automatiskt likhetstecken mellan etnicitet och markanvändning. Den helnomadiserande renskötseln bedrevs emellertid av samer.

9.2.5 Metallframställning

Torne lappmark har varit föremål för metallframställning redan för 2000 år sedan. Gruvdrift etablerades i Torne lappmark, och i *Området*, under 1600-talet. Till skillnad mot den förhistoriska metallframställningen var det utifrån kommande aktörer som drev produktionen. De etablerade gruvor och smältverk i *Området* och dess närhet, och verksamheten inbegrep människor inom *Området*. Verksamheten förutsatte skogsavverkning för byggnation, ved för sprängning av berg med hjälp av tillmakning samt träkol för rostning och smältning av malm. Vidare behövde arbetskraften förses med mat, vilket också krävde personal som kunde bedriva jakt, fiske och boskapskötsel. För transporter av ved, träkol, malm och förädlade produkter krävdes transporttjänster, till största delen med renar. Här spelade de människor som hade tamrenar en nyckelroll, framför allt samer. Verksamheten omfattade ett omland på 20 km kring gruvorna och bruken och därmed en omfattande del av marken inom *Området*. Metallframställning med gruvdrift och smältverk, samt den större infrastrukturen för tillförsel av råvaror, livsmedel och service som verksamheten krävde, var med andra ord ett viktigt inslag i *Områdets* markanvändning under 1600- och 1700-talen. Från 1800-talets slut och 1900-talets början har den gruvindustriella verksamheten i Kiruna och senare Svappavaara allt starkare påverkat förutsättningarna för de människor som levde i *Området*.

9.2.6 Renar och renskötsel

Befintlig forskning ställer bortom varje tvivel att renen har varit en viktig del av markanvändning och näringsfång för människor i lappmarkerna *Området* för mer än tusen år sedan. Samiska renskötare hade vanligen ett nomadiskt eller seminomadiskt levnadssätt. Från 1600-talet fram till senmodern tid ägde även bofasta jordbrukare renar, som renskötare mot betalning skötte åt dem. Mönstret är sannolikt lika gammalt som när finnarna började ägna sig åt boskapsbaserat jordbruk, kombinerat med fiske och jakt. Vi ser samma mönster hos Ottar som i Nordnorge på 800-talet sade sig äga 600 renar, som förmodligen sköttes av samer. Att ha skötesrenar var inte unikt vare sig för skandinaviska eller östersjöfinska folk. Från 1600-talet till början av 1900-talet ser vi att norska samer lät svenska samer sköta deras renar över vintern i Sverige mot betalning. Anledningen var att renbetet var för dåligt i Norge under vintern. De finska nybyggarna och bönderna i norra Finland har i större utsträckning skött renarna själva. Liksom tornedalingarna i Sverige använde de renarna för transporter och som dragdjur i jordbruket, men också till föda.

Renskötseln var stadd i förändring från 1500-talet och framåt, vilket är den tid då fler skriftliga historiska källor rörande renskötsel finns. Perioden mellan 1500-talet fram till 1900-talet visar att flera parallella former av renskötsel har existerat i *Området*. Specialisering på renskötsel och renar, som komplement till en differentierad livsföring, har förekommit parallellt, liksom intensiv och extensiv renskötsel. Ekonomiska skäl och influenser från nordsamer gjorde att den extensiva renskötseln blev normen, vilket den även är idag. Det vi vet om renskötseln i *Området* är att både samer och tornedalingar i hög grad, och i olika former, varit beroende av renar för sitt uppehälle. De användes för en rad syften, och renskötseln byggde, dels på att ett

antal renar fanns vid gårdarna, dels på att de bofastas renar gick fritt och sköttes av samiska renskötare. Renskötseln hade på så vis delvis etniska gränser, vilka senare befästes i och med renbeteslagarna på 1800-talet.

Lappmarkernas och *Områdets* samiska befolkning har sedan 1600-talet successivt specialiserat renskötseln. Många samer har i huvudsak livnärt sig på andra näringar, och ägnar sig idag i väldigt liten grad åt renskötsel. Från och med tidigmodern tid och framåt har många samer övergått från renskötsel till att bli jordbrukare, och har därmed av staten kategoriserats som icke-samer. Insyning av nybyggen, prästbordens tillkomst, skattdrägning, tidigmodern gruvsdrift med tillhörande privilegier, avvittring, övergång från kollektivt till privat ägande, och liknande ekonomiska och sociala processer, har historiskt implementerats på ett område som tidigare i hög grad byggt på en pastoral, kollektiv ekonomi. Detta sammantaget har inneburit ett tydligt avbräck i kontinuitet i en verksamhet som pågått så långt tillbaka som arkeologiska och historiska källor kan följa. Renskötsel har i historisk tid pågått parallellt med exempelvis slätter, jakt och fiske i *Området* i olika former. Renbeteslagarna (1886:38), (1898:66) och (1928:309) exkluderade den absoluta majoriteten av Sveriges samer, samt samtliga icke-samer från renskötseln. Renbeteslagarna har inneburit en partiell utsläckning av den sedan århundraden tillbaka upparbetade urminnes hävden för den absoluta majoriteten av lappmarksbefolkningen. Det är inte uteslutande renbeteslagarna som delat det samiska folket i renskötare och icke-renskötare. Ett differentierat näringsfång fanns redan innan den mer storskaliga renskötseln växte fram under tidigmodern tid, där vissa specialiserade sig på renskötseln och andra fasade ut den, även om renen fortsatte att vara en mer eller mindre stor del av de flesta samers liv både direkt och indirekt. Dock har renbeteslagarna från 1800-talets slut inneburit att icke-renskötande samer, likväl som tornedalingar tappat rättigheter som funnits sedan urminnes tid, och som urminnes hävd också bygger på.

Avvecklingen av värdisystemet och skötesrens systemet visar hur nya formella institutioner som statens kolonisationspolitik, odlingsgränsen och sedan renbeteslagarna förändrade ett system som tidigare fungerat baserat på främst informella institutioner. Samtidigt levde de informella institutionerna kvar och många tornedalingar upplever exkluderingen från renskötsel och renäggande som ett ingrepp i deras kultur (se SOU 2023:32 och SOU 2023:68). Tornedalingars kulturella koppling till renskötsel lever kvar i form av koncessionsrenskötseln, en renskötsel form och en ny typ av samebyar som inrättades efter 1928 års renbeteslag på 1930-talet.

9.2.7 Konflikter om markanvändning

Mångfalden av markanvändningar i *Området* har under olika tidsperioder och av olika orsaker, givit upphov till konflikter. I denna rapport har vi analyserat markanvändningskonflikter från den tid på 1600-talet då de kan studeras i skriftligt källmaterial och framåt. Markanvändningskonflikterna är viktiga att beakta i relation till rapportens syfte och frågeställningar, dels därför att de gav upphov till rättstvister som i sin tur ger information om vilka människor som använde marken i *Området*, dels därför att de bidrar till att förklara varför

det skedde förändringar av markanvändning i *Området* och i den vidare geografi inom vilken området ingår.

Det finns många exempel från norra Sverige och Finland på konflikter om markanvändningen i äldre tid. Oftast handlade det om olika grupper som ville använda samma geografiska områden för jakt och fiske. Det kunde vara svenskspråkiga bönder i dåvarande Västerbottens kustland som fiskade i fjällsjöar, finsk- och svenskspråkiga birkarlar som handlade med samer och samtidigt fiskade i olika sjöar, eller finskspråkiga bönder i Tornedalen som bedrev långväga fiske längs älvar och i sjöar.

För att förstå uppkomsten och konsekvenserna av markanvändningskonflikter inom *Området* behöver man först rekapitulera förutsättningarna som rådde där vid begynnelsen av tidigmodern tid (1500- till 1600-tal). *Området* var då mer glesbefolkat än idag. Inga exakta siffror finns, men de som nyttjade *Området* bör högt räknat ha varit maximalt några hundra till antalet, se redovisningen i avsnitt 8.2.2. Svårigheten att bestämma befolkningsantalet beror dels på bristande folkräkning, dels på det hel- och seminomadiserande levnadssätt människor i *Området* hade. De uppgifter som finns i tidigmodernt källmaterial baseras dessutom ofta på skatteupptag, där inte alla beskattades, utan skatt togs upp kollektivt. *Området* var rikt på naturresurser som fisk, småvilt, vildren och bär. Fördelat på den ringa befolkningen, som dessutom samtliga nyttjade *Området* säsongvis, borde resurserna ha räckt till ganska väl. Detta innebär dock inte att det inte fanns olika grupper av människor som tvistade om samma resurser. Den statliga närvaron var liten, men markanvändningen var likväl i vissa avseenden statligt reglerad. Denna kunde ändå förmodligen i hög grad styras främst av informella institutioner, eftersom de ekonomiska transaktionerna var relativt små, och då kunde skötas grupperna emellan (North 1994). De vid tinget upptagna tvisterna var relativt få under början av tidigmodern tid, även om de förekom, och de tvister som förekom byggde på näringskonkurrerande intressen, inte på etniska motsättningar.

Förståelsen av förutsättningarna för markanvändningen inom *Området* kräver också en förståelse för den vidare samhällsliga kontexten under tidigmodern tid. Statliga lappfogdar kontrollerade handeln med samer i lappmarkerna. Lapps katteland var administrativa enheter som fungerade både som interna samiska institutioner, och som statliga institutioner, men innebörden och förekomsten av dessa är omtvistad. Sannolikt betalade en del hushåll inte heller skatt på 1600-talet (Lundmark 2008, ss. 32–34; Norstedt 2011, s. 21, 2016). Lappmarkerna var i stora drag uppdelade i lappbyar, vilka fick en administrativ innebörd i slutet av 1600-talet. Någon permanent statlig närvaro fanns inte inom lappmarkerna vid 1600-talets ingång. Kyrkplatser anlades för att stärka statlig närvaro (Norstedt 2011, s. 45). Samerna inom *Områdets* lappbyar var relativt rörliga, och *Områdets* invånare rörde sig över stora ytor, inom dagens Sverige och Norge, men lappbyns område var ett huvudområde där de uppehöll sig under vissa tider av året. Renskötseln vid denna tid förändrades avsevärt, där reninnehavet gick från att i huvudsak bestå av ett fåtal lock-, last- och dragrenar (Ruong 1937, s. 2) till att omfatta omkring 10–20 renar per familj (Lundmark 2008, s. 21). Medelstorleken på en renhjord 1605 var 24 renar i Tingevara och 19 renar i Siggevara (Granqvist 2016, ss. 99–114). Den tidiga

renskötseln innebar ett helnomadiskt levnadssätt, eftersom renhjordarna behövde följas och övervakas under hela året. Efter hand blev renskötseln mer storskalig, vilket innebar att den blev mer specialiserad och kom att övervakas av färre personer. Detta medförde även att den blev av seminomadisk karaktär. De stora hjordarna som behövdes för att vara rennäringen skulle vara ekonomiskt bärkraftig gjorde att betesmarkerna inte räckte till för att samtliga skulle kunna ha tillräckligt stora hjordar. Därför gick allt fler samer över till bofasthet med småskaliga jordbruk, i kombination med jakt och fiske. De flesta av de tidigmoderna samerna levde heller inte uteslutande på renskötsel, så som det kom att bli i och med den extensiva renskötselns intåg. De ägnade sig åt en rad olika näringsfång, exempelvis fiske, jakt, insamling av naturprodukter, hantverk och byteshandel. Olika former av renskötsel, vare sig hel- och seminomadiserande eller intensiv och extensiv, har funnits parallellt, som tidigare diskuterats (Lundmark 2008; Ruong 1937; Röver 2021).

Under 1600-talet och fram till 1700-talets början fanns alltså i *Området* flera markanvändare, vilket kom att ge naturresursutnyttjandet en särskild prägel. Det rörde sig om samiska renskötare, tornedalingar eller svenskar, men också seminomadiserande tornedalsbönder som bedrev fiske, jakt och jordbruk med olika former höbärgning på långt avstånd från huvudboendet. Tornedalsböndernas fiske ovan lappmarksgränsen var en redan etablerad tradition, men utifrån de skriftliga källorna var det först i slutet av 1600-talet som samer började ifrågasätta deras fiske. Häradsrätten tvingades till ett principiellt agerande och skiljde på skatte- och kronovatten. Till skattevattnen dömdes oftast lappskattelandsinnehavaren eller nybyggaren att ha bäst rätt. Kronan ville stödja nybyggarverksamheten och därför blev kronan alltmer restriktiv mot det fiske som tornedalsbönderna nedanför lappmarksgränsen praktiserade i lappmarkerna. Kronan ville att fiskevattnen skulle förbehållas de som redan bodde där, vare sig det gällde samiska hel- och seminomader eller bofasta. Tornedalsböndernas extensiva fiske i området minskade därför under 1700-talet, liksom konflikterna om fiskerättigheter. Det finns även exempel på konflikter under 1600- och 1700-talet mellan nybyggare och nomadiserande renskötare kopplade till nybyggenas jordbruk. Renar åt upp hö som jordbrukare slagit och sparat för att kunna utfordra boskap under vintern. Det fanns också konkurrens gällande rätten till slätterängar.

Vad markanvändningskonflikterna ytterst visar är att det inte endast var renskötare som var aktiva i *Området* under perioden 1500–1750 och, som tidigare nämnts, även långt innan dess. Även andra näringsidkare av olika etnicitet använde mark och sjöar för samma och andra ändamål som de samiska renskötarna. Tvisterna följde inte nödvändigtvis etniska linjer. Förutom tvister mellan tornedalsbönder och samer förekom även tvister mellan samer. I vissa fall ansågs samer ha upparbetat rätt till fisket i en sjö, men det förekom också att tornedalsbönder bedömdes ha upparbetat sådan rätt.

9.3 Narrativ i historisk forskning som påverkat tolkningarna av *Områdets* historia

Inom historievetenskapen eftersöks ofta avgörande händelser som blir paradigmskiftande eller epokgörande och vår förståelse riskerar bli alltför ytlig och reduktionistisk. Detta gäller i ännu högre grad när den bearbetats till populärvetenskap. Ett mer fruktbart sätt att närma sig historiska förändringsprocesser är att se dem som utdragna över tid, att det rör sig om utdragna och komplicerade samhällsprocesser med många aktörer involverade. Det finns ofta en politisk dimension bakom historisk förändring och bakom historiska framställningar. De normer och uppfattningar som finns idag förs ofta över på det historiska material vi tolkar (Sjöberg 2012). Sökande efter mönster, lagar, en början, en mitt och ett slut, kategoriseringar, generaliseringar och förenklingar är något som kan tyckas vara inneboende i människan, men det är också något som behöver problematiseras. Det är en utmaning, en svårighet, men inte desto mindre en nödvändighet, att på ett distanserat sätt hantera nutidens projiceringar av värderingar, normer och politiska målsättningar på det förflutna och den historiska kunskapsproduktionen rörande naturresursutnyttjandet i *Området*.

Denna rapport uttalar sig om *Området* specifikt, inte om samtliga av dagens samebyar, och utesluter därför inte att andra samebyar inom det som brukar kallas för traditionellt samiskt område är mer homogena i sin etniska sammansättning. Som rapporten visat gjorde tornedalingarna långa fiskeresor uppför älven, upp till *Området*, och även in i Norge, vilket är en starkt bidragande anledning till att just *Området* har haft en tidig finskspråkig, tornedalsk befolkning. En särskild uppmärksamhet har därför i rapporten ägnats tornedalingarna, som erkändes som nationell minoritet i Sverige 1999.

Det är av vikt lyfta fram komplexiteten i *Området* och att lyfta fram hur olika narrativ påverkar historieskrivningen, och samhällsopinionen. De förhållanden som råder i *Området* behöver inte råda i andra närliggande samebyar. Det föreligger en diversitet i bosättning och markanvändning mellan samebyarna och mellan lappmarkerna, även om det också finns många likheter.

Vi vill i denna rapport framhålla att oenighet bland forskare som tolkar historiska källor i sig inte behöver innebära brister i källkritik. Material kan tolkas på olika sätt av olika personer, med varierande kunskapsbas och vetenskapssyn, och beroende på det sammanhang som källorna tolkas i. Dock kan andra forskares tolkningar bedömas som mer eller mindre trovärdiga, men då bör detta argumenteras för, och alternativa tolkningar presenteras och motiveras.

9.3.1 Etnicitet och rätten till mark

Det specifika för möten mellan olika kulturer i *Området* ligger, som rapporten visat, i jordbrukarnas blandade etniska bakgrund. Det handlar om giftermålsmönster och kulturella influenser över etniska gränser, politisk och ekonomisk samverkan, om renskötselns

beskaffenhet. Speciella mångkulturella förhållanden präglar *Områdets* historia, vilket sällan framkommer i forskning präglad av postkolonial teoribildning med ett specifikt urfolksperspektiv.

Tornedalingarnas distinktion som etnisk folkgrupp har inte varit lika klart urskiljbar som för samerna, trots en stark och utpräglad kultur med nära anknytning till skog och mark. Eftersom finnarna från 1100-talet ingick i det svenska riket, så utvecklades de i samklang med andra sociala grupper i riket. Efter 1809 avskildes tornedalingarna i Sverige som en finskspråkig minoritet i Norrbotten. Deras ekonomiska, kulturella och sociala ställning var svag och deras politiska inflytande på regional och nationell nivå var liten. Denna minoritet utsattes för en försvenskningsspolitik och rasbiologiska undersökningar. Negativa föreställningar om tornedalingar har historiskt, liksom idag, förekommit (ex. Elenius 2022; Poromaa och Keisu 2021). Som framgått har tornedalingarna även en lång tradition av renskötsel inom jordbruket, för transporter och till föda. Det finns en nordlig dimension i detta. Närheten till den samiska kulturen delar de med finnarna i Nordfinland och kvänerna i Nordnorge.

Postkolonial teoribildning, urfolksmetodologier och relativt ensidiga perspektiv inom forskningen har både medvetet och omedvetet påverkat både forskarsamhällets och det övriga samhällets syn på nordligaste Sveriges och *Områdets* historia, vilket i sin tur påverkat hur man ser på historisk markanvändning och i förlängningen även på nutida markrättigheter. Begreppet historiebruk används för att definiera olika sätt att använda historia för olika syften. Här används begreppet för att visa hur historia används politiskt, ideologiskt och vetenskapligt av specifika grupper för att konstruera eller utplåna skeenden i det förflutna i ett särskilt syfte. När det gäller att glömma en viss del av historien kan man tala om icke-bruk av historia (Karlsson och Zander 2014).

En stor del av de senaste decenniernas forskning om samer har tagit för givet att de inom sitt bosättningsområde var den första och enda gruppen att utnyttja detta område som folkgrupp. De anses därigenom idag ha förlorat en ursprunglig rätt till det geografiska område de bebott, och till de naturresurser som de av tradition nyttjat. Inom tidigare forskning och i media av olika slag har under 1800- och 1900-talet samer och renskötare ofta likställts. Detta har utelämnat många aspekter av samisk identitet, inte minst genom 1886 års (1886:38), 1898 års (1898:66) och 1928 års (1928:309) renbeteslagar, vilka slog fast att endast samer som är medlemmar i en sameby får bedriva renskötsel, att endast samiska renskötare har rätt till renbete, samt rätt till vissa fisken och jakträttigheter som kommit att delas med staten. Detta har också väckt frågor om vem som är same och vem som ska inneha dessa rättigheter (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 17).

I de första renbeteslagarna fanns essentialistiska idéer om samer och renskötsel, vilka därefter återkommit. Statens kategorisering och officiella indelning av samer i fjäll- och skogssamer i 1928 års renbeteslag, som på många sätt påverkat och påverkar den samiska befolkningen, var av ekonomisk, och inte kulturell karaktär, och den bygger på specialisering av renskötsel (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, s. 221). Denna kategoriklyvning i två grupper bestående av

renskötare och icke-renskötare har av forskare (ex. Lantto 2000; Mörkenstam 1999) lyfts fram som i princip uteslutande orsakad av statliga ingrepp eller övergrepp, vilket i sin tur anses ha skapat konflikter mellan samer. Att 1928 års renbeteslag bidrog till en ökad splittring inom det samiska samhället finns inget skäl att ifrågasätta. En viktig kritik från historiker har dock varit det därigenom skapade intrycket att det samiska samhället före år 1928 skulle varit homogent vad gäller näringar och levnadssätt (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss. 9–10). Den främsta anledningen till denna kategoriklyvning är det stora fokuset på renskötsel på bekostnad av andra samiska näringar. Som återopats i rapporten tyder många andra historiska källor och tidigare forskning på en mer diversifierad befolkning, bosättning samt markanvändning, även inom den samiska gruppen (ex. Elenius 2015; Hoppe 1944, 1945; Paulaharju 1927, 1967).

De kulturella avtrycken från en diversifierad befolkning syns idag i bland annat språk, namnskick, ortnamn, konsthantverk, byggda miljöer samt i form av ströängar och andra lämningar efter småskaligt jordbruk, lämningar från renskötsel, lämningar vid jakt- och fiskeställen samt andra fysiska spår i landskapet, vilka kan dateras långt tillbaka i tid. Även samer har, på samma sätt som andra människor som levt i *Området*, haft ett differentierat näringsfång, vilket denna undersökning visat. Lagstiftning och andra förändringar har starkt påverkat livsvillkor och kulturella yttringar i *Området*, men befolkningen har aldrig varit helt homogen. Genom att definiera samer i förhållande till renskötsel har andra former av traditionell samisk livsföring, som jordbruk kombinerat med fiske, inte räknats som samiskt kulturarv (Larsson och Päiviö Sjaunja 2022, ss. 9–10).

Att samiskhet starkt förknippas med renskötsel lever till stor del kvar även idag, trots att regler för att upptas i Sametingets röstlängd idag snarare baseras på ursprung, språk och självidentifikation (Sametingenslag 1992:1433). Här är återigen värt att nämna att beteckningen ”lapp”, vilken kan återfinnas i bland annat tidigmoderna skattelängder och mantalslängder, inte var synonymt med 1800-talets nationalistiska syn på samiskhet eller dagens beteckning same. Det som under tidigmodern tid kallades lappnärningar kunde vara fiske, jakt och renskötsel, medan den same som i huvudsak ägnade sig åt jordbruk, boskapsskötsel, jakt och fiske samt viss renskötsel inom jordbruket räknades som jordbrukare. Lapp var således ingenting man föddes till (i kameral mening), utan var begreppsligt knutet till huvudsaklig försörjningsbas. Om man blev bofast och började ägna sig åt jordbruk förblev man heller inte längre lapp (Elenius 2019b, s. 33–41; Fur 2016, s. 253). Under inflytande av idéströmningar från 1800-talet och framåt betraktades ”lappar” allt mera i rasmässiga termer som väsensskilda från etniska svenskar i det svenska samhället. Synsättet skilde sig radikalt från den tidigmoderna synen på samer.

I denna rapport ifrågasätts inte huruvida samer under lång tid varit befolkningsmässigt dominerande i *Området*, eller att de långvarigt brukat markerna, men eftersom andra etniska grupper har en lång tradition av resursutnyttjande inom det samiska renskötselområdet har frågan ställts om samerna är den enda genuina folkgruppen inom detta område vid tidpunkten då detta införlivades i den svenska statsbildningen. Motioner har exempelvis lagts i riksdagen under 2000-talet där frågan ställts om den tornedalska minoriteten ska betraktas som ett urfolk

(SR 2023; STR-T 2020). Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset anser att en sådan utredning bör tillsättas (SOU 2023:68). Historieskrivningen som presenterades i Girjasdomen (Högsta domstolen 2020) har ytterligare accentuerat frågan om vad som är en relevant historieskrivning för norra Sverige och vilka etniska grupper eller folk som i förhistorisk tid använt naturresurser i det traditionella samiska bosättningsområdet.

9.3.2 Historiebruk och etnopolitisk mobilisering

Som tidigare forskning visar förekommer ett visst mått av historiebruk i samband med etnopolitisk mobilisering. Vissa delar av historien lyfts fram, tolkas, eller väljs bort på ett sådant sätt att historien ska främja gruppens intressen. I etnopolitiska sammanhang kan grupper strategiskt konstruera sin identitet baserat på utvalda kulturella attribut, för att på så vis kunna hävda sin särskildhet och legitimera krav på rättigheter. Det ligger makt i kategoriseringen av kollektiva identiteter (Brubaker 2004). Kategorisering av etnicitet har historiskt också skett baserat på politiska och ideologiska grunder, vilket gör det svårt att historiskt kategorisera oklara etniska gränser som idag ligger till grund för vår självidentifikation (Pedersen 2023, s. 130). Detta har blivit synligt inom både tornedalska och samiska etnopolitiska rörelser i Sverige. Samisk etnicitet har länge debatterats och diskuterats i Sverige, vilket kan härledas till att den, förutom sin kulturella och sociala betydelse, även har ekonomisk och politisk betydelse. Det beror på att samer, i egenskap av urfolk, kan åtnjuta rättigheter som exempelvis rätten att rösta i Sametinget, samt kunna få medlemskap i en sameby och därmed bedriva renskötsel.

Sedan början av 1900-talet, med ökad fart under 1970-talet, har en samisk och tornedalsk etnopolitisk mobilisering ägt rum. Sedan 1990-talet och framåt har slitningar mellan grupper som tidigare fungerat väl tillsammans blivit allt tydligare, inte minst inom Kiruna kommun (ex. Steinfjäll och Karlsson 2018; Sternlund 2023; STR-T). Det gäller även områden där kväner i Norge, tornedalingar i Sverige men också den finskspråkiga majoritetsbefolkningen i nordligaste Finland är bosatta. Samer fick i och med statusen som urfolk 1977 (prop. 1976/77:80) en särskild position, ett nytt förhandlingsläge, samt en ny slags legitimitet (Niemi 2007, s. 34). De har sedan detta erkännande organiserat sig politiskt på ett sätt som gjort det möjligt för dem att hävda sina intressen gentemot majoritetsbefolkningen och andra minoriteter i Sverige. I denna politiska förändring har World Council for Indigenous Peoples (WCIP) spelat en viktig roll. Urfolkens viktigaste agenda är ofta att överleva som kulturbärande grupp, och den vanligaste anledningen till konflikt mellan urfolk och staten gäller territoriella rättigheter (Hylland Eriksen 1993, s. 157).

De svenska tornedalingarna organiserade sig etnopolitiskt något senare än samerna. Genom bildandet av Svenska Tornedalingars Riksförbund–Tornionlaaksolaiset (STR-T) 1981, vände sig tornedalingarna mot den statligt förda assimileringspolitiken. I Norge bildades Norske Kveners Forbund – Ruijan Kveeniliitto 1987 som en motsvarighet till STR-T i Sverige (Elenius 2007,88–110; Elenius 2016b, ss. 13–47; Ryymin 2004, 133–151; Niemi 2010, 33–52; Winsa 1998, 138–146). I de områden där samerna är bosatta och verksamma med renskötsel, har

samernas stärkta urfolksrättigheter från 1990-talet lett till att motsättningarna i lokalsamhället ökat. Det gäller områden där kväner i Norge, tornedalingar i Sverige men också den finskspråkiga majoritetsbefolkningen i nordligaste Finland är bosatta. Dessa politiska motsättningar handlade i grunden om den historiska rätten att använda naturen och naturresurserna till olika ändamål för de bofasta etniska grupperna på lokal nivå. Eftersom samernas rättigheter definierades utifrån en historieskrivning som beskrev dem som ett urfolk som funnits i området innan staten etablerade sig där, så blev det av betydelse också för kvänerna i Norge och tornedalingarna i Sverige att lyfta fram den egna historien. I de kväns- och meänkielispråkiga minoriteternas historieskrivning kan man urskilja två grundläggande sakfrågor; en som handlar om minoritetens historiska identitet och en annan som handlar om minoritetsrättigheter. I båda fallen spelar den historiska kontinuiteten som folk en central roll. Många gånger är de två frågorna nära sammanvävda och överlappar varandra (Anttonen 1998, 43–58; Elenius, 2007b, 88–110; Elenius 2016b, 83–100; Elenius 2018a, 480–509; Hagström Yamamoto 2010; Wallerström 2006). Samisk etnicitet, liksom andra gruppers etnicitet, är tillkommen genom konstruktion och reproduktion av vissa kulturella element i förhållande till andra etniska grupper. Som exempel kan nämnas en tanke om ursprung, praktiken att leva kring och av rennäring och driva sådant man menar är viktigt för renägande same. Det är dock möjligt att uppleva sin samiska identitet utifrån annat innehåll än ursprung i en sameby, alltså snarare en identifikation av symbolisk art. Att betrakta sig som same är därmed inte nödvändigtvis detsamma som att leva på ett specifikt sätt (Wikström 2009, s. 36).

Självidentifikation räcker inte för att uppbära urfolksrättigheter. Många med samiska rötter som bejakar sitt samiska arv, får aldrig del av de rättigheter som följer med att officiellt räknas som same (ex. Nordin 2009, s. 16). Sametinget definierar en same på följande sätt: “Med same avses i denna lag den som anser sig vara same och 1. gör sannolikt att han eller hon har eller har haft samiska som språk i hemmet, eller 2. gör sannolikt att någon av hans eller hennes föräldrar, far- eller morföräldrar har eller har haft samiska som språk i hemmet, eller 3. har en förälder som är eller har varit upptagen i röstlängd till Sametinget, utan att länsstyrelsen därefter beslutat annat.” (Sametinget 2018a). Att i rättslig/politisk mening räknas som same har följaktligen skiftat och idag fått en, förutom biologisk, alltmer språklig men också mer formell karaktär (Nordin 2009, s. 16). Ursprung, uppväxt och språk spelar idag större roll, jämfört med tiden innan 1992, då renskötsel var den viktigaste etnicitetsmarkören.

För andra nationella minoriteter följer inte politiska rättigheter av samma dignitet som för urfolket same. Dock kan den etniska identiteten vara väldigt viktig, samt dessutom medföra fördelar i andra sammanhang. Europarådets ramavtal för nationella minoriteter samt stadgan om landsdels- och minoritetsspråk ger de nationella minoriteterna i Sverige särskilda rättigheter vad gäller språk och kultur. Idag har de flesta dubbla, eller fler lager av identiteter. En och samma person kan identifiera sig som exempelvis svensk, same och tornedaling, och vilken identitet som är starkast kan skifta över tid och beroende på sammanhang.

Minoriteters ställning i samhället bestäms inte enbart av formella institutioner som utformats inom staten, Europarådet eller FN. Den bestäms även av informella institutioner som formas

genom exempelvis minoriteternas inre sammanhållning och politiska organisering. Då kan de egna organisationerna föra minoritetens talan (Johansson 1977, s. 11). Institutioner kan ge vissa aktörer större makt, exklusiva rättigheter samt tillgång till resurser och formella statliga arenor, vilket i sin tur kan påverka deras förmåga att driva sina intressen och påverka beslutsfattande. De kan också få större tillgång till resurser såsom juridisk expertis, finansiellt kapital och tekniska innovationer, som kan användas för att främja deras intressen (Hay 2002; North 1990; Thornton 2004). Det är vanligt att anta att institutioner är neutrala och objektiva, men forskning visar att de snarare skapar ojämlika fördelningar av möjligheter och begränsningar för olika aktörer (Hay 2002; Jessop 2001; Weber och Glynn 2006). Statliga institutioner kan exempelvis definiera handel eller kolonisation som ett nationellt eller offentligt intresse för ekonomisk tillväxt eller geopolitisk makt. Olika institutionella funktioner kan både främja samverkan och ge upphov till konflikter och spänningar. I nästan alla situationer finns det nämligen flera och ofta motsägelsefulla institutionella kluster, vilka möjliggör varierande och ibland konfliktfyllda tolkningar och handlingar (Thornton 2004; Thornton et al. 2012). Till exempel; i situationer där statliga institutioner ger en särskild grupp företräde till ett specifikt område, till exempel för gruvdrift, kan det också finnas konventioner och lagar, exempelvis FN:s urfolksdeklaration, som kan användas för att tolka rättighetsfrågor. Under denna institutionella ram kan ursprungsfolk sedan ges möjlighet att få tillträde till arenor där de kan förespråka sina rättigheter och intressen, och även hålla regeringar ansvariga för beslut och handlingar. Aktörerna kan också använda sig av samhällsnormer, som kan vara mer eller mindre i strid med formella institutioner för att främja sina intressen (Johansson 2023a). Det samma gäller för andra grupper som hävdar andra, eller samma, rättigheter, men de måste då vända sig till andra arenor.

Historieskrivning som används selektivt i rättsliga sammanhang, i exempelvis Girjasdomen (Högsta domstolen 2020), är problematisk genom att den underkänner andra etniska grupper än samerna vid den tidpunkt då olika folkgrupper och landsdelar blev införlivade i staten. Trots att skriftliga källor efter 1500-talet använts i Girjasdomens historieskrivning, som rör Torne lappmark, finns inga andra etniska grupper angivna. Samers användning av samebyns område ställs i motsättning till staten som maktfaktor, inte i förhållande till andra etniska grupper eller folk. Dock kan historiska förhållanden specifikt i Girjas sameby till viss del skilja sig från närliggande samebyars historia.

Denna undersöknings inledande del behandlar tiden från stenålder fram till medeltid. En lång kontinuerlig historia kopplad till nutidens specifika etniska grupper kan ibland påvisas med arkeologi, men ett relaterat problem är frågan om hur kontinuitet och förändring i arkeologiska källmaterial ska tolkas. Källmaterialet visar på markanvändning, men kan inte knytas till någon specifik etnisk grupp förrän man kan säga att etnicitet formeras, vilket sker när källmaterialet är tillräckligt utförligt för att urskilja kulturella markörer för olika grupper av människor. Inget talar för att människor i forntiden hade mindre behov att upprätthålla etniska gränser till andra grupper än i dag, men vi kan inte tala om etnicitet förrän vi i källorna kan urskilja de attribut som markerar socialt upprätthållna gränser mellan grupper. (Elenius 2018b; Hansen och Olsen 2006; Jones 1998; Wallerström 2006). Dock kan arkeologisk forskning användas i olika

sammanhang för att stärka en särskild grupps identitet, och för att påvisa en lång närvaro i särskilda områden. De belägg vi har för mänskliga aktiviteter i norra Fennoskandinavien för 10 000 år sedan går inte att koppla till etnicitet. Vi vet inte vilket språk människorna talade eller hur de benämnde sig själva i förhållande till andra grupper av människor. Alla människor i norra Fennoskandinavien levde vid den tiden primärt på jakt, fiske och andra fångstbaserade näringar.

Strategisk essentialism används av etniska grupper, vilket innebär att vissa attribut samt förhistoriska och historiska händelser lyfts fram för att stärka den specifika etniska gruppen. Återkommande görs försök att koppla dagens etniska grupper till mångtusenårigt arkeologiskt material. Ett exempel på detta är en skrift kallad *Samer – ett ursprungsfolk i Sverige*, utgiven av Sametinget och Regeringskansliet (Samer.se b, 2004). Under rubriken *De äldsta spåren finns i Arjeplog* finns en beskrivning om de spår av förhistoriska bosättningar, daterade som 9 800 år gamla, som upptäckts i Arjeplog. Inte på något ställe i texten, skriven av arkeolog och fil.dr. Ingela Bergman, nämns något om att dessa bosättningar skulle vara samiska. Snarare benämns människorna som jägare, fiskare och samlare. Rubriksättningen och sammanhanget i texten presenteras i ett sätt som gör dock onekligen att läsaren förvillas att uppfatta att fynden är samiska lämningar. Till saken hör också att Sametinget är en statlig myndighet som omfattas av objektivitetsprincipen.

I skriften *Samerna. Ett av världens urfolk*, också utgiven av Sametinget (Samer.se a, s. 17) under rubriken *Historisk kalender* står att arkeologiska fynd daterade 11 000–5 000 år f.Kr. är “de första spåren efter människor i Sápmi”, vilket förvisso inte är en felaktig uppgift, men återigen gör både sammanhang, samt benämningen Sápmi att läsaren förvillas att anta att fynden de facto är samiska. Arkeologi som används för att stärka samisk identitet har alltså blivit ett politiskt medel, där 10 000 år gamla fynd knyts till samisk historia som ett ovedersägligt faktum (Baudou 2007). På Sametingets hemsida finns beskrivningar av samerna som gör gällande att de under sitt nuvarande namn befolkat nordligaste Sverige sedan stenåldern. Det är representativt för en essentialistisk historiesyn som beskriver forntida folkgrupper som jämförbara med dagens etniska grupper eller folk. Det är en berättelse som ofta befästs, även inom historisk forskning, med hänvisning till historiska och arkeologiska källor, många gånger utan problematisering och analytisk diskussion (ex. Samer.se a, b). Detta är en förenkling av norra Sveriges historia, vilket är problematiskt ur både ett forsknings- och samhällsperspektiv. Förenklad historieskrivning blir ett problem när den internaliseras som en vedertagen självklarhet, och när den i sin tur påverkar uppfattningar och beslut inom en rad samhälleliga områden och verksamheter. I en tid som delvis präglas av relativisering och förenkling, anser vi att det är en av forskningens viktigaste samhällsuppgifter att lyfta fram den komplexitet som alltid präglat historien.

Att historiebruk, som beskrivs ovan, kan förekomma i Sametingets officiella material är inte förvånansvärt, eftersom detta narrativ är synligt inom både arkeologisk och historisk forskning som rör samer. De beskrivna formerna av historiebruk blir likväl problematiska utifrån rådande konstruktivistiska teorier om etnicitet, men också som kunskapsrelativistiska fenomen. Inom

etnopolitisk mobilisering är historiebruk vanligt förekommande, där vissa delar av historien lyfts fram, tolkas, eller väljs bort på ett sådant sätt som gör att historien ska främja gruppens intressen.

Ett motsvarande historiebruk, där det långa tidsperspektivet kopplat till etnicitet är centralt, finns bland den kvänsktalande minoriteten i Norge och den meänkielitalande minoriteten i Sverige, men i de fallen som ett opponerande historiebruk i förhållande till samer. Eftersom samers rättigheter bygger på en historieskrivning som definierar dem som ett urfolk som funnits i området innan staten etablerade sig där, så har det blivit av betydelse också för de norska kvenerna och svenska tornedalingarna att visa att de hade ett lika långt historiskt förflutet i området som samerna. Man kan därför beskriva konkurrensen om urfolksrättigheter som också en strid om historieskrivningen (Elenius 2023). Föreningen Suonttavaara lappby bildades år 2000 i Karesuando. Medlemmar hävdar att de härstammar från Suonttavaara lappby som existerade tidigare, och att de blivit fråntagna sina historiska rättigheter till renskötsel, jakt och fiske av staten. De menar att de har en lika lång historisk koppling till territoriet som samerna, och de vill därför bli erkända som ett urfolk. Argumenteringen för en lång historisk kontinuitet har mestadels presenterats på föreningens hemsida genom en sammanställning av utdrag ur historiska källor. Arkeologen Thomas Wallerström har i en undersökning av föreningens hemsida konstaterat att historien politiserats och polariserats på samma gång som den nationaliserats och etnifierats (Wallerström 2006). I en granskning av samma förening konstaterar arkeologen Sara Hagström Yamamoto att föreningens historieskrivning är essentialistisk, men hon konstaterar samtidigt att det sätt som urfolk är definierade på, exempelvis i skrivningen för ILO 169, gör det svårt för andra marginaliserade grupper än samer att undvika essentialism när de strävar efter upprättelse och en jämbördig ställning i samhället (Hagström Yamamoto 2010). De finskspråkigas marginalisering i norra Sverige, i kombination med urfolks- och markrättighetsfrågor, har gjort att tolkningen av historien fått en sådan sprängkraft.

9.3.3 Representation i forskning och media

De oreflekterade övertygelser och antaganden som människor har om sin sociala värld är ofta djupt rotade och påverkar hur vi tänker och agerar, det som sociologen Pierre Bourdieu kallar *doxa* (Bourdieu 1977). Doxa representerar de dominerande normerna och värderingarna i en grupp eller i ett samhälle och hjälper till att upprätthålla maktstrukturer. Forskarvärlden påverkas både av inomvetenskapliga och utomvetenskapliga faktorer som samhällsförändringar, politiska strömningar, nya vetenskapliga rön eller inflytelserika forskare. Vilka teoribildningar som är mest tongivande inom ett visst fält kan således variera över tid, vilket är fallet när det gäller humanvetenskaplig forskning. Även om förändring sker inom den doxa som påverkar forskning om norra Sverige, så syns ett starkt urfolksparadigm och ett postkolonialt perspektiv i rådande forskning, vilket är svårt att utmana genom den institutionella dominans detta perspektiv har på universitet och högskolor. Detta präglar vilka perspektiv som synliggörs inom forskningen och vilken kunskap som förs ut i samhället.

Urfolksforskning och postkolonial teori har sina fördelar, men bör inte vara de enda godtagbara utgångspunkterna inom forskning som rör urfolk och andra minoriteter.

Det finns även en kvantitativ brist på vetenskapliga publikationer gällande den tornedalska minoriteten, även om kunskapen förbättrats något under de senaste åren. Detta i förening med samernas status som urfolk leder till att det etablerats en ojämlik relationen mellan samer och tornedalingar vad gäller synliggörande och rättigheter i samhället. Bristen på kunskap göra att Tornedalingar blir en, jämfört med samer, politiskt svagare grupp. Ovanstående exempel visar hur vissa perspektiv ges företräde inom såväl forskning, media och politik, och där det tornedalska perspektivet ofta fått stå tillbaka till förmån för ett uteslutande samiskt perspektiv, när lappmarkernas historia ska berättas. Forskning om samer, och representation av samer i olika medier är ytterst viktig, men att skriva lappmarkernas historia utan att inkludera andra än samer är djupt problematiskt.

Många av de forskare som under 2000-talet har forskat om samer refererar till urfolksmetodologier i sin forskning (ex. Nilsson 2021; Sandström 2020; Sehlin MacNeil 2017; Virdi Kroik 2020). Som tidigare nämnts har urfolksmetodologier även starkt influerat Sametingets forskningspolitiska strategi (Sametinget 2023b). Forskare som bedriver urfolksstudier, använder sig av teoribildning och metoder som syftar till att lyfta urfolkens perspektiv, vilket i sig inte är någonting anmärkningsvärt. Dock tenderar denna forskning att bli delvis deterministisk och tendentiös, eftersom den etnopolitiska målsättningen är så pass starkt uttalad, och teorier och metoder som används ibland frångår normer och riktlinjer inom traditionell vetenskap. När rättighetsfrågor om mark och vatten förs på tal i annat sammanhang avspeglas dessa historiska tolkningar i krav på bevisning och dokumentation. Detta legitimeras av de organisationer och institutioner som beviljar forskningsmedel, de lärosäten där forskningen utförs och granskas, samt av den statliga myndigheten Sametinget (se Sametinget 2021a). Det innebär sammantaget att dessa forskare får stor makt att i offentligheten föra ut olika forskningsresultat och tolkningar som sanningar, samt synliggöra vissa perspektiv, medan andra lämnas utforskade eller nedtystade (ex. Hedman 2007).

Forskning om samer har lett till en rad positiva följdverkningar för samer, som en revitalisering av det samiska språket och den samiska kulturen, större förståelse för de utmaningar och möjligheter som finns för urfolket samer inte minst vad gäller renskötseln, samt en större medvetenhet om urfolks rättigheter och behov. När det gäller forskning om markanvändnings- och bosättningshistoria i *Området* och andra liknande områden så finns dock en rad problem som vi menar bör uppmärksammas. Obalansen och det ensidiga fokuset kan leda till att andra viktiga frågor förbises eller bortprioriteras i både forskningssammanhang och politiska sammanhang. Det är därför av vikt att ta hänsyn till bredare och mer varierade perspektiv, samt att inkludera fler befolkningsgrupper och deras erfarenheter och perspektiv, annars riskerar man att exkludera och osynliggöra dessa. Detta kan i sin tur göra det svårare att skapa gemensamma samhällsliga plattformar för samarbete och samverkan mellan olika grupper, samt riskera att skapa ökad polarisering i angelägna samhällsfrågor.

Den bild som ges av urfolket samer, i vetenskaplig kunskapsproduktion men i ännu högre grad i populärvetenskapen, är av essentialiserande karaktär där de ofta framställs som ett renskötande folk med en särskild kunskapssyn och verklighetsuppfattning. Redan i slutet av 1800-talet sysslade de flesta samer inte primärt med renskötsel, och har således inte kunnat upparbeta någon urminnes hävd som renskötare. Den folkblandnings- och ackulturationsprocess som i grunden omstöpt samerna som folkgrupp från och med 1700-talets andra hälft, men särskilt från 1800-talets slut, osynliggörs inom forskningen. I stället framställs det samiska urfolket som homogent och statiskt, exempelvis vad gäller ”traditionell markanvändning”, från 1600-talet till idag. Detta osynliggörande av andra grupper, och det ensidiga perspektivet, visar på ett specifikt etnopolitiskt historiebruk, och en förlegad syn på etnicitet, som visar tydliga spår från både ”lapp-ska-vara-lapp-politiken”, samt den rasbiologiska synen på människor som socialt bundna till sin genetiska bakgrund (se ex SOU 2023:46). I och med att urfolksmetodologier har fått stor påverkan på forskningen finner vi att ett exotifierande tänkande återkommit, liknande det som rådde före 1950-talet. I mycket av den tidigare forskningen som rör samer ser man essentialistiska tendenser, där begrepp som “den samiska livsstilen”, “samiska näringar”, “urfolks levnadssätt” blandas med sociala kategoriseringar, där samer kategoriskt särskiljs och ställs mot “nybyggare”, som denna rapport har visat ofta var samer. I den statliga utredningen *Jakt och fiske i renbetesland*, kan man läsa att “Urfolkens nära band till sina traditionella marker kan förstås som den grundläggande utgångspunkten för deras kultur, andliga liv, integritet och ekonomiska överlevnad.” (SOU 2023:46, s. 287). Detta påstående hänger ihop med urfolksdefinitionen, men det visar också på de föreställningar som finns om samer, att alla samiska individer skulle ha dessa folkkaraktäristika. Påståendet är essentialiserande, eftersom de flesta samer *inte* lever av “sina traditionella marker” eller generellt skiljer sig nämnvärt vad gäller andlig koppling till plats, jämfört med den övriga befolkningen i Sverige. De som lever nära naturen och av denna, och som har en nära andlig eller känslomässig koppling till den, har detta oavsett etnisk tillhörighet. Citatet ovan förstärker den essentialistiska bilden av samer som väsensskilda från “majoritetsbefolkningen”.

Både samer och tornedalingar har starka muntliga traditioner. Eftersom båda grupperna saknade ett vardagligt skriftspråk fram till modern tid var muntlig traderingen det sätt man använde för att förmedla berättelser och kunskap. Dock bör sådana källors empiriska tillförlitlighet bedömas med försiktighet på samma premisser som övrig muntlig historia. Systematisk kartläggning, insamling och sammanställning av traditionell kunskap kan dock vara viktig, exempelvis för bevarande och revitalisering av olika kulturer (ex. Utsi 2007).

Det finns föreställningar om vilka egenskaper olika etniska grupper har, föreställningar som vanligen har djup historisk förankring. Den samiska etniciteten förknippas ofta med en stark andlig koppling till naturen, där spår av gammal tro innan kristnandet finns att skönja, genom exempelvis ritualer, tacksamhet till naturen etc. Vidare förknippas samisk etnicitet med gröna värderingar, ekologi och miljömedvetenhet. Detta framhålls ofta som en distinktion gentemot majoritetssamhället eller andra icke-samer i Sápmi (Bråkenhielm 2017; Kuper 2003; Samer.se; Sundström 2016, ss. 577–578). Andlighet och nära relationer till naturen och äldre tiders tro

nämns sällan när andra etniska grupper i nordligaste Sverige beskrivs, trots att många av dessa levt och fortfarande lever nära naturen och till viss del bevarat äldre skick och traditioner (ex. Olsson 1983). Samer anses i vissa sammanhang ha egna kunskapssystem, ibland oberoende var de lever eller har vuxit upp, som skiljer sig från det västerländska kunskapssystemet. Sedan 1990-talet har urfolkens ”traditionella kunskap” betonats i internationella konventioner om biologisk mångfald och hållbar utveckling (ex. Sametinget 2018b; Utsi 2007) och som argument för särlösningar i samhällliga frågor (Nyyssönen 2007, ss. 258–259). Kulturell och etnisk identitet är en process som bygger på särskilnad mellan majoritet och minoritet, men som också bland annat är en medveten process i formandet av etnisk identitet (Nyyssönen 2007, ss. 255–256). En sådan process har delvis ekologiserat den samiska rörelsen, vilket också förstärks i kontakt med andra urfolk globalt, inte minst genom WCIP. I en kamp för urfolksrätt delar individer och grupper verktyg och skapar narrativ om urfolk i ekologisk balans och i harmoni med naturen (Kuper 2003; Nyyssönen 2007, s. 259; Samer.se a, d). Dessutom visar forskning att benägenheten att byta ståndpunkt är mindre, trots att nya fakta och nya infallsvinklar presenteras, om man är del av ett större globalt sammanhang, som den globala urfolksrörelsen (ex. Johansson 2023b), vilket kan göra att vissa aspekter av en tänkt samiskhet framhålls framför andra i etnopolitiska sammanhang.

Tidigare kulturbärande näringar är idag kanske enbart fritidssysselsättningar för många i *Området*, men likväl viktiga för kultur och identitet för både samer och tornedalingar, liksom för många andra. Bilden av ett folk som är väsensskilt från andra etniska grupper återfinns inte i föreställningar om den tornedalska majoriteten (Poromaa och Keisu 2021). Dessa föreställningar påverkar också hur de båda minoriteterna inbjuds att diskutera och påverka aktuella samhällsfrågor. De påverkar även den akademiska forskningen om nordligaste Sverige och dess historia, vilket i sin tur även kan påverka synen på de olika gruppernas rättigheter. Följderna av detta synsätt är inte uteslutande positiva för samerna eftersom representationerna ger en stereotyp och essentialistisk bild av samer.

Bilder, som fotografier och målningar, används ofta för att tillsammans med andra källor beskriva skeenden och historiska fakta. Men bilder kan även feltolkas om dessa inte granskas källkritiskt, i synnerhet om bilden har en rubrik eller byline, som inte är korrekt. Ett exempel på detta är en bild (se fig. 20 i bilagorna till denna rapport) fotograferad av Josef Ärnström (1887–1926) (Picryl.com) med rubriken; *Samer på väg ut ur Jukkasjärvi kyrka, Jukkasjärvi, Lappland*. Vid en närmare undersökning framkommer att bilden troligen bör vara tagen omkring 1912–1918, eftersom Ärnström då arbetade som lärare i Tuolluvaara, tre kilometer utanför Kiruna centrum (digitalmuseum.org). På bilden syns, förutom samer även bybor (lantalaiset; lokala tornedalingar), vilka förmodligen hade sina hem i Jukkasjärvi by, eller närliggande byar som exempelvis Poikkijärvi, Sevuvuoma eller Kurravaara. Detta är ett exempel på hur samiskhet kategoriskt knyts till *Området*, vilket utesluter andra etniska grupper eller osynliggör dem. Vissa attribut, exempelvis näbbskor, knyts till samiskhet, trots att de delats av den stora majoriteten av *Områdets* befolkning. Detta visar även på hur dessa feltolkningar kan reproduceras i flera led, och bli en del av *Områdets* historia, genom att detaljer i bildmaterial osynliggörs, medan annat i bildmaterialet i hög grad synliggörs.

Ett annat exempel på när ett och samma material vinklas på olika sätt för att lyfta fram olika perspektiv är dokumentärserien “Jag var en lägre ras”, som sändes i SVT 2020, i vilken en del av tornedalingars historia berättas med hjälp av bland annat intervjuer med olika personer från minoriteten. Två av de intervjuade är bröderna Stig och Börje Salming, med rötter i byn Salmi i *Området*. De berättar i dokumentärserien om sina multipla identiteter som både tornedalingar och samer, där Börje framhåller sin samiska identitet, medan Stig snarare lyfter fram sin tornedalska identitet. Strax efter Börje Salmings bortgång 2022, skapade SVT en dokumentär kallad ”Salming – samerna från Salmi” (SVT 2023), baserad på samma filmade material och samma intervjuer som i tidigare nämnda dokumentärserie, men denna gång lyfts uteslutande brödernas samiska identitet fram. Allt material där de pratar om sin tornedalska identitet är borttaget ur slutprodukten. Detta är ett exempel på hur vissa perspektiv ges företräde inom såväl forskning som media, och där andra perspektiv, både vad gäller andra nationella minoriteter, och människor som inte tillhör någon av dessa, i praktiken osynliggörs när nordligaste Sveriges historia berättas. Forskning om samer, och representation av samer i olika medier är ytterst viktig, men att skriva om nordligaste Sveriges historia utan att inkludera andra än samer är problematiskt.

Frågan om minoriteters rätt till mark och vatten har sammanlänkats med historieskrivningen, där delar av historien, samt en förenklad version av den, lyfts fram för att stärka vissa positioner eller narrativ. Förenklad historieskrivning blir ett problem när den internaliseras som en vedertagen självklarhet, och i sin tur påverkar uppfattningar och beslut inom en rad samhällsliga områden och verksamheter. Samer relateras ibland till samerna som urfolk, utan angivande av historiska källor, ibland vad gäller historisk markanvändning till samerna som etnisk grupp i förhållande till lappskatteländen och till staten. Samerna som urfolk har skrivits in i en berättelse som tar för givet att samerna var det enda folk som fanns i norra Sverige innan den svenska staten införlivade området i den pågående centraliserade svenska statsbildningen. Det har resulterat i ett historiskt tunnelseende med samerna som enda etniska aktörer i lappmarkerna.

Området ingår i det från 1970-talet kulturellt och politiskt konstruerade begreppet Sápmi, som omfattar det nuvarande renskötseområdet i Sverige, Norge, Finland och Ryssland. Eftersom *Området* ingår i Sápmi kan det som finns inom *Området* tolkas som enbart samiskt, vilket dessutom förstärks av rådande forskningsparadigm som visar på en ganska entydig bild av de delar som omfattas av den äldre beteckningen lappmarker som uteslutande samiska, där ingen annan bofast funnits innan 1600-talet (ex. Högsta domstolen 2020; Hultblad 1968, s. 11; SOU 2006:14).

Synen på samer och tornedalingar, och deras roll i nationalstaten Sverige, har skiftat över tid och beroende på sammanhang. Samer har som grupp både beskrivits som en lågt stående ras utifrån ett utvecklingshierarkiskt synsätt på sysselsättningar där rensköttsel, jakt och fiske betraktats som mer primitivt sysslor än arbete inom jordbruk och industrier. De har samtidigt i de nordiska länderna ingått i en både nordisk och nationell självbild som ett naturfolk med en särskild kulturell karisma (Elenius 2010, s. 467–482).

Tornedalingarna har sedan 1809 betraktats som en minoritet på gränsen till först Ryssland och efter 1917 till Finland. På så vis har de kommit att förknippas med religiösa, politiska och kulturella hotbilder i förhållande till de två länderna. Både samer och tornedalingar förknippades i början av 1900-talet med en rasbiologisk hotbild, som fördes fram av bland annat den statliga myndigheten Rasbiologiska institutet. Under modern tid har tornedalingarna setts som perifer, marginell folkgrupp, som förknippats med arbetslöshet och med finskhet som ett negativt attribut (Elenius 2023; Hagström Yamamoto 2010; Persson 2023). De tillhör i dag, enligt undersökningar, en av de minst kända nationella minoriteterna i Sverige.

Den statliga politiken mot olika etniska grupper har också påverkat historieskrivningen. Det gäller inte minst den statliga synen på olika näringar i lappmarkerna. Under 1600-talet förstärktes polariseringen mellan hel- och halvnomadiserande samer i förhållande till bofasta jordbrukare när särskilda privilegier gavs till nybyggare som etablerade jordbruk i lappmarkerna. Staten ville exploatera malmfyndigheterna i lappmarken, och för att lösa transporter, matförsörjning och arbetskraftsfrågan skulle lappmarkerna befolkas med jordbrukare. Efterhand blev jordbrukskolonisationen ett mål i sig. Svenskar och finnar betraktades i näringsrelaterade sammanhang som likartade grupper som huvudsakligen skulle ägnade sig åt jordbruk. Samer skulle ägna sig åt renskötsel. Det narrativa har följts i den historiska beskrivningen av norra Sverige, men som nämnts tidigare stämmer den inte med hur den finskspråkiga befolkningen i nordligaste Sverige levde i övergången från forntid till historisk tid.

Inom postkolonial teoribildning och urfolksforskning tenderar samer och andra nationella minoriteter att kategoriskt betraktas och undersökas som passiva offer. Det finns exempel där samer lyfts fram som starka aktörer med agens, men perspektivet är likväl i det närmaste uteslutande ett underifrån offerperspektiv där kolonialt förtryck fungerar som en maktteoretisk grundbult. Skillnader mellan samer och andra urfolk lyfts sällan fram medan likheter och paralleller förstärks. Vidare homogeniseras ofta samer som folk inom denna typ av forskning, trots att denna poängterar att samer som grupp är heterogen. Forskning om samer handlar fortfarande ofta om renskötsel eller är nära förknippad med denna, vilket förstärker synen på samer som likartade, och där de essentialistiska inslagen får ta mycket plats.

Den ovan beskrivna historieskrivningen, som på många vis är knapphändig, bygger på tolkningar som reproducerats i flera led, där en samisk befolkning lyfts fram som de enda marknyttjarna innan 1600-talet, samt med övervägande fokus på renskötsel som samiskt marknyttjande. Den kan på ett förenklat sätt beskrivas som en postkolonial historieskrivning, som utgår från globalt definierade urfolksrättigheter i tolkningen av historiska källor. Målet är att solidarisera sig med samerna som ett av majoriteten undertryckt urfolk och att genom historieskrivningen ge stöd åt samiska rättigheter. Den postkoloniala historieskrivningen innebär att andra grupper än samerna osynliggörs. Det gäller både finsk- och svenskspråkiga grupper, som åtminstone från tidig medeltid använt området ovanför den senare dragna lappmarksgränsen för handel, fiske och jakt, som beskrivits i undersökningen. För Torne lappmarks del, som *Området* varit en historisk del av, är osynliggörandet särskilt signifikativt

och problematiskt för den finskspråkiga befolkningen. Med början på 800-talet beskriver olika skriftliga källor hur kväner, karelare och andra finskspråkiga folkgrupper bedrivit fiske, handel och även krigståg i Torne lappmark och andra nordliga delar av Fennoskandinavien. Genom att de finskspråkiga i historieskrivningen kategoriserats som enbart fastboende jordbrukare i äldre tid har deras långa halvnomadiserande historia inte skrivits fram i forskningen.

Samer har i forskningen beskrivits ha en självklar kontinuitet som det enda ursprungliga folket i norra Fennoskandinavien. Detta har tagits för givet vid erkännandet av samerna som urfolk utifrån en global juridisk kontext och manifesteras tydligt i historieskrivningen i Girjasdomen, som utgör underlag för domslutet där. Att begreppet urfolk etablerats globalt för att skydda folk och folkgrupper, som levt ett mycket naturnära liv in i modern tid, är omständigheter som bör mana till försiktighet när urfolksbegreppet och dess inbäddning i specifika historiska narrativ överförs och appliceras på områden i Fennoskandinavien. Urfolk är ett juridiskt begrepp för att skydda den nutida samiska rennäringen och den samiska kulturen; inte ett begrepp inbäddat i ett rättighetstänkande som ger forskare (och andra) unika tolkningsnycklar till det förflutna.

Som denna rapport visat har både den samiskspråkiga och finskspråkiga befolkningen i norra Fennoskandinavien långt fram i historisk tid levt ett liv som baserats på fiske, jakt, renskötsel, handel och jordbruk. Befolkningen har varit seminomadisk och säsongsmässigt utnyttjat olika naturresurser på långt avstånd från huvudbosättningen. Det saknas nästan helt historisk forskning som problematiserar markutnyttjande i *Området* och närliggande geografiska områden utifrån ett mångkulturellt perspektiv och i ett långt tidsperspektiv. Ett tunnelseende fokuserat på samerna som folk har präglat forskningen de senaste 20–30 åren. En annan sida av den ensidiga fokuseringen på samerna som naturfolk är att tornedalingarnas traditionella kultur med renskötsel samt jakt och fiske konsekvent underkommunicerats i forskning och i media. Dock vill vi i denna rapport självklart inte skriva bort samerna ur *Områdets* historia, utan snarare skriva in andra etniska grupper i *Områdets* och regionens historia.

9.4 Rapportens huvudsakliga slutsatser och förslag på vidare forskning

Arbetet med rapporten har varit omfattande, inte minst på grund av det långa tidsperspektivet, vilket vi ansett vara viktigt för att kunna fånga och förklara kontinuitet och förändring. En strävan efter mångsidighet i urval av litteratur och källmaterial har funnits hos forskarna, för att kunna ge en objektiv och rättvis bild av historien. Kartläggningen och tolkningen av arkivmaterialet rörande *Områdets* tidigmoderna historia, vilken legat i fokus för rapporten, har visat på ett relativt rikt material, som resulterat i fylliga beskrivningar samt starka argument för att *Områdets* markanvändare och bosättare varit betydligt mer heterogena i sin etniska sammansättning än vad som tidigare varit synligt. Andra näringar än de “traditionellt samiska” har förekommit, och de har haft en större påverkan på markanvändningen och bosättningen än som traditionellt framhålls i historieskrivningen. Dessa näringar har dessutom tydligt i rapporten påvisats vara traditionella näringar även för andra folkgrupper.

Arbetet med rapporten har genererat ny kunskap gällande *Områdets* markanvändnings- och bosättningshistoria. Detta har gjorts genom sammanställning och tolkning av befintlig tidigare forskning, samt sammanställning och tolkning av befintligt källmaterial, rörande *Området*. Vi har också gjort ny forskning utifrån de redovisade källorna. Omtolkning av tidigare forskning och källor har genererat nya perspektiv, och aspekter av historien har lyfts fram som tidigare inte varit centrala i historieskrivningen rörande lappmarkerna. Ett annat tydligt bidrag som rapporten tillför är en historieskrivning inriktad på *Området* specifikt. Rapportens tydliga rumsliga avgränsning har gjort att *Områdets* specifika förutsättningar kunnat lyftas fram på ett relativt detaljerat vis, vilket har visat på både likheter med övriga delar av Torne lappmark samt övriga lappmarker, men även på skillnader. Vi har påvisat skillnader mellan *Området* och Torne lappmark som helhet, men även skillnader mellan *Området* och närliggande samebyar. Detta är dock något som måste bli föremål för vidare forskning. Över lag utgörs lappmarkernas historia till stor del av generaliseringar som får representera hela lappmarkerna.

Tolkningarna av källor och litteratur har också visat på ett stort tolkningsföreträde gällande lappmarkernas historia, där postkolonial teoribildning och urfolksforskning med tillhörande postkoloniala perspektiv, samt urfolksmetodologier, lyckats få ett betydande inflytande över de perspektiv som kommit att dominera forskningen. Detta sätter i sin tur även avtryck på andra delar av samhället, inom exempelvis media, politik och samhällsdebatt. Genomgången av den tidigare forskningen har även visat på en återkomst av essentialistiska idéer gällande etnicitet, något som även märks inom den etnopolitiska mobilisering som omfattar de båda minoriteterna sameer och tornedalingar. Det är de två minoriteter som historiskt nyttjat och bebott *Området*. Samma trender som finns inom den historiska forskningen finns även inom den arkeologiska forskningen, såväl som inom andra närliggande discipliner, vilket gör att vissa narrativ och perspektiv reproduceras i led efter led.

I övrigt visar rapporten på både kontinuitet och förändring i markanvändning och bosättning, samt flertalet parallella utvecklingslinjer som innebär att utveckling och förändring inte alltid gått från punkt A till punkt B, utan har kunnat variera över tid. Bofasthet har från förhistorisk tid varvats med hel- eller seminomadism. *Området* verkar under medeltid och tidigmodern tid ha haft en relativt låg grad av fast befolkning. Markerna har nyttjats säsongsvist av främst en samisk, men även en finskspråkig befolkning. De som sedan blivit bofasta och börjat ägna sig åt jordbruk har varit av både samisk och tornedalsk, men även svensk etnicitet. De bofastas livsföring har varit både differentierad och extensiv, och renen har varit central även för de bofasta. Renskötseln har genomgått stora förändringar under tidigmodern tid, och under början av perioden skiljer den sig betydligt från den extensiva renskötsel vi ser idag. Olika former av renskötsel har även förekommit parallellt. De informella institutioner som reglerade samarbetet mellan *Områdets* befolkning har genom historien utmanats av formella statliga institutioner. De statliga institutionerna har både gynnat och missgynnat olika grupper och förändrat *Områdets* markanvändning i takt med ökad befolkning, ny teknik och nya idéer. Informella institutioner i form av normer, seder och bruk har dock kunnat leva kvar fram till idag, både bland sameer och tornedalingar, som dessutom i mångt och mycket delar kulturella och näringsmässiga kulturella attribut.

Samernas status som urfolk har lett till både en revitalisering för den samiska kulturen, men även till polarisering mellan grupper, samt ojämlikhet i exempelvis representation i media, och resurser till forskning. Det ekonomiska stödet till den tornedalska kulturen och till de etnopolitiska organisationerna är avsevärt mindre än till motsvarande samiska institutioner (SOU 2023:68).

Vidare kan konstateras att de två minoriteterna samer och tornedalingar fortsatt har en vital närvaro i *Området*, med bibehållna utpräglade kulturer, om än med stora spår av kulturblandning grupperna emellan. Grupperna har kunnat behålla stora delar av sin kultur trots stor inflyttning av svenskar till Kiruna kommun från och med förra sekelskiftet, urbanisering och modernisering, ackulturations- och assimileringprocesser, samt stora institutionella förändringar rörande traditionella näringar, inte minst inom renskötseln. Båda kulturerna har en stark koppling till marken. Tornedalingarnas historia är mindre beforskad än samernas, men båda gruppernas historia, inte nödvändigtvis var för sig, är i behov av ytterligare forskning, inte minst vad gäller den diversitet som har funnits inom och mellan lappmarkerna. Även kolonisationen av lappmarkerna är något som behöver belysas inom historisk forskning, då med mer mångsidiga perspektiv än det rådande postkoloniala samiska perspektivet.

Komplexiteten gällande definitionen av etnisk tillhörighet, samt ett relativt knapphändert skriftligt källmaterial som främst utgår från statsmaktens perspektiv, gör att vi genom forskningen endast kan nå delar av historien, och eftersom historia är en tolkande vetenskap kan alltid de slutsatser som historisk forskning landar i att ifrågasättas och omtolkas. Dock bygger rapporten på en gedigen vetenskaplig grund och noga övervägda beslut, och det har funnits en strävan efter transparens i forskningsprocessen. Ett nutida laddat etnopolitiskt läge, samt ett forskningsparadigm som resulterat i ensidiga historiska framställningar, är även en utmaning när denna typ av historisk forskning genomförs. Rapportens resultat utmanar den rådande uppfattningen att samer före 1600-talet i princip var de enda markanvändarna i lappmarkerna, och att somliga näringar och kulturella attribut är uteslutande samiska.

10. Referenser

10.1 Källor och litteratur

- Af uhr, Carl David. 1823. *Handbok för kolare*. 3 uppl. Stockholm: H.A Nordström.
- Ahlström, Gunnar. 1966. *De mörka bergen: En krönika om de lappländska malmfälten*. Stockholm: Norstedt.
- Aikio, Samuli och Henriksen, Anders (red.). 1996. *Sámi atlas: geográfalaš ja historjjálaš kárttat*. Romssavárdu, Romsa/Tromsø: Keviselie.
- Alvesson, Mats och Sköldberg, Kaj. 2017. *Tolkning och reflektion vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur
- Anaya, James S. 2004. *Indigenous peoples in international law*. Oxford: Oxford University Press.
- Anckarsvärd, August och Uhr, Carl David. 1825. *Berättelse och utlåtande om Det nya svenska kolningssättet*. Stockholm: Grahn.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Andersson, Daniel och Cocq, Coppélie. 2016. Från kolonisation till gruvexploatering: Nyttoperspektiv på naturen i Sápmi förr och nu. *Kulturella perspektiv* 2016:1.
- Anderzén, Sölve. 1989. "... Föra dem till bättre lius i christendomen...": *Undervisningen vid Jukkasjärvi skola och i Jukkasjärvi församling åren 1744–1820*. Umeå: Forskningsarkivet.
- Anderzén, Sölve. 2007. Finska språket – Torne lappmarks lingusa sacra. I Kangas, Ollia och Kangasharju, Helena (red.). *Svenskt i Finland – finskt i Sverige. 4: Ordens makt och maktens ord*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 115–147.
- Antti, Petter. 2018. Träsken och gäddan – torneböndernas insjöfiske under 1500-talet. *Matarengiposten nr 20*. Övertorneå: Matarengi Forskarförening. https://matarengi.org/onewebmedia/Medlemsblad_Matarengi_Posten_nr_20_2018_05_09.pdf (Hämtad 2023-08-01).
- Anttonen, Marjut. 1998. The dilemma of some present-day Norweigians with Finnish-speaking ancestry, *Acta Boeralia* 1: 43–58.
- Arell, Nils. 1977. *Rennomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*. Umeå: Skytteanska samfundet.

- Arell, Nils. 1979. *Kolonisationen i lappmarken: Några näringsgeografiska aspekter*. Lund: Scandinavian University Books. Esselte studium.
- Arell, Nils. 1983. *Arbete och liv i Vittangi–Karesuando–området: om markanvändning och näringsmässiga relationer under äldre och nyare tid*. Umeå universitet.
- Aronsson, Peter. 2005. *Historiebruk: att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Atkinson, Paul och Ryen, Anne. 2016. Indigenous Research and Romantic Nationalism. *Societies* 6(34): 1–13.
- Avango, Dag. 2013. Arktiska framtider och resurser: det industriella kulturarvet som källa. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 65: 52–71.
- Awebro, Kenneth. 1989. *Tre gruvfält i norr: Gustafsfält, Kalix kopparbruk och Sjängeli*. Stockholm: Institutet för Lappmarksforskning. Författares Bokmaskin.
- Backman, Ylva., Gardelli, Teodor., Gardelli, Viktor och Persson, Anders. 2012. *Vetenskapliga tankeverktyg*. Lund: Studentlitteratur.
- Barck, Åke. 2000. *Kurravaara genom 300 år*. Kurravaara: Kurravaara Hembygdsförening.
- Barth, Fredrik. 1969. Introduction. I Barth, Fredrik (red). *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen/Oslo: Universitetsforlaget, 9–38.
- Baudou, Evert. 1992. *Norrlands forntid: ett historiskt perspektiv*. Höganäs: Wiken.
- Baudou, Evert. 1996. Arkeologi i Luleälvområdet. I Bylund, Erik och Baudou, Evert (red.), *Att leva vid älven*. Bkästa: Cewe-förlag.
- Baudou, Evert. 2007. Arkeologi och politik i norr. I Lundström, Inga (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 158–179.
- Beland Lindahl, Karin., Zachrisson, Anna., Viklund, Roine., Matti, Simon och Fjellborg, Daniel. 2016. *Fjällnära gruvsdrift? Konflikter om vägar till hållbarhet*. Luleå tekniska universitet.
- Bennich–Björkman, Li., Gustavsson, Sverker och Lindberg, Mats. 2023. Inledning. I Bennich–Björkman, Li., Gustavsson, Sverker och Lindberg, Mats (red.). *Hålla huvudet kallt: Om distanserat engagemang i en uppjagad tid*. Göteborg: Daidalos, 7–19.
- Bennerhag, Carina., Hagström Yamamoto, Sara och Söderholm, Kristina. 2022. Towards a broader understanding of the emergence of iron technology in prehistoric Arctic Fennoscandia. *Cambridge archeological journal*. doi: 10.1017/S0959774322000294
- Bennerhag, Carina., Grandin, Lena., Hjærtner–Holdar, Eva., Stilborg, Ole och Söderholm Kristina. 2021. Hunter–Gatherer Metallurgy in the Early Iron Age of Northern Fennoscandia. *Antiquity* 95(384). doi: 10.15184/aqy.2020.248

- Berg, Linda. 2017. Postkoloniala studier. I Gunnarsson Payne, Jenny och Öhlander, Magnus (red.), *Tillämpad kulturteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Berggren, Annika. 1960. *Myrslåtter i Vittangi: Särtryck ur Norrbotten 1960*. Luleå: Norrbottens–Kurirens tryckeri.
- Bergling, Ragnar. 1964. *Kyrkstaden i övre Norrland: Kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600– och 1700-talen*. Umeå: Skytteanska samfundets handlingar 3.
- Bergman, Ingela och Edlund, Lars–Erik. 2016. Birkarlar and Sámi – inter–cultural contacts beyond state control. Reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies. *Acta Borealia*, 33(1): 52–80. doi: 10.1080/08003831.2016.1154676.
- Bergman, Ingela och Ramqvist, Per H. 2017. Farmer–fishermen: interior lake fishing and inter–cultural and intra–cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600. *Acta Borealia*. doi: 10.1080/08003831.2017.1390662.
- Bergström, Sten Ove. 1979. *Kolonisationen på kronoparkerna i Norrbotten 1894–1950*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- Binford, Lewis. 1962. Archaeology as anthropology. *American Antiquity* 28.
- Bladh, Gabriel. 1997. Gruvved och kolskog. Skogens nyttjande i Bergslagen perioden 1500–1600. I Östlund, Lars (red.). *Människan och skogen: Från naturskog till kulturskog*. Stockholm: Nordiska museet.
- Boreman, Per. 1953a. *Laestadianismen: Fennoskandiens märkligaste väckelse och dess förhållande till kyrkan*. Doktorsavhandling, Svenska kyrkan Stockholm.
- Boreman, Per. 1953b. *Læstadianism*. Stockholm: AB Svenska kyrkan Diakonistyrelsens Bokförlag.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without groups*. Cambridge.
- Brunnström, Lasse. 2015. Kapitel 5. I Lasse Brunnström, Lasse., Jansson Myhr, Karin., Sjöholm, Jennie och Viklund, Roine (red.). *Boken om LKAB: Den svenska nationalrikiedom*. LKAB, 145–146.
- Bråkenhielm, Carl Reinhold. 2017. Den nedbrutna skiljemuren. I Lindmark, Daniel och Sundström, Olle (red.). *Samerna och Svenska kyrkan: underlag för kyrkligt försoningsarbete*. Örlinge och Möklinta: Gidlunds förlag, 131–155.
- Brännström, Olaus. 1962. *Den læstadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet*. Uppsala: Glerups Förlag.

- Burenhult, Göran. 1991a. Arkeologi i Sverige I: Fångstfolk och herdar. Höganäs: Wiken.
- Burenhult, Göran. 1991b. Arkeologi i Sverige 2: Bönder och bronsgjutare. Höganäs: Wiken.
- Burenhult, Göran. 1991c. Arkeologi i Sverige 3 Samhällsbyggare och handelsmän. Höganäs: Wiken.
- Bureus, Johannes. 1886 [1600]. *Sumlen: där uthi ähro åtskillighe collectaneer, som uthi een och annan måtta tiäna till antiquiteternes excolerande*. Stockholm.
- Bygdén, Leonard. 1923. *Hernösands stifts herdaminne: Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Bylund, Christine., Liliequist, Evelina och Kallenberg Silow, Kim. 2021. Autoetnografisk etnologi– en inledning. *Kulturella perspektiv– Svensk etnologisk tidskrift* 30(1).
- Bylund, Erik. 1956. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Bäärnhjelm, Göran. 1976. *I Norrland hava vi ett Indien: Gruvdrift och kolonisation i Lappmarken under 1600-talet*. Stockholm: Ordfront.
- Carpelan, Christian. 2006. Etnicitet, identitet, ursprung? Exemplet samerna. I Herva, Vesa– Pekka (red.). *People, Maritime Culture and Environment in the North*, 75–82. Oulu: University of Oulu.
- Cassel, Kerstin. 2008. Den postprocessuella teorireceptionen inom svensk arkeologi. *Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria 2008*, 227–48.
- Chernilo, Daniel. 2007. *A social theory of the nation–state: The political forms of modernity be– yond methodological nationalism*. London.
- Collinder, Björn. 1932. *Lapparna, deras kultur och arbetsliv*. Stockholm: Bonniers.
- Collinder, Björn. 1964. *Ordbok till Sveriges lappska ortnamn*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Cramér, Thomas och Ryd, Lilian. 2012. *Tusen år i Lappmarken: Juridik, skatter, handel och storpolitik*. Skellefteå: Ord & visor.
- Dahlgren, Carl–Erik. 1967. Jakten och fisket i jord– och skogsbrukets rationalisering. I *Norrbotten 1969*. Luleå: Norrbottens museum, 199–204.
- de La Motraye, Aubry. 1918. *Resor 1711–1725*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag.
- Deutsch, Henrik. 1970 [1815]. *Oeconomiska anteckningar rörande norra delen af Uleåborgs län, under resor derstädes åren 1814 och 1815*. Luleå: Tornedalica.

Digitalmuseum.org. <https://digitaltmuseum.se/011013990266/samer-pa-vag-ut-ur-jukkasjarvi-kyrka-jukkasjarvi-lappland> (Hämtad 2023-09-14).

Drugge, Anna-Lill. 2016. Forskningsetik och urfolksforskning I Lindmark, Daniel och Sundström, Olle (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi. Band 1*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 191–218.

Egerbladh, Inez. 1987. *Agrara bebyggelseprocesser: Utvecklingen i Norrbottens kustland fram till 1900-talet*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar nr 32. Doktorsavhandling, Umeå universitet.

Ekman, Sven. 1912. *Om Torneträsks röding, sjöns naturförhållanden och dess fiske*. Stockholm: Norstedt & söner.

Ekman, Sven. 1983. *Norrlands jakt och fiske*. Faksimil av 1 uppl. 1910. Uppsala: Almqvist & Wiksell. Umeå: Två förläggare.

Elenius, Lars. 2006. *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

Elenius, Lars. 2007. Kväner– en föränderlig identitet på Nordkalotten. I Lundström, Inga (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 88–111.

Elenius, Lars. 2010. Symbolic Charisma and the Creation of Nations: The Case of the Sámi. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 10(3): 467–482. doi: 10.1111/j.1754-9469.2011.01088.x

Elenius, Lars. 2014. Det vilda som gränsmarkör mellan nomader och bofasta i kolonisationsprocessen i Finland, Sverige och Norge. I Elenius, Lars (red.). *Nordiska gränser i historien. Linjer och rum, konstruktion och dekonstruktion*. Joensuu: University Press of Eastern Finland, 32–69.

Elenius, Lars (red.). 2015. *The Barents Region: a transnational history of subarctic Northern Europe*. Oslo: Pax Forlag AS.

Elenius, Lars. 2016a. Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk. I Lindmark, Daniel (red.). *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Umeå: Umeå universitet, 13–47.

Elenius, Lars. 2016b. Ethnopolitical mobilisation in the North Calotte area, I Alenius, Kari och Enbuske, Matti (red.). *The Barents and the Baltic Sea region: Contacts, influences and social change*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 83–100.

Elenius, Lars. 2017. Conceptions of ethnicity and nature conservation in the area of Sámi reindeer herding in Sweden and Finland. I Elenius, Lars., Allard, Christina och Sandström, camilla (red.) *Indigenous rights in modern landscapes: Nordic conservation regimes in global context*. Abingdon, Oxon: Routledge, 25–41.

- Elenius, Lars. 2018a. Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande. Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter. *Historisk tidskrift* 138(3): 408–509.
- Elenius, Lars. 2018b. ”Were the “Kainulaiset” in the Kalix River valley Finnish or Swedish-speakers? A reinterpretation of ethnonyms in Finland and the Gulf of Bothnia area from the Viking Age and onwards”. *Acta Borelia* 2018, 143–175.
- Elenius, Lars. 2019a. The dissolution of ancient Kvenland and the transformation of the Kvens as an ethnic group of people. On changing ethnic categorizations in communicative and collective memories. *Acta Borelia*: 117–148.
- Elenius, Lars. 2019b. *Möten mellan olika folk – den mångkulturella kyrkstaden i Gammelstad*. Luleå: Luleå kommun.
- Elenius, Lars. 2020. *Klädmodets variationer i helg och vardag*. Luleå: Luleå kommun.
- Elenius, Lars. 2022a. Skolbarn i Tornedalen mellan två språk. Tornedalingars förhållningssätt till språkpolitiken i två skolor i Tornedalen. I *Som om vi aldrig funnits. Tolv tematiska forskarrapporter*. SOU 2023:68, 261–400.
- Elenius, Lars. 2022b. Minoritet – den globala rädslan för de fåtaliga. I Karlsson, Klas–Göran (red.). *Natur & Kulturs globalhistoria*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Elenius, Lars. 2023. Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering – Historisk bakgrund till skol- och språkpolitik i Tornedalen samt genomgång av tidigare gjord forskning. I *Som om vi aldrig funnits. Tolv tematiska forskarrapporter*. SOU 2023:68, 203–260.
- Elgström, Ossian. 1922. *Hyperboreer: reseliv och forskningar bland Jukkasjärvilapparna 1919–1920*. Stockholm: Bonnier.
- Enbuske, Matti. 2008. *Vanhan Lapin valtamailla. Asutus ja maankäyttö historiallisen Kemin Lapin ja Enontekiön alueella 1500–luvulta 1900–luvun alkuun*. Helsinki.
- Enbuske, Matti. 2009. Befolkningsutveckling och migrationer i norra Finland och Tornedalen. I Elenius, Lars., Lantto, Patrik och Enbuske, Matti (red.). *Fredens konsekvenser. Sverige och Finland i tvärvetenskaplig belysning efter 1809*. Luleå: Luleå tekniska universitet.
- Enequist, Gerd. 1935. *Övre Norrlands storbyar i äldre tid*. Uppsala.
- Enewald, Nils. 1920. *Sverige och finnmarken; svensk finnmarkspolitik under äldre tid och den svensk–norska gränsläggningen 1751*. Lund: Carl Bloms boktryckeri.
- Hylland Eriksen, Thomas. 1993. *Etnicitet och nationalism*. Nora: Nya Doxa.
- Erikson, Ulf. 1991. *Gruva och arbete: Kiirunavaara 1890–1990: Avsnitt 1 1890–1920*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet.

- Fellman, Jakob. 1906. *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken D. 1*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.
- Fellman, Isak (red.) 1910. *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne 1*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet, 113–120.
- Fellman, Isak. 1915. *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.
- Fenton, Steve. 1999. *Ethnicity*. London: Macmillan.
- Fewster, Derek. 2006. *Visions of past glory: Nationalism and the construction of early Finnish history*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Fjellström, Phebe. 1996. Humanekologiskt system i Lule älvdal: fjällbygd, skogsbygd, kustbygd. I Erik Bylund och Evert Baudou (red.), *Att leva vid älven*. Bjästa: Cewe-förlag, 79–110.
- Florén, Anders och Ågren Henrik. 2006. 2 uppl. *Historiska undersökningar: Grunder i historisk teori, metod och framställningssätt*. Lund: Studentlitteratur.
- FN. 2007. *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*.
- Forssell, Hans. 1872. *Sverige 1571: Försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland*. Stockholm: Norstedt.
- Frödin, John. 1952. *Skogar och myrar i norra Sverige: i deras funktioner som betesmark och slätter*. Oslo: H. Aschehoug & co.
- Fur, Gunlög. 2016. Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen. I Lindmark, Daniel och Sundström, Olle (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: band 1*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 241–282.
- Högsta domstolen. 2020. *Mål: T 853–18. Girjasdomen NJA 2020*.
- Gone, Joseph P. 2019. Considering Indigenous research Methodologies: Critical reflections by an Indigenous knower. *Qualitative Inquiry* 25(1): 45–56.
- Granlund, John. 1967. Laxfiske i Tornedalen. I *Norrbotten 1969*. Luleå: Norrbottens museum, 155–198.
- Grundberg, Leif. 2006. *Medeltid i centrum*. Umeå: Umeå universitet.
- Granqvist, Karin. 2006. Confrontation and conciliation: the Sami, the crown and the court in seventeenth-century Swedish lapland. *Acta Borealia* 21(2): 99–116. doi:

10.1080/08003830410009130.

Grape, Erik J. 1969. *Utkast till beskrifning öfver Enontekis sockn i Torne lappmark*. Luleå: Tornedalica.

Green, W.C. 1893. *The Story of Egil Skallagrimsson: Being an Icelandic Family History of the Ninth and Tenth Centuries*. Translated from Icelandic by Rev. W. C. Green. London: Elliot Stock.

Groth, Östen. 1987. "Varra Perrai". *Om färder och färdmän i Tornedalens historia*. Pajala: Pajala kommun.

Grym, Emil. 1959. *Från Tornedalen till Nordnorge; anteckningar om utvandringen från Norra Sverige till Norra Norge under 1700- och 1800-talen*. Luleå: Luleå bokförlag.

Gunér, Tullan. 1976. Suveränitetsholmarna i Torne och Muonio älvar. I Engström, Rune., Leander, Sigfrid och von Malmborg, Birgitta (red.). *Myrmarker. En bok om bruket av våtmarkerna förr och nu*. Riksförbundet för hembygdsvård.

Göthe, Gustaf. 1929. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. Doktorsavhandling, Stockholms högskola.

Hagström Yamamoto, Sara. 2010. *I gränslandet mellan svenskt och samiskt: Identitetsdiskurser och förhistorien i Norrland från 1870-tal till 2000-tal*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet.

Hallberg, Erik och Nyström, Lars. 2021. Den ursprungliga kapitalackumuleringen på svensk botten? En pilotstudie om gränser i skog och mark 1600–1900. *Historisk tidskrift* 141(1): 27–61.

Hansegård, Nils–Erik. 1978. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Hansegård, Nils–Erik. 1988. *Språken i det norrbottensfinska området*. Luleå: Högskolan i Luleå.

Hansen, Lars–Ivar och Olsen, Bjørnar. 2006. *Samernas historia fram till 1750*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.

Hansson, Staffan. 2015. *Malmens land: gruvnäringen i Norrbotten under 400 år*. Luleå: Tornedalica.

Harari, Yuval Noah. 2015. *Sapiens: en kort historik över mänskligheten*. Stockholm: Natur och kultur.

Harrison, Dick. 2002. *Sveriges historia medeltiden*. Stockholm: Liber.

- Harrison, Dick. 2004. Från överhöghet till rike: stormän och kungar i det medeltida Nordeuropa. *Finsk tidskrift*. 2004(2–3): 109–121.
- Harrison, Dick. 2022a. *Det svenska rikets födelse*. Lund: Historiska media.
- Harrison, Dick. 2022b. *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*. Stockholm: Ordfront.
- Hassing, Anders och Vollmond, Christian. 2017. *Historieämnets identiteter och metoder: En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Hay, Colin. 2002. *Political Analysis: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Heather, Peter. J. 2009. *Empires and Barbarians: Migration, Development and the Birth of Europe*. London: Macmillan.
- Hederyd, Olof. 1992. *Haparanda efter 1809 kommunhistoria utgiven med anledning av Haparandas 150-årsjubileum*. I Tornedalens historia III. Haparanda.
- Hedman, Sven–Donald. 2005. *Smånamn i Norrbottens inland*. Delprojekt inom skog och historia. Norrbottens museum.
- Hedman, Sven–Donald. 2007. vardagens arkeologi i Norrbotten– en personlig betraktelse. I Lundström, Inga (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 192–207.
- Helander, Elina. 1984. *Om trespråkighet: En undersökning av språkvalet hos samerna i Övre Soppero*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- Hellström, Paul. 1917. *Norrlands jordbruk*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Henrysson, Sten. 1988. *Lapp eller nybyggare?* Scriptum Nr 3. Rapportserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.
- Hepokoski, Warren H. 2000. *The Læstadian Movement: Disputes and Divisions 1861–2000*. Virginia: Culpeper.
- Hildebrand, Hans. 1872. *Svenska folket under hedna tiden*. Stockholm: Seligmann.
- Hillerdal, Charlotta. 2009. *People in between: ethnicity and material identity, a new approach to deconstructed concepts*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet.
- Hjelm, Jonny och Johansson, Madelene. 2020. Från Lappland till Sápmi– benämningen av samernas historiska bosättningsområde. *Oknytt* 3–4: 24–56.

- Hjelm, Jonny. 2021. Dekoloniseringen av Sápmi och vetenskapen. *Tidskriften Respons* 2. http://tidskriftenrespons.se/artikel/dekoloniseringen_av_sapmi_och_vetenskapen/ (Hämtad 2023-04-21).
- Hjelm, Jonny. 2022. Universitetet bidrar till trumpifiering av vetenskapen. *Uppsala nya tidning*, 2022-03-11. <https://unt.se/debatt/artikel/universitetet-bidrar-till-trumpifiering-av-vetenskapen/r5ekq53r> (Hämtad 2023-08-16).
- Hjelm, Jonny. 2023a. Forskaren som ”allied other”. I Bennich-Björkman, Li; Gustavsson, Sverker och Lindberg, Mats (red.) *Hålla huvudet kallt: Om distanserat engagemang i en uppjagad tid*. Göteborg: Daidalos.
- Hjelm, Jonny. 2023b. Folkifieringen av samer. Etnopolitik och vetenskapliga normer. *Historisk Tidskrift* 2023:4: 609–620 (kommande).
- Hodder, Ian. 1986. *Reading the Past – Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. New York: Cambridge University Press.
- Holmbäck, Åke, och Wessén, Elias (red.). 1940. *Svenska landskapslagar. Ser. 3, Södermannalagen och Hälsingelagen*. Stockholm: Geber.
- Hoppe, Gunnar. 1944. Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns lappmarker. *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*, 77–91.
- Hoppe, Gunnar. 1945a. *Ett blad ur lappmarkernas kolonisationshistoria*. Särtryck ur Norrbotten 1945. Luleå: Norrbottens läns hembygdsförening.
- Hoppe, Gunnar. 1945b. *Vägarna inom Norrbottens län: studier över den trafikgeografiska utvecklingen från 1500-talet till våra dagar*. Uppsala: Appelbergs boktryckeriaktiebolag.
- Hultblad, Filip. 1968. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Hutchinson, John. 1987. *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London: Allen & Unwin.
- Höglin, Stefan. 1998. *Agrarhistorisk landskapsanalys över Norrbottens län*. Länsöversikt. Landskapsprojektet 1998:6. Riksantikvarieämbetet.
- Isaksson, Olov. 1967. *Bystämman och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- Jensen, Tommy och Sandström Johan. 2016. *Fallstudier*. Lund: Studentlitteratur.
- Jessop, Bob. 2001. Institutional (re)turns and the strategic–relational approach. *Environment and Planning A*, 33(7): 1213–1235. doi: 10.1068/a32183

Jernsletten Ludviksen, Johnny–Leo. 2007. "*Med rett til å gjete...*": utfordringer og muligheter i *Liehattjä konsesjonssameby*. Doktoravhandling. Uppsala universitet.

Johansen, Birgitta. 2007. Nattavaaras historia– också min historia? Personen, professionen och politiken. I Lundström, Inga (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 18–25.

Johansson, Andreas. 2023a. *Deliberating Intractability: Exploring Prospects of Deliberative Democracy in Intractable Natural Resource Management Conflicts*. Doktorsavhandling, Luleå tekniska universitet.

Johansson, Andreas. 2023b. Managing intractable natural resource management conflicts: Exploring possibilities and conditions for reframing in a mine establishment conflict in Northern Sweden. *Journal of Environmental Management*. doi: 10.1007/s00267-023-01838-5

Johansson, Andreas; Beland Lindahl, Karin och Zachrisson, Anna. 2022. Exploring prospects of deliberation in intractable natural resource management conflicts. *Journal of Environmental Management*, 315. doi: 10.1016/j.jenvman.2022.115205

Johansson, Henning. 1974. *De renskötande samerna i Sverige 1958–1972: En befolkningsstudie*. (Delrapport till sameutredningen). Umeå: Umeå universitet.

Johansson, Henning. 1975. *Den icke renskötande samebefolkningen i Sverige: storlek, sammansättning och geografisk utbredning 1973*. (Delrapport till sameutredningen). Umeå: Umeå universitet.

Johansson, Henning. 1977. *Samerna och sameundervisningen i Sverige*. Doktorsavhandling, Umeå Universitet.

Johansson, Henning. 2007. Trespråkighet, urbefolkningar och kulturövergrepp. I Westergren, Eva och Åhl, Hans (red.). *Mer än ett språk: En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Stockholm: Nordstedts akademiska förlag, 38–55.

Johansson Dahre, Ulf. 2006. *Ursprungsfolk i internationell politik och rätt*. Lund: Studentlitteratur.

Jones, Sîan. 1998. *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present*. London, New York: Routledge.

Jonsson, Ingvar. 1971. *Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.

Jordbruksdepartementet. 1933. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige samt lag om renmärken*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Jukkasjärvi Hembygdsförening. 1999. *Jukkasjärvi från år 1600 till år 2000*. Jukkasjärvi: Jukkasjärvi Hembygdsförening.

Jönsson, Lars–Eric. 2017. Byggnaderna, sakerna, arkivakterna. I Jönsson, Lars–Eric och Nilsson, Fredrik (red.). *Kulturhistoria: en etnologisk metodbok*. Lund: Lunds universitet, 73–75.

Karlsson, Christer. 2020. *Vetenskap som politik: K. B. Wiklund, staten och samerna under 1900-talets första hälft*. Umeå: Umeå universitet.

Karlsson, Klas-Göran och Zander, Ulf (red.). 2014. *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.

Karlsson, Klas-Göran och Zander, Ulf (red.). 2014. *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur

Kjellström, Rolf. 1986. Renen som husdjur. I *Husdjuren och vi*. Fataburen 1986. Nordiska museets och Skansens årsbok.

Kjellström, Rolf. 2000. *Samernas liv*. Stockholm: Carlsson

Kløcker Larsen, Rasmus. 2022. The impacts of mining on Sámi lands: a knowledge synthesis from three reindeer herding districts. *The extractive industries and society* 9. doi: 10.1016/j.exis.2022.101051

Kløcker Larsen, Rasmus., Raitio, Kaisa., Sandström, Per., Skarin, Anna., Stinnerbom, Marita., Wik–Karlsson, Jenny., Sandström, Stefan., Österlin, Carl och Buhot. Yann. 2016. Naurvårdsverket, rapport 6722: *Kumulativa effekter av exploatering på renskötseln – vad behöver göras inom tillståndsprocesser*. Stockholm: Naturvårdsverket.

Kohn, Margaret och Reddy, Kavita. 2023. Colonialism. I Zalta, Edward N., Nodelman, Uri., Allen, Colin., Kim, Hannah och Oppenheimer, Paul (red.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

Koistinen, Lauri. 1976. *Den andliga styrelsens skiften i den förstfödda læstadianska församlingen i Sveriges lappmark*. Malmberget: L. Koistinen.

Korhonen, Olavi. 1997. Samiskan som språk och traditionskälla. I Korhonen, Olavi och Winsa, Birger (red.). *Språkliga och kulturella gränser i Skandinavien*. Umeå: Umeå universitet, 53–106.

Korpijaakko–Labba, Kaisa. 1994. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige–Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och –rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. Helsingfors: Juristförbundets förlag.

Kortekangas, Otso. 2021. *Language, Citizenship, and Sámi education in the Nordic North, 1900–1940*. McGill–Queen’s University Press.

Kovach, Margaret. 2010. *Indigenous methodologies: characteristics, conversations and contexts*. Toronto: University of Toronto Press.

- Kummu, Maria. 1997. *Gruvor och bruk i norr*. Kiruna, Pajala och Övertorneå kommun.
- Kuoksu, Erik. 2008. *Familjeregister för Jukkasjärvi kyrkoby och Talma sameby fram till 1930*. Jukkasjärvi: Jukkasjärvi 400 år.
- Kuoksu, Jan-Erik. 2009. Kyrkoherdar i Jukkasjärvi församling. I Kuoksu, Jan-Erik. (red.). *Jukkasboken*. Jukkasjärvi: Jukkasjärvi 400 år och Jukkasjärvi församling, 19–20.
- Kortekangas, Otso. 2017. *Tools of teaching and means of managing: educational and sociopolitical functions of languages of instruction in elementary schools with Sámi pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940 in a cross-national perspective*. Doktorsavhandling, Stockholms universitet.
- Kuper, Adam. 2003. The return of the native. *Current Anthropology* 44(3): 389–402. Doi: 10.1086/368120
- Kurravaara Ortnamnsförening. 2014. *Kurravaaran paikkannimet: Kurravaaras ortnamn*. Luleå: Kurravaara Ortnamnsförening.
- Kvist, Roger. 1992. *Nordamerikansk indianpolitik och svensk samepolitik: En översikt och jämförelse 1750–1920*. Umeå universitet.
- Kymlicka, Will. 1998. *Mångkulturellt medborgarskap*. Falun: Nya Doxa.
- Körningh, Johan Ferdinand. 1956. *Berättelsen om en missionsresa till Lappland 1659–1660*. Övers.fr.latinet av John Granlund, med förord av Andreas Lindblom, utgiven av Ernst Manker. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Læstadius, Lars Levi. 1824. *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i lappmarken. jemte Förslag till en nybyggsc1824.holas anläggande derstädes, eller anvisning, att på allmän bekostnad befrämja allmänna uppodlingar i nämnde landskap, till båtnad för staten*. Stockholm: Hos Zacharias Hæggström.
- Larsson, Mats G. 2005. *Minnet av vikingatiden: de isländska kungasagorna och deras värld*. Stockholm: Atlantis.
- Lag (1886:38) angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige.*
- Lag (1898:66) om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige.*
- Lag (1921:378) om ströängars indragande till kronan.*
- Lag (1926:327) om vad iakttagas skall i avseende å införande av lagen om delning av jord å landet.*
- Lag (1928:309) om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige.*
- Lag (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk.*

Lantto, Patrik. 2000. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.

Larsson, Gunilla. 2017. Hög tid att rädda den samiska kulturhistorien från att skövlas och sprängas bort: Fallstudie från Kallak – Gállok. I Öhman, May–Britt, Hedlund, Cecilia och Larsson, Gunilla (red.). *Uppsala mitt i Sápmi Rapport från ett symposium arrangerat av Föreningen för samiskrelaterad forskning i Uppsala, Upplandsmuseet 4–5 maj 2011*. Uppsala: Uppsala universitet.

Larsson, Jesper och Päiviö Sjaunja. 2022. *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. Cham: Palgrave Macmillan.

Larsson, Mats G. 2005. *Minnet av vikingatiden: de isländska kungasagorna och deras värld*. Stockholm: Atlantis.

Lawrence, Rebecca. 2019. *Fighting to be herd: Impacts of the proposed Boliden copper mine in Laver, Älvsbyn, Sweden for the Semisjaur Njarg Sami reindeer herding community*. Stockholm: Stockholm Environmental Institute.

Liliequist, Marianne och Cocq, Coppélie (red.). 2017. *Samisk kamp: Kulturförmedling och rättviserörelse*. Umeå: H: ström Text & Kultur.

Liljeblad, Samuel. 1997 [1788]. DIARIUM för en Lappska Resa. Anträdd d. 29 maji 1788. *Urkunden nr 15*. Forskningsarkivet vid Umeå universitet.

Lindberg, Bo. 2012. Ära och nytta. Historia och historieskrivning i det tidigmoderna Sverige. I Artéus, Gunnar och Åmark, Klas (red.). *Histeskrivningen i Sverige*. Lund: Studentlitteratur.

Lindberg, Mats. 2023. Vetenskaplighet och normativ relevans. Distanserat engagemang som grundhållning. I Bennich–Björkman, Li; Gustavsson, Sverker och Lindberg, Mats (red.). *Hålla huvudet kallt: Om distanserat engagemang i en uppjagad tid*. Göteborg: Daidalos.

Linder, Ulf. 1972. *Soppero: By och vildmark i norr*. Stockholm: LT:s förlag.

Lindkvist, Thomas och Ågren, Kurt. 1985. *Sveriges medeltid*. Solna: Esselte studium.

Lindkvist, Thomas. 1995. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. 3. uppl. Uppsala: Historiska institutionen, Univ.

Lindmark, Albin. 1963. *Torne lappmarks kopparbruk*. Svappavaara: Albin Lindmark.

Lindmark, Daniel och Sundström Olle. 2016a. *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi. Band 1*. Skellefteå: Artos.

Lindmark, Daniel och Sundström Olle. 2016b. *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi. Band 2*. Skellefteå: Artos.

- Loo, Tina. 2016. High modernism, conflict, and the nature of change in Canada: A look at seeing like a state. *The Canadian Historical Review* 97(1): 34–58.
- Loomba, Ania. 2005. *Kolonialism/postkolonialism*. 2 uppl. Hägersten: Tankekraft Förlag.
- Lund, Nils (red.). 1983. *Ottar og Wulfstan: to reisebeskrivelser fra vikingetiden*. Roskilde: Vikingeskibshallen.
- Lundmark, Lennart. 1971. *Koloni i norr: om 650 års utsugning av Norrbotten*. Stockholm: Gidlunds.
- Lundmark, Lennart. 1982. *Uppbörd, utarmning, utveckling: det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- Lundmark, Lennart. 2006. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Lundmark, Lennart. 2008. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. Stockholm: Ordfront.
- Lundmark, Lennart och Rumar, Lars. 2008. *Mark och rätt i Sameland*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Lähteenmäki, Maria. 2006. *The Peoples of Lapland. Boundary Demarcations and Interaction in the North Calotte from 1808 to 1889*. Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters.
- Males, Mikael. 2017. *Snorre och sagorna: de isländska källorna till vår äldre kulturhistoria*. Stockholm: Dialogos förlag.
- Malmberg, Bo. 1980. *Kronotorparlandet: kolonister och kronotorpare i muntliga och skriftliga källor*. Bjästa: CeWe förlag.
- Malmgren, Judit. 2022. Historievetenskaplig kartläggning av markutnyttjandet i och kring Viscariagruvan. I Swedish Geological AB, RMG Consulting och Luleå tekniska universitet. *Viscaria samhällsekonomisk konsekvensanalys*.
- Malmström, Erik. 1947. *Lappar och bönder: deras ömsesidiga rättigheter och skyldigheter*. Luleå: Same Ätnam.
- Manker, Ernst. 1931. *Bönder och nomader: strövtåg i gömda landsändar*. Uppsala: Lindblad.
- Manker, Ernst. 1968. *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Marainen, Johannes. 2006a. *Jukkasjärvi samesläkter 1*.
- Marainen, Johannes. 2006b. *Jukkasjärvi samesläkter 2*.

- Meinander, Carl Fredrik. 1977. *Forntiden i svenska Österbotten. I Svenska Österbottens historia I*. Vasa: Svenska Österbottens landskapsförbund, 11–44.
- Meinander, Henrik. 2006. *Finlands historia: linjer, strukturer, vändpunkter*. 2. uppl. Stockholm: Atlantis, 9–21.
- Mels, Tom. 2022. Rumslig metod. I Gustavsson, Martin och Svanström, Yvonne (red.). *Metod: Guide för historiska studier*. Lund: Studentlitteratur, 299–328.
- Meän Sana. 2023. *Meankielensanakirja.com*. <https://meankielensanakirja.com/sv/> (Hämtad 2023-06-05).
- Minde, Henry. 2008. The Destination and the Journey: Indigenous Peoples and the United Nations from the 1960s through 1985. I Minde, Henry (red.). *Indigenous Peoples: Self-determination, Knowledge, Indigeneity*. Delft: Eburon.
- Minnerup, Günter och Solberg, Pia (red.). 2011. *First world, first nations: internal colonialism and indigenous self-determination in Northern Europe and Australia*. Brighton.
- Monié Nordin, Jonas och Ojala, Carl-Gösta. 2020. Kolonialt samlande i Sápmi. *Historisk Tidskrift* 140(3): 529–542.
- Moraña, Mabel., Dussel, Enrique och Jáuregui, Carlos. 2008. *Coloniality at large. Latin America and the postcolonial debate*. Durham: Duke University Press.
- Moritz, Per. 1990. *Fjällfolk: livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1900-talen*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- Muotka, Bror. 1996. *Glimtar ur Övertorneå sockens tidigare historia*. Övertorneå: Övertorneå kommun.
- Myrdal, Gunnar. 1968. *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Möller, Per; Barnekow, Lena och Sandgren, Per. 2011. *Rekonstruktion av paleomiljön för området kring stenåldersboplatserna vid Aareavaara, Norrbotten – jägarboplatser vid randen av en inlandsis?! Lundqua Report; Vol. 41*. Lund: Lund University.
- Möller, Per, Östlund, Olof., Barnekow, Helena., Sandgren, Per., Palmbo, Frida och Willerslev, Eske. 2013. Living at the Margin of the Retreating Fennoscandian Ice Sheet: The Early Mesolithic Sites at Aareavaara, Northernmost Sweden. *The Holocene* 23(1): 104–16. doi: 10.1177/0959683612455546
- Mörkenstam, Ulf. 1999. *Om "Lappernes privilegier": Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Doktorsavhandling, Stockholms universitet.

Nachet, Louise., Beckett, Caitlynn och Sehlin MacNeil, Kristina. 2022. Framing extractive violence as environmental (in)justice: A cross–perspective from indigenous lands in Canada and Sweden. *The Extractive Industries and Society* 12. doi: 10.1016/j.exis.2021.100949

Nehls, Eddy. 2023. *Teori: En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.

Neunsinger, Silke. 2015. Cross–over! Om komparationer, transferanalyser, histoire croisée och den metodologiska nationalismens problem. *Historisk Tidskrift*, 135(1): 119–139.

Niemi, Einar. 2007. Ethnic groups, naming and minority policy. I Elenius, Lars och Karlsson, Christer (red.). *Cross–cultural communication and ethnic identities*. Luleå: Luleå tekniska universitet.

Niemi, Einar. 2010. Kvenene-Nord-Norges finner: En historisk översikt, I A.C.B. Lund & B.B. Moen (red.). *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*. Trondheim, 33–52.

Niemi, Einar. 2014. Kvenene – Nord–Norges finner. En historisk översikt. I Fagertun, Fredrik (red.). *Veiviser i det mangfoldige nord. Utvalgte artikler av Einar Niemi*. Stamsund: Orkana.

Nilsson, Ragnhild. 2021. *Att bearkadidh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstruering*. Doktorsavhandling, Stockholms universitet.

Njalla AB. 2018. *Fördjupad konsekvensanalys över påverkan på rennäringsen av LKAB:s gruvverksamhet i Kiruna*. Nordmaling: Njalla AB.
<https://kiruna.se/download/18.4fa035f817f44c58b3d233a3/1648465421251/18-729E%20F%C3%B6rdjupad%20konsekvensanalys%20C3%B6ver%20p%C3%A5verkan%20p%C3%A5%20renn%C3%A4ringen.pdf>

Nordberg, Erik. 1973. *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. Kungliga skytteanska samfundets handlingar No 11.

Norberg, Petrus. 1957. *Forna tiders järnbruk i Norr– och Västerbotten*. Stockholm: Almqvist och Wiksell.

Nordin, Gabriella. 2009. *Äktenskap i Sápmi: giftermålsmönster och etnisk komplexitet i kolonisationens tidevarv, 1722–1895*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.

Nordin, Åsa. 2002. *Relationer i ett samiskt samhälle: en studie av skötesrens systemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet*. Doktorsavhandling, Umeå Universitet.

Nordwall, Siwert. 1997. Tingevaara och Siggevaara– två samiska samlingsplatser. *Kirunatidningen: Historiespecial* 5.

Norstedt, Gudrun. 2011. *Lappskatteländen på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. Umeå: Thalassa förlag.

- Norstedt, Gudrun. 2016. Hur kyrkor och prästbord tog plats i det samiska landskapet. I Lindmark, Daniel och Sundström, Olle (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna, band 2*. Skellefteå: Artos, 823–854.
- Norstedt, Gudrun. 2018. *A land of one's own: Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- North, Douglass C. 1990. *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. 1993. *Institutionerna, tillväxten och välståndet*. Stockholm: SNS Förlag.
- Nygren, Gunnar. 2022. *Kolning: Historier och hantverk*. Stockholm: Appell förlag.
- Nyström, Maurits. 1982. *Norrlands ekonomi i stöpsleven: ekonomisk expansion, stapelvaruproduktion och maritima näringar 1760–1812*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Nyström, Staffan. 2003. *Smånamn och andra ortnamn*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Nyysönen, Jukka. 2007. From thankful objects to legal subjects– the developments in the Sámi identity politics in Finland 1945–1990. I Elenius, Lars och Karlsson, Christer (red.). *Cross-cultural communication and ethnic identities*. Luleå: Luleå tekniska universitet.
- Olaus Magnus 1976 [1555]. *Historia om de nordiska folken. D. 4, Sjuttonde–tjugandera boken*. Stockholm: Gidlund.
- Olofsson, Sven Ingemar. 1962. Övre Norrlands historia under Gustav Vasa och hans söner. I Westin, Gunnar (red.). *Övre Norrlands historia. Del 1. Tiden till 1600*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.
- Olofsson, Sven Ingemar. 1965. Övre Norrlands historia under Carl IX och Gustaf II Adolf. I Westin, Gunnar (red.). *Övre Norrlands historia. Del 2. Tiden till 1600–1721*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.
- Olsen, Björnar. 2003. *Från ting till text: Teoretiska perspektiv i arkeologisk forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Olsson, Uno F. 1983. *Folklore i Torne lappmark*. Kiruna: Uno F. Olsson.
- Opsahl, Erik. 2003. Del I. 900–1537. I Kjeldstadli, Knut (red.) *Norsk innvandringshistorie. Bd 1, I kongenes tid, 900–1814*. Oslo: Pax.
- Patel, Runa och Davidson, Bo. 2015. *Forskningsmetodikens grunder*. Lund: Studentlitteratur.
- Paulaharju, Samuli. 1927. Kengis bruk: från finske författaren Samuli Paulaharjus bok “Från gamla Lappland och Nord-Finland”. *Norrboten* 1927(6): 122–139.

Paulaharju, Samuli. 1966. *Ödebygdsfolk: från nordsveriges finskbygder*. Stockholm: Natur och kultur.

Pedersen, Helge C. 2023. Mangfoldig arv– entydig identitet?: Historiebruk, identitetskonstruksjon og medborgarskap i Finnmark. *Nytt Norsk Tidsskrift* 2–3(40): 128–142.

Persson, Curt. 2008. Læstadianism – dess uppkomst, utveckling och riktningformationer. I Moritz, Per (red.). *Norrbottnens museums årsbok 2008*. Luleå: Norrbottens museum, 125–155.

Persson, Curt. 2009a. Puoltimatkassa Ruijaan: Halvvägs till Finnmarken: En kort studie av migrationsrörelser i övre Torne Lappmark. I Moritz, Per; Landberg, Eva och Rönnbäck, Karin (red.). *Norrbotten: årsbok 2009*. Luleå: Norrbottens Hembygdsförbund, 160–185.

Persson, Curt. 2009b. Jukkasjärvi kyrka och bygd 400 år. I Kuoksu, Jan–Erik. (red.). *Jukkasboken*. Jukkasjärvi: Jukkasjärvi 400 år och Jukkasjärvi församling, 7–14.

Persson, Curt. 2013. *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. Luleå: Tornedalica.

Persson, Curt. 2015. *Hjalmar Lundbohm: En studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. Doktorsavhandling, Luleå tekniska universitet.

Persson, Curt. 2018. *Då var jag som en fånge: Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800– och 1900-talet*. Luleå: Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset. Met Nuoret.

Persson, Curt. 2023. Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige. I *Som om vi aldrig funnits. Tolv tematiska forskarrapporter*. SOU 2023:68, 609–694.

Peters, Guy B. 1999. *Institutional theory in political science: The new institutionalism*. London: Pinter.

Pettersson, Carl Anton. 1871. *Lappland, dess natur och folk. Efter fyra somrars vandringar, i bilder och text skildrade av Carl Anton Pettersson kaptenlöjtnant, m.m.* Stockholm: P. R. Eklund.

Poetzer, Gregory., Frimpong, Rosette., Poelzer, Greg och Noble, Bram. 2022. Community as governor: exploring the role of community between industry and government in SLO. *Environmental Management*. doi: 10.1007/s00267–022–01681–0

Poignant, Emil. 1872. *Samling av författningar angående de så kallade lappmarksfriheterna*. Stockholm: Nordstedt.

Portin, Johan. 1967 [1839]. *Samlingar til Beskrifning öfver Öfver Torneå Sockn uti Västerbottns Höfdingedöme*. Luleå: Tornedalica

Poromaa, Pär och Keisu, Britt-Inger. 2021. Tornedalningar om minoritetsskap: ras och platsens betydelse för dekoloniala motståndspraktiker i majoritetssamhället. *Tidskrift för Genusvetenskap* 42(4): 51–73. doi: 10.55870/tgv.v42i4.6055

Prop 1976/77:80. *Om insatser för samerna.*

Päiviö, Nils Johan. 2011. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: En rätthistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag.* Doktorsavhandling, Uppsala universitet.

Päiviö, Nils Johan. 2007. Från skattemannarätt till nyttjanderätt– rättsutvecklingen för samerna fram till den första renbeteslagen 1886. I Lundström, Inga (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 113–135.

Regeringskansliet. 2018. *Medborgerliga och politiska rättigheter.* <https://www.regeringen.se/regeringens-politik/demokrati-och-manskliga-rattigheter/fakta-om-manskliga-rattigheter/medborgerliga-och-politiska-rattigheter/> (Hämtad 2023–08–11).

Regnard, Jean Francois. 1946. *Resa i Lappland. (1655–1709).* Stockholm: Fahlcrantz & Gumæliu.

Rennäringslag (1971:473).

Rinman, Sven. 1789. *Bergverks lexicon.* Jernkontoret. https://www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergverkslexicon/bwl_k/ (Hämtad 2023–08–08).

Roman, Abraham. 1818. *Berättelse om Norrbotten och dess Lappmarker.* Stockholm: Zacharias Haeggström.

Rosengren, Henrik och Östling, Johan (red). 2007. *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre.* Stockholm: Sekel bokförlag.

Ross, Alan Strode Campbell. 1940. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere.* Leeds: University of Leeds.

Ruong, Israel. 1937. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken.* Uppsala: Appelbergs boktryckeri aktiebolag.

Ruong, Israel. 1969. *Samerna.* Stockholm: Bonnier.

Ryymän, Teemu. 2004. Histori, fortidsforestilling og kvensk identitetsbygging. I Berg, Bård A. och Niemi, Einar (red.). *Fortidsforestillingar: Bruk og misbruk an nordnorsk historie.* Universitetet i Tromsø, 133–151.

Röver, Corinna. 2021. *Making reindeer: The negotiation of an animal in modern Swedish Sápmi, 1920–2020.* Doktorsavhandling, Kungliga Tekniska Högskolan.

- Salomonsson, Göran. 2009. Lennart Lundmark, Samernas skatteländ i Norr- och Västerbotten under 300 år, anm. av Göran Salmonsson. *Historisk tidskrift* 129(2): 312–314.
- Samer.se a. *Samerna. ett av världens urfolk*. <https://www.samer.se/2986> (Hämtad 2023–05–03).
- Samer.se b. *Samer– ett ursprungsfolk i Sverige*. <https://www.samer.se/2843> (Hämtad 2023–05–03).
- Samer.se c. *Kolonialism förr och nu*. <https://www.samer.se/2628> (Hämtad 2023–07–07).
- Samer.se d. *Sápmi*. <https://www.samer.se/sapmi> (Hämtad 2023–08–01).
- Sametinget. 2018a. *Vad lagen säger*. <https://www.sametinget.se/1061> (Hämtad 2023–04–29).
- Sametinget. 2018b. *Traditionell kunskap för bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald*. Naturvårdsverket och Sametinget.
- Sametinget 2021a. *Forskningspolitisk strategi*. <https://www.sametinget.se/forskningspolitik> (Hämtad 2023–07–25).
- Sametinget. 2021b. *Förberedelse inför en sanningskommission om statens övergrepp mot det samiska folket*. Kiruna: Sametinget.
- Sametinget. 2023a. *Talma*. <https://www.sametinget.se/talma> (Hämtad 2023–07–11).
- Sametinget. 2023b. *Forskningspolitik*. <https://www.sametinget.se/forskningspolitik> (Hämtad 2023–07–23).
- Sametingslag 1992:1433. Sveriges riksdag.
- Sandström, Moa. 2020. *Dekoloniseringskonst: Artivism i 2010-talets Sápmi*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- Schefferus, Johannes. 1956. [1673] *Nordiska museet: Acta Lapponica VIII. Johannes schefferus Lappland*. Översättning från latinet av Henrik Sundin. Granskad och bearbetad av John Granlund, Bengt Löw och Johan Bernström. Utgivare: Ernst Manker. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Schilar, Hannelene och Keskitalo, Carina H. 2018. Ethnic boundaries and boundary–making in handicraft. Examples från northern Norway, Sweden and Finland. *Acta Borealia*, 35:1, 29–48.
- Schnitler, Peter. 1962. [1742–1745]. *Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745 / Bd 1*. Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- Sehlin MacNeil, Kristina. 2014. vad är urfolksmetodologier? *Svensk etnologisk tidskrift* 1: 50–57.

- Sehlin MacNeil, Kristina. 2017. *Extractive violence on indigenous country: Sami and Aboriginal views on conflicts and power relations with extractive industries*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.
- Sehlin MacNeil, Kristina och Inga, Niila. 2019. Extraktivt våld och urfolks koppling till mark. *Kulturella perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift* 28(1–2): 42–51.
- Silvén, Eva. 2021. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. Lund: Nordic Academic Press.
- Sjöberg, Maria. 2022. Textanalys. I Gustavsson, Martin och Svanström, Yvonne (red.). *Metod: Guide för historiska studier*. Lund: Studentlitteratur, 69–96.
- Sjöberg, Maria. 2012. *Kritiska tankar om historia*. Lund: Studentlitteratur.
- Skocpol, Theda och Pierson, Paul. 2002. Historical Institutionalism in Contemporary Political Science. I Katznelson Ira och Milner Helen (red.). *Political Science: State of the Discipline*. New York: W.W. Norton and Company, 693–721.
- Slunga, Nils. 1965. *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*. Luleå: Tornedalica.
- Smith, Anthony D. 1991. *The ethnic origins of nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, Anthony D. 2000. *The nation in history*. Cambridge: Polity Press.
- SGU. 1899. *Underdånig berättelse om en undersökning af mindre kända malmfyndigheter inom Jukkasjärvi malmtrakt och dess omgifningar*. Sveriges geologiska undersökningar.
- Solem, Erik. 1970. *Lappiske rettsstudier*. [Ny utg.] Oslo: Univ. forl.
- SOS. 1914. *Folkmängden och dess förändringar: Folkräkningen den 31 december 1910*. Sveriges officiella statistik. Stockholm: Kungliga statistiska centralbyrån.
- SOU 1922:10 *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*.
- SOU 1957:30. *Ströängar: Betänkande med förslag*.
- SOU 1982:45. *Ortnamns värde och vård*.
- SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarker*.
- SOU 2023:32. *Då människovärdet mättes*.
- SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*.
- SOU 2023:68. *Som om vi aldrig funnits*.

Spielvogel, Jackson J. 2021. *Western Civilization*. 11e uppl. Boston: Cengage.

SR. 2023. *Minoriteter i Tornedalen söker urfolksstatus*.

<https://sverigesradio.se/artikel/minoriteter-i-tornedalen-soker-urfolksstatus> (Hämtad 2023–08–25).

Steckzén, Birger. 1964. *Birkarlar och lappar. En studie i birkarlaväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*. Stockholm: Vitterhetsakademien, 32–118.

Steinfjäll, Máret och Karlsson, Stefan. 2018. Niila Inga: Attityden mot samer och rennäring har hårdnat. *Sameradion, Sveriges radio* 2018–02–22.

<https://sverigesradio.se/artikel/6892314> (Hämtad 2023–09–20).

Sternlund, Hans. 2023. Girjas förskjuter jaktstarten – vill undvika bråk på fjället. *SVT Nyheter*, 2023–08–25. <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbotten/girjas-forskjuter-jaktstarten-vill-undvika-brak-pa-fjallet--drbegz> (Hämtad 2023–09–20).

Stora finsk-svenska ordboken. <https://kaino.kotus.fi/finsk-svensk/>

Stormyr, Harald. 1974. Näringslivet. I Westin, Gunnar (red.). *Övre Norrland historia. Del IV. Tiden 1772–1810*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.

STR–T. 2020. *Krav på urfolksstatus för tornedalingar, kväner och lantalaiset enligt Artikel 1 i ILO 169*.

Sturlursson, Snorri och Alving, Hjalmar. 1989. *Egil Skallagrimssons saga: Gunnlaug Ormstungas saga*. Stockholm: Fabel.

Stämningens ansökan. 2022. Gällivare Tingsrätt 2022–05–18. Talma sameby via Litigate Advokataktiebolag.

Summerton, Jane. 1998. Stora tekniska system. En introduktion till forskningsfältet. I Blomqvist, Pär och Kaijser, Arne (red.). *Den konstruerade världen. Tekniska system i historiskt perspektiv*. Stockholm: Stehag.

Svonni, Lars Daniel. 1999. *Talma sameby: Bosättningar, renbetesmarker, flyttvägar i ett historiskt perspektiv*.

Sundfeldt, Jan. 1980. *Än strömmar Torne älv*. Stockholm: Prisma.

Sundström, Olle. 2016. Svenskkyrkliga förståelser av inhemsk samisk världsåskådning: en historisk översikt. I Lindmark, Daniel och Sundström Olle (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi. Band 1*. Skellefteå: Artos, 531–588.

SVT. 2022. *Jag var en lägre ras. Del 1: Vi har alltid funnits här*.

<https://www.svtplay.se/video/KnDgzwm/jag-var-en-laggre-ras/1-vi-har-alltid-funnits-har> (Hämtad 2023–07–01).

SVT. 2023. <https://www.svtplay.se/salming-samerna-fran-salmi> (Hämtad 2023-07-01).

Söderholm, Eira. 2021. Bruken av navneparene 'kvener – Kvenland' og 'finner – Finland' i tekster fra middelalderen. En kildekritisk gjennomgang. *Namn og nemne* 38.

Sörlin, Sverker. 1988. *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.

Tarkiainen, Kari. 2008. *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Bokförlaget Atlantis, 14–63.

Tawe, Wilhelm. 1958. *Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år*. Jukkasjärvi: W.Tawe.

Tegengren, Gunilla. 2015. *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*. Doktorsavhandling, Göteborgs universitet.

Tegengren, Helmer. 1952. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. Studier i Nordfinlands koloni- sationshistoria*. Åbo: Åbo Akademi, 232–273.

Tenerz, Hugo. 1960. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria.

Tenerz, Hugo. 1962. *Ur Norrbottens finnbygds historia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Hansson, Lars och Thor, Malin (red.). 2006. *Muntlig historia*. Lund: Studentlitteratur.

Thornton, Patricia H. 2002. The rise of the corporation in a craft industry: Conflict and conformity in institutional logics. *Academy of Management Journal* 45(1): 81–101. doi: 10.2307/3069286

Thorp, Eivind. 2023. Ströängar. I *Som om vi alrig funnits. Tolv tematiska forskarrapporter*. SOU 2023:68, 499–532.

Thornton, Patricia H., Ocasio, William och Lounsbury, Michael. 2012. *The institutional logics perspective: A new approach to culture, structure, and process*. Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/acprof:oso/9780199601936.001.0001

Tolonen, Gustaf. 1954. *Svappavaara: med glimtar från kringliggande byar i Vittangi församling*. Svappavaara.

Torneus, Johannes. 1983 [1672]. "Berättelse om Lapmarcherna och deras tillstånd". I *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Faks.utg. av de s. k. prästrelationerna m. m. först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909. Umeå: Skytteanska samfundet, 1–64.

Torneaus, Johannes. 1901 [1653]. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif. *Tidskrift utgiven på uppdrag af Landsmålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors ock Lund genom J.A Lundell* 72(1901). Stockholm: Nordiska bokhandeln.

- Townend, Matthew. 2014. *Viking age Yorkshire*. Pickering: Blackthorn.
- Tresk, Olof och Ahnlund, Nils. 1928. *Kartor över Kemi & Torne lappmarker 1642 och 1643: av trycket utgivna och tillägnade K.B. Wiklund på 60-årsdagen 15. mars 1928 av vänner*. Stockholm.
- Tuhiwai Smith, Linda. 2022. *Indigenous women's voices: 20 years on from Linda Tuhiwai Smith's decolonizing methodologies*. London: Zed books.
- Tuorda, Tor. 2020. Arkeologi i Gállok. (Blogginlägg 2020–08–06). <https://kvikkjokk.nu/arkelologi-i-gallok/> (Hämtad 2023–04–14).
- Utsi, Per Mikael. 2007. *Traditionell kunskap och sedvänjor inom den samiska kulturen*. Kiruna: Sametinget och Uppsala: Centrum för biologisk mångfald.
- Vahtola, Jouko. 1980. Tornionjoki– ja Kemijoki– laakson asutuksen synty. Nimistöieteellinen ja historiallinen tutkimus. *Studia historica sep– tentionalia* 3. Rovaniemi: Pohjois–Suomen historiallinen yhdistys.
- Vahtola, Jouko. 1991. Folkens mångfald och Kväner–Kainulaiset. I Hederyd, Olof., Alamäki, Yrjö och Kenttä, Matti (red.). *Tornedalens historia I, Från istid till 1600-talet*. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté, 176–261, 209–214.
- Vetenskapsrådet. 2017. *God forskningssed*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Wahlberg, Erik. 1963. *Finska ortnamn i Norra Sverige*. Luleå: Tornedalica.
- Wallach Scott, Joan. 2019. *Knowledge, Power, and Academic Freedom*. New York: Columbia University Press.
- Wallerström, Thomas. 1995. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 213–266.
- Wallerström, Thomas. 2006. *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk– arkeologiskt dilemma*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Wande, Erling. 2007. Från periferisk finska till officiell och erkänd meänkieli–språkutvecklingen i Tornedalen. I Lundström, Inga (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 26–55.
- Weber, Klaus och Glynn, Mary Ann. 2006. Making sense with institutions: Context, thought and action in Karl Weick's theory. *Organization Studies*, 27(9): 1355–1371. doi: 10.1177/0170840606068343.
- Westin, Gunnar (red.). 1962. *Övre Norrlands historia. Del 1. Tiden till 1600*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.

Westin, Gunnar och Olofsson, Sven Ingemar. 1962. I Westin, Gunnar (red.). *Övre Norrlands historia, del. 1. Tiden till 1600*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting, 123–497.

Westin, Gunnar (red.). 1965. *Övre Norrlands historia. Del 2. Tiden 1600–1721*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.

Westin, Gunnar (red.). 1974a. *Övre Norrlands historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.

Westin, Gunnar (red.). 1974b. *Övre Norrlands historia. Del 4. Tiden 1772–1810*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.

Weinz, Erik; Pekkari, Albert; Winberg, Rakel och Lindeberg, Else–Maj. 1975. *Ragnar Lassinantti har ordet*. Tornedalica nr 19. Uppsala, Sweden: Harald Wretmans tryckeri.

Widdersheim, Michael M. 2018. Historical case study: A research strategy for diachronic analysis. *Library & Information Science Research* 40: 144–152. doi: <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2018.06.003>

Wikund, Karl Bernard. 1896. *Om kvänerna och deras nationalitet*. Arkiv för nordisk filologi XII 1896. Lund: Gleerup/Leipzig: Harrassowitz, 103–117.

Wiklund, Karl Bernhard och Qvigstad, Just Knud (red.). 1909. *Dokument angående flyttlapparna m.m 1 Norska dokument rörande gränsregleringen mellan Sverige och Norge*. Kristiania.

Wiklund, Karl Bernard. 1910. *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Wikund, Karl Bernard. 1911a. *Ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk*. Le Monde Oriental vol V, Fasc. 1. Uppsala, 1–36.

Wikund, Karl Bernard. 1911b. *Zur kenntnis der ältesten germanischen lehnwörter im finnischen und lappischen*. Le Monde Oriental vol V, Fasc. 3. Uppsala, 1–36.

Wiklund, Karl Bernard. 1918. Om renskötselns uppkomst. *Ymer*, H3. Svenska sällskapet för antropologi.

Wiklund, Karl Bernard. 1921. Lapparna. I Malm, Gösta (red.). *Norrbotten av skilda författare, del 1*. Göteborg: W. Zachrisson.

Wiklund, Karl Bernard. 1938. Untersuchungen über die älteste Gesichte der Lappen und die Entstehung der Rentierzucht. *Folkliv*, årg 2. Stockholm, 398 ff.

Wikström, Hanna. 2009. *Etnicitet*. Malmö: Liber.

Vilkuna, Kustaa. 1969. *Kainuu–Kvänland: ett finsk–norsk–svenskt problem*. Uppsala: Lunde–quistska Bokhandeln, 5, 18–19, 85–94.

Wimmer, Andreas och Glick Schiller, Nina. 2002. Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 301–334. doi: 10.1111/1471–0374.00043

Winsa, Birger. 1998. *Language Attitudes and Social Identity: The Oppression and Revival of a Minority Language in Sweden*. Canberra: Applied Linguistics Association of Australia.

Virdi Kroik, Åsa. 2022. *Dihte gievrie– det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet.

Westberg, Jan Olov. 1992. Att läsa historia i sitt landskap. I Lundin, Kerstin (red.). *Norrbottnens synliga historia. Del 1*. Luleå: Länsstyrelsen i Norrbotten.

Westin, Gunnar och Olofsson, Sven Ingemar. 1962. I *Övre Norrlands historia, vol. 1*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting, 123–497.

Ågren, Maria. Källkritik. 2022. I Gustavsson, Martin och Svanström, Yvonne (red.). *Metod: Guide för historiska studier*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur, 41–66.

Öhman, May–Britt. 2021. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidskrift för kvinnoforskning* 45(4): 197–214. doi: 10.18261/issn.1891–1781–2021–04–04

Össbo, Åsa. 2014. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling, Umeå universitet.

Össbo, Åsa. 2020. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidskrift* 140(3): 420–443.

Österman, Annika. 1976. Våtslätter– som den skildras i Nordiska museets uppteckningar. I Engström, Rune., Leander, Sigfrid och von Malmborg, Birgitta (red.). *Myrmarker. En bok om bruket av våtmarkerna förr och nu*. Riksförbundet för hembygdsvärd.

Östlund, Olof. 2018. Aareavaara and the Pioneer Period in Northern Sweden. I Blankholm, Hans Peter (red.). *The Early Economy and Settlement in Northern Europe: Pioneering, Resource Use, Coping with Change*. Sheffield: Equinox Publishing Ltd.

10.2 Arkivmaterial

Förkortning: DTL = Dombok Torneå lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag

Akt nr: KIJ–35. Handlingar angående Laga skifte Kurravaara by å Jukkasjärvi S:n, Norrbottens län, upprättade 1923–1925. M. L. Grandin Biträdande distriktslantmätare. *Lantmäteriet: Historiska kartor*. <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/>

DTL 1711. *Jukkasjärvi Tingslag.*

DTL 1749. *Dombok Torne lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag Tingsprotokoll 1749.*

DTL 1751–1760. *Dombok Torne lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag. 1751–1760.* Transkriberat av Larsen, Dag A. och Rauø, Kåre. 1997. Finnsnes: Lenvik bygdemuseum.

DTL 1768–1777. *Dombok Torneå lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag. 1768–1777.* Transkriberat av Dag A. Larsen, Dag A. och Rauø, Kåre. 1999. Finnsnes: Lenvik bygdemuseum.

DTL 1778–1784. *Dombok Torne lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag. 1778–1784.* Transkriberat av Larsen, Dag A. och Rauø, Kåre. 1999. Finnsnes: Lenvik bygdemuseum.

DTL 1795. *Dombok Jukkasjärvi og Enontekis Tingslag.* Utdrag af Domboken hållen å Laga Tinget med Juckasjerfvi Tingslag den 10 februari 1795.

Jorde och uppbördsbok för Torne lappmark 1695–1730. Jukkasjärvi pastorat og Enontekis anneks. Transkriberat av Rauø, Kåre och Larsen A, Dag 1994. Finnsnes: Lenvik bygdemuseum.

Lantmäteriet. *Min karta.* <https://minkarta.lantmateriet.se/>

Manthalslängder för Torne lappmark 1638–1694. Transkriberat av Rauø, Kåre och Larsen A, Dag. 1995. Finnsnes: Lenvik bygdemuseum.

Picryl.com. <https://picryl.com/media/samer-pa-vag-ut-ur-jukkasjarvi-kyrka-jukkasjarvi-lappland-7afe55> (Hämtad 2023-09-14).

Riksarkivet. *Bouppteckningar för Norrbottens län, Jukkasjärvi församling, Kurravaara by. Bouppteckning för Lars Salomon Larsson, Kurravaara. 1889.*

Riksarkivet. *Husförhör.* Digitala forskarsalen, Kyrkböcker. <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen>

Riksarkivet. *Landskapshandlingar: Västerbottens handlingar. 1539–1630.* Se Erik Koukso: https://erikkuoksu.se/?page_id=224 (Hämtad 2023-07-07).

Sadin 1699. Seger Svanbergs relation från den 22 mars 1734. Bergmästarrelation från Norr- och Västerbotten. Hvar. BKA. RA. Sadins relation d 18 nov 1699. Konzept. Relationer 1: a distriktet. Bergmästarämbetets norra distriktet arkiv. HLA.

Tingsprotokoll Jukkasjärvi den 28 januari 1663. Brukspredikanten i Kengis. Erik Nordbergs arkiv. Umeå universitet. <https://arken.kb.se/se-q-handskrift-25-2-a>

Tingsprotokoll Jukkasjärvi den 29 januari 1664. Brukspredikanten i Kengis. Erik Nordbergs arkiv. Umeå universitet. <https://arken.kb.se/se-q-handskrift-25-2-a>

Riksarkivet, Härnösand

Bergskollegium. 1959. Enskilt arkiv A:71. Stadskamreren Hjalmar Falks, Jukkasjärvi sn, samling. Vol: 9. Anteckningar från arkivmaterial: August Ljung.

Norra lappmarkens fögderi. Skrivelser 1695–1833.

Sam Eneros personarkiv. Enskilt arkiv A:79. Mest ang. Neder- och Övertorneå & Kalix socknar, 1539–1588. Vol. 62.

Stadskamreren Hjalmar Falks, Jukkasjärvi sn, samling arkiv. Enskilt arkiv A:71. Vol. 9.

Bilagor

Fotografier

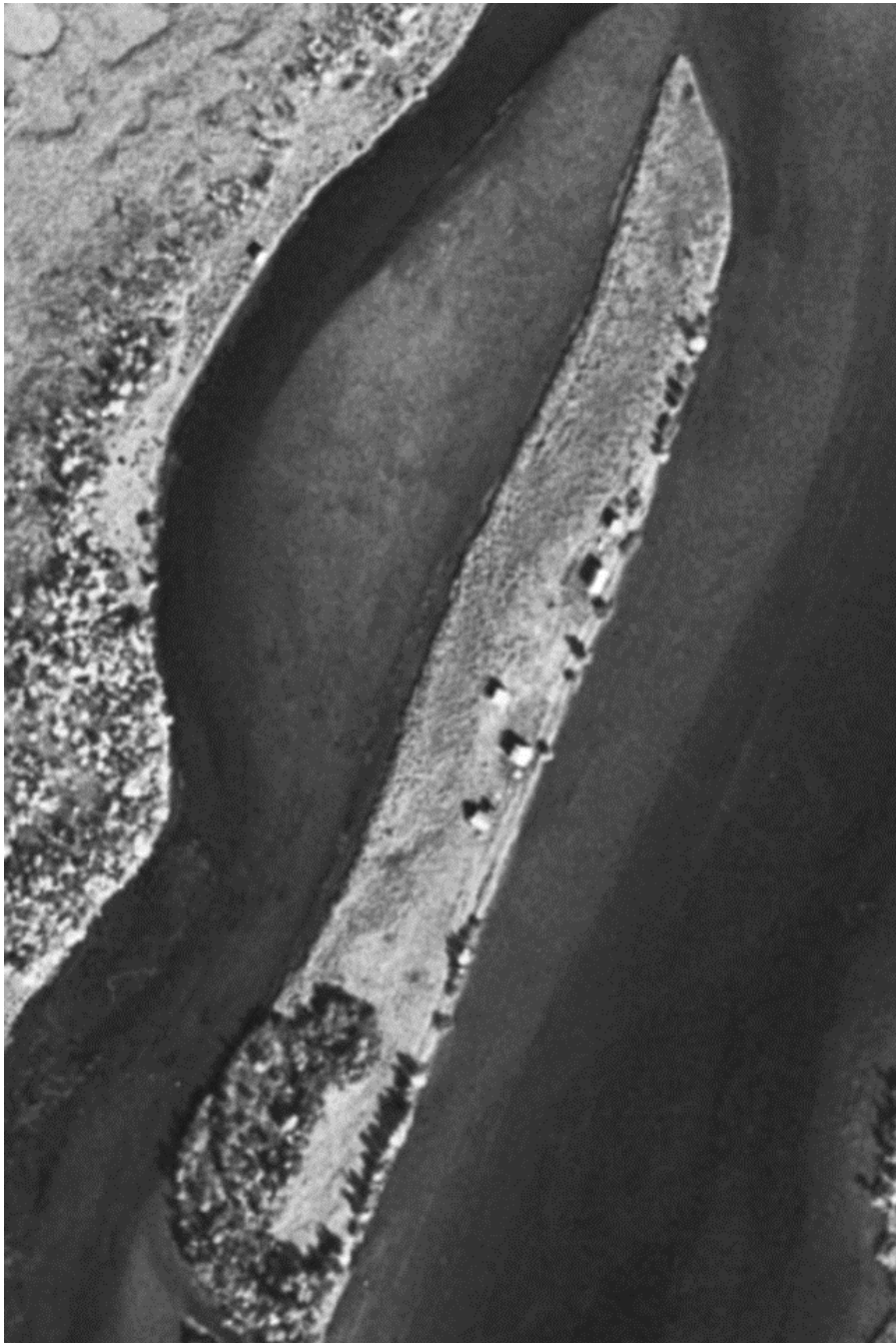

Fig. 16. Kurravaara Mattinsaari ca. 1960 (Lantmäteriet).

Fig. 17. Kurravaara Mattinsaari nutid (Lantmäteriet).

Fig. 18. Kurravaaraholmarna ca. 1960 (Lantmäteriet).

Fig 19. Kurravaaraholmarna nutid (Lantmäteriet).

Fig. 20. "Samer på väg ut ur Jukkasjärvi kyrka, Jukkasjärvi, Lappland." Fotograf: Ärnström, Josef/Upplandsmuseet. digitalmuseum.org